

BAKİ UNİVERSİTETİNİN
XƏBƏRLƏRİ

ВЕСТНИК

БАКИНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

NEWS

OF BAKU UNIVERSITY

ISSN 1609-0586

HUMANİTAR

elmlər seriyası

серия

ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

series of

HUMANITARIAN SCIENCES

№1.2018

Baş redaksiya heyəti:

Məhərrəmov A.M. (baş redaktor), **Kazımzadə A.H.** (baş redaktorun müavini), **Əliyeva İ.N.**, **Məmmədov Y.Ə.**, **Əliyev İ.Ə.**, **Əfəndiyev V.Ə.**, **Xələfov A.A.**, **Məmmədəliyev V.M.**, **Paşayeva N.A.**, **Quliyeva Ş.T.** (məsul katib).

Seriyanın redaksiya heyəti:

Zeynalov İ.X. (redaktor), **İsmayılov X.İ.** (redaktorun müavini), **Quliyeva S.Z.** (məsul katib), **Əliyeva İ.S.**, **Qurbanov A.İ.**, **Əlizadə Y.M.**, **Rzayev A.Ə.**, **Əzizov E.Z.**, **Hacıyev A.C.**, **Hacıyev S.T.**, **İsmayılov X.İ.**, **Vəliyev Ş.Q.**, **Məmmədov C.Ə.**, **Vəliyev M.T.**, **Rüstəmov R.Ə.**

B.310.30.IV.1999

© «*Bakı Universiteti Nəşriyyatı*», 2018

DİLÇİLİK

UOT 81/271; 82.085; 808.5

DİPLOMATİK SƏNƏDLƏRDƏ MÜRACİƏT

Y.N.ƏLİYEVƏ

Bakı Dövlət Universiteti
yegane-aliyeva-84@mail.ru

Dövlətlərarası əlaqə və münasibətlərin formalaşmasında diplomatik sənədlərin rolu böyükdür. Sənədlərdə nəzakət qaydalarına ciddi riayət olunmalıdır. Bu cərgədə müraciətin rolu önəmlidir. Sənədlərdə müraciət iki şəkildə verilir: ilk olaraq sənədin ünvanlandığı şəxs rəsmi ad və titullarla təqdim olunur. Bu müraciət ismin yönük halında olub müxtəlif etikətlərlə müşayiət olunur. İkinci müraciət isə xitab funksiyalıdır. Bu zaman şəxsə xitab birincidə olduğu kimi, yəni bütöv şəkildə yox, qısa şəkildə, lakin müxtəlif variantlarda verilir. Bəzən emosional-ekspressiv formadan da istifadə olunur. Bəzi ölkələrdə isə müraciət etikətinin ixtisar forması işlədilir.

Açar sözlər: diplomatik sənəd, müraciət forması, müraciət və xitab anlayışları, nəzakət qaydalarının gözlənilməsi, sənədlərin dilinin leksikası

“Diplomatiya yazı elmidir”,- deyirlər. Doğrudan da, dövlətlərarası əlaqə və münasibətlər daha çox onlar arasında aparılan yazışmalar vasitəsilə reallaşdırılır. Qeyd etmək lazımdır ki, diplomatik işçilərin zamanının daha çox hissəsi məhz bu işə həsr olunur [8,412].

Diplomatik sənədlər dövlətlərarası əlaqə vasitəsi olduğundan onların dilində olan hər bir ifadə, hər bir struktur forma üzərində dərinlən düşünlümlüdür. “Hərbiçinin fəaliyyəti üçün silah əsas vasitə olduğu kimi, diplomat üçün də söz əsas vasitədir” [8, 34]. Qədim Yunanıstanda diplomat üçün şifahi söz əsas idisə, son əsrlərdə yazılı söz bir çox halda üstün mövqə qazanmışdır. Hətta A.Q.Kovalyov göstərir ki, “Müasir diplomatiyanın gələcəyi diplomatik parket ıdeyil, yazı stolunun arxasıdır” [5, 49]. Bu sırada diplomatik sənədlərin rolu əvəzsizdir. Bu sənədlərin əsas xüsusiyyətlərindən biri standart formadan maksimum istifadədir. Bu standart formanın özü neqativ hallara yol vermənin qarşısını müəyyən dərəcədə almağa kömək edir. Belə ki, diplomatik sənədlərdən tələb olunan nəzakət qaydalarına riayət etmək bütün mətn boyu davam etdirilir və ən kəskin fikrin özünün də müəyyən qaydada, təhqirə keçmədən ifadə olunmasına imkan verir. Belə ifadələrdən biri diplomatik sənədlərdə olan

müraciət hissəsidir.

Diplomatik yazışmalar iki qurum arasında fikir mübadiləsi olduğundan, bir növ, məktub xarakteri daşıyır və təbii olaraq müvafiq şəxsə müraciətlə başlayır. Linqvistik təlimdə xitab adlanan bu dil vahidi məzmunu, müraciət forması, strukturu baxımdan müxtəlif səciyyəli olub, müraciət edənin müraciət olunana münasibətini özündə əks etdirə bilir. Diplomatik sənədlərin müraciətlə başlaması sırf etiket xarakteri daşısa da, onun məzmun sığlleti, bütünlükdə sənədə ötürdüyü münasibət çaları ictimai-siyasi məzmunu malik olur. Bu baxımdan müraciət vahidlərinin öyrənilməsi əhəmiyyət kəsb edir.

Qeyd edək ki, müraciət və xitab anlayışları bir-birinə yaxın olsa da, onları tam şəkildə eyniləşdirmək olmaz. Xitabın əsas vəzifəsi dinləyəni sözləniləni dinləməyə hazırlamaq, danışanın nitqini dinləmək üçün diqqəti toplamaqdır [7, 407]. Buna baxmayaraq, xüsusən yazılı dildə xitab müxtəlif məqsədlərlə işlənilə bilər. “Xitab həm də danışanın müraciət etdiyi şəxs və əşyaya münasibətini də bildirir” [4, 453].

Diplomatik sənədlərin hər biri müxtəlif məqsədlərlə hazırlanır və müxtəlif formalara malikdir. Bunların hamısının müraciətlə başladığını demək olmaz. Məsələn, Verbal notalar dövlətin, daha dəqiq desək, Xarici İşlər Nazirliyinin və ya səfirliklərin adından üçüncü şəxsin dilindən yazılır və bir qayda olaraq, onlarda müraciət formulalarından istifadə olunmur [2, 74].

Sözsüz ki, müraciət, hər hansı bir ölkənin və ya təşkilatın yüksək vəzifəli şəxsinə edilir və bu da xüsusi bir münasibət tələb edir. Bu münasibət, bir qayda olaraq, hörmətə əsaslanır, hətta etiraz yazılarının özündə həmin etiket qaydası gözlənilir, çünki müraciətin forması yalnız bir şəxsə deyil, bütünlükdə müvafiq ölkəyə, hökumətə münasibəti ifadə edir. Bu zaman sənədi göndərəninin emosional münasibəti bu və ya digər şəkildə öz əksini tapır. Lakin bu sənədlərdə olan emosionallıq və obrazlılıq spesifik səciyyəyə malikdir. Bu məsələdən bəhs edən M.N.Kojina qeyd edir ki, onlarda özünü göstərən ekspressivlik və emosionallıq öz keyfiyyətinə görə başqa funksional üslublarda təsadüf edilən ekspressivlik və emosionallıqdan fərqlənir [6, 172]. Ona görə də diplomatik yazılarda müraciətdə nəzakət qaydalarına riayət etmək diplomatik münasibətlərə təsirsiz ötürür.

Üslubiyyətə dair əsərlərdə müxtəlif funksional üslublarda xitabın fərqli səciyyə daşdığı göstərilir. T.Əfəndiyeva yazır: “Lakin yeri gəlmişkən qeyd etməliyik ki, xitablar qiymətverici-xarakterizəedici funksiyasına görə eyni olmayıb, müxtəlifdir. Bunlardan bir qismi tam obrazsız, heç bir ekspressiya daşımayan, sadəcə müraciət bildirən xitablardır. Bu qrupa aid olan xitablar gündəlik məişətdə, rəsmi-işgüzar üslubda işlənən xitablardır. Yazı dilində bu cür xitablar epistoluar üslubda və rəsmi-işgüzar üslubun dövlət sənədlərində istifadə edilir” [3, 139]. Lakin demək lazımdır ki, rəsmi-işgüzar üslubda müxtəlif səciyyəli sənəd-yazılar vardır və bunlarda müəyyən dərəcədə emosional münasibətin olması da məlumdur. Onlardakı emosional münasibət xitablara da müəyyən qədər təsir etmiş olur.

Müraciət müxtəlif səviyyəli və vəzifəli insanlara olduğundan onlar, bir tərəfdən, leksik-semantik cəhətdən, digər tərəfdən, qrammatik-üslubi cəhətdən müəyyən formaya salınmış olur. Bu zaman müraciət olunan şəxsin vəzifəsi, dövlətdə tutduğu yer və mövqe əsas götürülür. Başqa hal şərq və qərb dövlət başçıları, onların adlandırılması, titullarının müəyyən dərəcədə fərqli olması ilə bağlıdır. Bu baxımdan da müraciət formalarında müəyyən fərqli məqamlar diqqətimizi cəlb edir.

Məlum olduğu kimi, müasir dövlətlərin böyük hissəsi prezidentlik üsul-idarəsindədir və bu dövlətlərin başçısı prezidentdir. Bu dövlətlərə ən yüksək səviyyədə müraciət məhz prezidentə olur. Qeyd edək ki, bu yazılarda müraciət iki mərhələdə əks olunur; bunların birincisi əslində yönük halda olub, müraciətin adlandırılması səciyyəsidir, daha doğrusu, diplomatik sənədin kimə ünvanlandığını göstərir və sırf rəsmi xarakter daşıyır. Burada ilk öncə müraciət olunan şəxsin vəzifəsi, ardınca adı, soyadı tam şəkildə verilir. Ən yüksək vəzifəli şəxsə “*Zati-aliləri*” ifadəsi artırılır və bundan sonra cinsindən asılı olaraq “*cənab*” və ya “*xanım*” sözləri də işlədilir. Məsələn: “*Türkiyə Respublikasının Prezidenti Zati-aliləri cənab Rəcəb Tayyib Ərdoğana*”, “*Amerika Birləşmiş Ştatlarının Prezidenti Zati-aliləri cənab Barak Obamaya*”, “*Rusiya Federasiyasının Prezidenti Zati-aliləri cənab Vladimir Putinə*”, “*Litva Respublikasının Prezidenti Zati-aliləri xanım Dəlyə Qribauskaytəyə*”, “*Estoniya Respublikasının Prezidenti Zati-aliləri xanım Kersti Kalyulayda*” və s.

Bəzən müraciətdə mövcud durumda situativ hal qeyd olunur, daha doğrusu, prezident yeni seçilmişdirsə və yazı bu seçki ilə bağlı təbrik səciyyəsi daşıyarsa, “prezident” sözünün qarşısında “*yeni seçilmiş*” ifadəsindən istifadə olunur: “*Avstriya Respublikasının yeni seçilmiş Federal Prezidenti Zati-aliləri cənab Aleksander Van der Bellenə*”, “*İsveçrə Konfederasiyasının yeni seçilmiş Prezidenti Zati-aliləri xanım Doris Loytharda*” və s.

Bəzi ərəb ölkələrində də respublika üsul-idarəsi vardır və bu dövlətlərin rəhbərləri də, təbii olaraq, “*prezident*” adlanır. Lakin bu prezidentlər həm də müvafiq ölkələrdə olan müəyyən titullara malikdirlər. Onlara müraciət edilərkən həmin titullar da işlədilir, çünki onlara öz ölkələrində də belə müraciət olunur. Əks halda həmin şəxsə olan müraciət forması yarımçıq olardı ki, bu da hətta adi müraciət zamanı da düzgün qiymətləndirilmir. Məsələn: “*Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinin Prezidenti şeyx Xəlifə bin Zayed Al Nəhyana*”. Göründüyü kimi, prezidentlikdən əvvəl Zayed Al Nəhyanın şeyx və xəlifə kimi titulları vardır və onlar bu şəxsin malik olduğu ilkin əlamətləridir; prezident olmasa belə, bu titullara malikdir.

Bir sıra ölkələrdə respublika deyil, digər idarə üsulu olduğundan, təbii ki, ölkənin başçısı da prezident deyil, müvafiq sözlə adlanır. Bu zaman onlara da müvafiq olaraq daşdıqları titul və ya vəzifənin adı və adları ilə müraciət olunur. Ad, soyad və vəzifə adından başqa, digər sözlərin işlədilməsi fərqli ola

bilir. Çox halda qeyd edilən adlarla birlikdə “*cənab*” sözü də işlədilir. Məsələn: “*Bosniya və Hersoqovinanın Rəyasət Heyətinin Sədri Zati-aliləri cənab Mladen İvaniçə*”, “*Kuba Respublikası Dövlət Şurasının və Nazirlər Şurasının Sədri Zati-aliləri cənab Raul Kastro Rusa*”, “*Koreya Əmək Partiyasının Sədri, Koreya Xalq Demokratik Respublikasının Dövlət İşləri üzrə Komissiyasının Sədri, Koreya Xalq Ordusunun Ali Baş Komandanı Zati-aliləri cənab Kim Çen Ina*”.

Bəzi hallarda “*cənab*” sözü işlədilmir, onun yerinə titul və ya hərbi rütbə qeyd edilir. Əslində bu zaman “Zati-Aliləri etiketinin işlədilməsi müraciətin nəvaziş forması üçün kifayətləndiricidir. Məsələn: “*Tailand Krallığının Baş naziri Zati-aliləri General Prayut Çan-o-çaya*”. Burada “*cənab*” sözünün işlədilməməsi, fikrimizcə, daha çox linqvistik səciyyə daşıyır, belə ki, “*General*” sözü təklikdə ümumi hərbi rütbə adıdır, burada konkret vəzifə məzmununa malik deyil. Elə buna görə də nominativ səciyyəli iki sözün, yəni “*general*” və “*cənab*” sözlərinin ardıcıl şəkildə işlədilməsi məntiqi olmur. Lakin onu da deyək ki, bu məqamda “*general*” sözü ayrılıqda, yəni ümumi bir ad kimi deyil, konkretləşdikdə, daha doğrusu, söz birləşməsi şəklində müəyyən sahə ilə bağlandıqda “*cənab*” sözünün işlədilməsi də mümkünləşir. Bu formada ada malik olan şəxsə rast gəlmədiyimiz üçün nümunə də verə bilmədik. Lakin olsaydı, bunu belə vermək mümkün idi: “*Filan ölkənin ordu generalı cənab fi-lankəsə*”.

Bəzi Şərq ölkələri islam yönli olub, rəhbərləri də müəyyən dini rütbəyə malik olurlar; onlardan bir qismi əvvəldən bu rütbəyə malikdirsə, ikinci qismi ölkə başçısı olduqdan sonra bu rütbəni qazanmış olur. Bu insanlara müraciət edərkən məhz dini rütbəsi ilə xitab olunur. Onlara müraciət bir-birindən fərqlidir ki, bu da onların dini dərəcələri, dövlətdə tutduqları mövqe və vəzifə ilə müəyyənləşdirilir. Onu da deyək ki, həmin şəxslərə müraciət edərkən məhz dini termin olan “*Əlahəzrət*” və “*şeyx*” sözlərindən istifadə edilir. Məsələn: “*Küveyt Dövlətinin Əmiri Əlahəzrət şeyx Sabah əl-Əhməd əl-Cabir əs-Sabaha*”, “*Qətər Dövlətinin Əmiri Əlahəzrət şeyx Təميم bin Həmid Al Taniyə*”, “*Küveyt Dövləti Nazirlər Kabinetinin Sədri Əlahəzrət şeyx Cabir əl-Həməd əs-Sabaha*” və s. Dövlət başçısı bir neçə titula malikdirsə, onların hamısı müraciətdə əksini tapmalıdır. Məsələn, Zairin keçmiş prezidentinə müraciət bu formada idi: “*Xalq hərəkətinin banisi və sədri, İcraiyyə Şurasının Sədri, Zair Respublikasının Prezidenti Əlahəzrət marşal Mobutu Sese Seko Kuku Nqebendi Va Za Banqa*”.

Əslində bu müraciətlərdə “*Əlahəzrət*” sözü “*cənab*” sözünü əvəz etmişdir, “*şeyx*” isə həmin şəxsin dini rütbəsidir və dövlət başçısı olub-olmamasından asılı olmayaraq, istənilən məqamda adı ilə birlikdə işlədilir, bu insanın vəzifəsi olmasa da, dini rütbə adın qarşısında olur: *şeyx Təميم bin Həmid Al Taniyə*.

“*Əlahəzrət*” sözünün etiket kimi işlədilməsi digər məqamlarda da, xüsusən krallıqla bağlı da işlədilir. Fikrimizcə, bu etiket, adətən, dini şəxslərə müraciət zamanı istifadə edilir. Bu baxımdan krala şeyxə, sultana və s. məhz

“Əlahəzrət” etiketi ilə müraciət edilir. Məsələn: “İki Müqəddəs Ocağın Xadimi, Səudiyyə Ərəbistanının Kralı Əlahəzrət Salman bin Əbdüləziz Al Səuda”, “Səudiyyə Ərəbistanı Krallığının Vəliəhdi, Baş nazirin müavini, daxili işlər naziri Əlahəzrət Məhəmməd bin Nayif bin Əbdüləziz Al Səuda”, “Tailandın Kralı Əlahəzrət Maha Vaçiralonqkorna”, Bəhreynin Kralı Əlahəzrət şeyx Həmid bin İsa Al Xəlifəyə”, “Kambocanın Kralı Əlahəzrət Norodom Sihamoniyə”, “Norveçin Kralı Əlahəzrət V Harald”, “Niderlandın Kralı Əlahəzrət Villem-Aleksandra”, İspaniyanın Kralı Əlahəzrət VI Felipeyə”, “Omanın Sultanı Əlahəzrət Qabus bin Səidə”, “Bruney-Darussalamın Sultanı Əlahəzrət Hacı Həsənə Bolkiha” və s. Qeyd edək ki, bu məzmununda qadın başçıya müraciət olunması üçün flektiv formada yeni söz yaradılmışdır; belə ki, İngiltərə Kraliçasına müraciət zamanı “Ülyahəzrət” sözündən istifadə edilir.

Bəzi məqamlarda etiket kimi “Əlahəzrət” sözündən deyil, eyni kökdən olan “Həzrət” sözünün cəm formasından istifadə olunur. Həm də bu zaman birləşmənin birinci komponenti (Əlahəzrət ...) yox, ikinci komponenti kimi işlədilir (... Həzrətlərinə). Məsələn: “Roma Papası Fransisk Həzrətlərinə”. Göründüyü kimi, yenə dini xadimə müraciət üçün “Həzrət” sözündən istifadə olunur. Lakin dini rəhbərə başqa müraciət forması da vardır: “İran İslam Respublikasının Ali Rəhbəri Ayətullah Seyid Əli Xameneyi həzrətlərinə”. Burada diqqəti çəkən bir məqama münasibətimizi bildirmək istəyirik. Bir az əvvəldə gördüyümüz kimi, Roma Papası da, İran İslam Respublikasının Ali Rəhbəri Ayətullah Seyid Əli Xameneyi də din xadimi olduğundan onlara da “Həzrət” sözü ilə müraciət olunur. Lakin Roma Papasına müraciətdə bu söz böyük, İslam rəhbərinə müraciətdə isə kiçik hərflə başlayan formadan istifadə olunmuşdur. Fikrimizcə, eyni dərəcəli insanlara müraciət zamanı bu cür fərqli yol verməklə razılaşmaq olmaz.

Eyni diplomatik sənəddə iki şəkildə müraciət forması olur. Birincisi yuxarıda göstərdiyimiz müraciətdir ki, bu zaman xitab edilmir, müraciət olunan şəxs rəsmi şəkildə təqdim olunur, daha doğrusu, sənədin kimə yönəldiyi bütün rəsmi səcyyəsi ilə təqdim olunur. İkinci müraciət isə artıq birbaşa xitab səcyyəsi daşıyır və bütöv olmur, yəni bu zaman xitab olunan şəxsin vəzifəsi verilsə də, bu, ətraflı olmur. Fikrimizcə, birincisi müraciətin ünvanlandığı şəxsin ad və vəzifəsi, ikincisi isə bilavasitə müraciətin özü, daha doğrusu, xitabdır. Bunun özü də bir neçə formada olur.

İlk növbədə müraciət olunan şəxsin ad və soyadı sadəcə dövlətdə daşdığı vəzifə adı ilə birgə işlədilir. Bu vəzifələr içərisində, təbii ki, “prezident” sözü daha çox işlədilən vəzifə adıdır. Bu müraciət zamanı “Hörmətli cənab Prezident” etiketindən daha çox istifadə edilir. Məktubun yönəlmə müraciətində tam forma verildiyindən ikinci dəfə buna ehtiyac qalmır. Bu müraciət forması Türkiyə, Amerika Birləşmiş Ştatları, Yunanıstan, Macarıstan, Bolqarıstan, Polşa, Serbiya, İsrail, Misir, Pakistan, İran, Koreya, İndoneziya, Myanma, Keniya, Banqladeş, Dominikan, İrlandiya, Tunis, Pakistan, Sudan, Hindistan, Şri-Lanka və s. kimi dövlətlərin başçılarına yönəlmişdir. Prezident qadın olduqda isə

“*cənab*” sözü “*xanım*” sözü ilə əvəzlənir: “*Hörmətli xanım Prezident*”. Bu cür müraciət Estoniya, Litva və digər prezidentlərə edilir.

Qeyd edək ki, “*Hörmətli cənab Prezident*” etiketi yalnız ölkə başçısı olan prezidentlərə deyil, habelə hər hansı təşkilatın “*prezident*” adlanan rəhbərinə də xitabən işlədilir. Sözsüz ki, birinci müraciətdə müvafiq şəxslərin vəzifələri göstərildiyindən onu yenidən təkrar etməyə ehtiyac qalmır. Məsələn, Avropa İttifaqı Şurasının Prezidentinə ünvanlanan məktubda da xitab məhz “*Hörmətli cənab prezident*” formasındadır.

Onu da demək lazımdır ki, xüsusən şəxsi notada “*hörmətli*” və “*cənab*” sözlərindən istifadə edilir, lakin bunu bütün ölkələrə şamil etmək olmaz. Belə ki, bəzi ölkələrdə bu sözləri işlətmirlər; bu zaman sənədi göndərən və göndərilən şəxslərin və ölkələrin qarşılıqlı münasibətləri, habelə müvafiq ölkələrin yerli protokol qaydaları əsas alınır [9]. Bəzən münasibətlərin daha yaxınlığı və hörmətin dərəcəsi asılı olaraq, “*hörmətli*” sözünün qarşısında “*çox*” sözü də işlədilir. Məsələn, prezident Heydər Əliyev Ayətullah Ərakinin vəfatı münasibətilə İran İslam Respublikasının prezidenti Əkbər Haşimi-Rəfzəncaniyə göndərdiyi məktubda “*çox hörmətli cənab prezident*” formulasından istifadə edir.

Burada bir məsələni də qeyd edək ki, nəzakət qaydalarının gözlənilməsi və etikətlərdən istifadə edilməsi situasiyadan və mövcud qarşılıqlı müraciətdən də çox asılıdır. İki şəxsin birlikdə verdikləri bəyanatda bunu, xüsusilə müşahidə etmək olar. Birinci müraciət edən hansı formuladan istifadə edirsə, cavab müraciət də müvafiq formada olur. Məsələn, Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevlə Rusiya Respublikasının Prezidenti Vladimir Putin birgə bəyanatda bir-birinə məhz “*Hörmətli Vladimir Vladimiroviç*” və müvafiq olaraq “*Hörmətli İlham Heydər oğlu*” deyərək müraciət edirlər. NATO-nun baş katibi ilə birgə bəyanatda isə müvafiq olaraq, “*Cənab Prezident*” və müvafiq olaraq “*cənab baş katib*” formulalarından istifadə etmiş olurlar.

Burada bir məsələni də qeyd etmək lazımdır. Azərbaycan və Türkiyə qardaş və dost ölkələrdir. “Bir millət, iki dövlət” ideyasına uyğun olaraq, dövlət başçıları arasında da çox yaxın münasibət özünü göstərir. Bu baxımdan onların bir-birinə müraciəti də başqalarına olan müraciətdən müəyyən cəhətdən fərqlənir. Bu müraciət quru xarakter daşımır, yəni sırf rəsmi, etiket müraciətlə yanaşı, yaxınlığı özündə əks etdirən “*qardaş*” sözündən də istifadə edilir. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Türkiyə Respublikasının Prezidentinə ikiqat xitabla müraciət edir: “*Hörmətli cənab Prezident, Əziz Qardaşım*”. Göründüyü kimi, bunlardan biri sırf etiket, ikincisi doğmaliqdan irəli gələn, ərki ifadə edən xitabdır.

Qeyd edək ki, şəxsi münasibətlərin çox yaxşı olduğu halda bu şəkildə müraciətə digər şəxslərə də ola bilər. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev bəzi digər dövlət başçılarına, məsələn, İki Müqəddəs Ocağın Xadimi, Səudiyyə Ərəbistanının Kralı Əlahəzrət Salman bin Əbdüləziz Al Səuda və Səudiyyə Ərəbistanı Krallığının Vəliəhdi, Baş nazirin müavini,

daxili işlər naziri Əlahəzrət Məhəmməd bin Nayıf bin Əbdüləziz Al Səuda “*Əlahəzrət, Əziz Qardaşım*” deyə müraciət etmişdir.

Demək lazımdır ki, digər ölkələrdə də belə müraciət formasından istifadə olunur. Məsələn, İngiltərədə də Kraliça digər monarxlara müraciətdə də “*Hökmdar, Mənim Qardaşım*” deyə müraciət edir, sonda isə “*Mənim Əziz Qardaşıma*” müraciəti ilə bitirir. Bu cür müraciət hər iki şəxsin bir-biri ilə yaxın dostluq və ya qohumluq münasibətində olduğunu bir daha göstərir.

Bir sıra hallarda müraciət və xitab başqa vəzifə sahiblərinə olur və bu zaman xitabda da dəyişiklik özünü göstərir, yəni “*prezident*” yerinə, müvafiq vəzifənin adı verilir. Məsələn, Kuba Respublikası Dövlət Şurasının və Nazirlər Şurasının Sədrinə, habelə Bosniya və Hersoqovinanın Rəyasət Heyətinin Sədrinə “*Hörmətli cənab Sədr*”, Tailand Krallığının Baş nazirinə “*Hörmətli cənab Baş nazir*”, Avstraliya İttifaqının General-Qubernatoruna isə “*Hörmətli cənab General-Qubernator*” kimi xitab olunur.

Dövlət başçılarının bir hissəsinə yalnız bir sözlə—“*Əlahəzrət*” sözü ilə xitab edilir. “*Əlahəzrət*” sözü ərəb dilindən olub, padşahların və onların arvadlarının titulu” kimi izah olunur [1, 93]. “*Həzrət*” sözü ərəb dilindən olub, “Müqəddəs sayılan şəxslərin adlarının əvvəlinə gətirilərək, təzim və ehtiram bildirən söz-cənab” kimi verilir [1, 383]. İndi ən çox diplomatik sənədlərdə işlədilən bu sözün arxaik olduğu göstərilir. Əslində “*Həzrət*”, yaxud “*Əlahəzrət*” titulu dinastiya xarakterli nəslin nümayəndələri üçün istifadə edilir. Bu baxımdan həmin sözlə daha çox Şərq ölkələrinin başçalarına, yaxud dini rəhbərlərinə müraciət olunur. Məsələn, Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinin Prezidentinə və Vitse-prezidentinə, Omanın, Bruney-Darüssəlamın sultanına, Bəhreynin, Tailandın, Kambocanın krallarına, Qətərin, Küveytin əmirinə, Yaponiyanın İmperatoruna “*Əlahəzrət*” titulu ilə müraciət olunur.

Dinastiya yalnız Şərqdə deyil, Qərb ölkələrin də bəzində yaşamaqdadır. Dinastiya başçalarına da, o cümlədən Norveçin, Niderlandın, İspaniyanın kralına müraciətdə bu sözdən istifadə edilir.

Xitab kimi işlədilən etikətlərdən biri də “*kansler*” sözüdür. Məlumdur ki, Almaniya Federativ Respublikasının başçısı Federal vəzifəsini daşıyır və onlara məhz bu adla müraciət olunur. Federal Kansler kişi olduqda “*Hörmətli cənab Federal Kansler*”, qadın olduqda isə “*Hörmətli xanım Federal Kansler*” etikətindən istifadə edilir.

Müraciətin bir forması da vəzifə adını çəkmədən “*cənab*”, yaxud “*xanım*” etiketi ilə birlikdə ad və soyadı qeyd etməkdən ibarətdir. Avstriya Respublikasının Federal Prezidentinə “*Hörmətli cənab Van der Bellen*”, İsveçrə Konfederasiyasının Prezidentinə “*Hörmətli xanım Loythard*” deyə müraciət olunur. Bu formada Almaniya Federativ Respublikasının, İran İslam Respublikasının, Serbiya Respublikasının, Albaniya Respublikasının, Fransa Respublikasının, Amerika Birləşmiş Ştatlarının prezidentlərinə xitab olunur. Göründüyü kimi, eyni dövlət başçısına müraciətdə ayrı-ayrı məqamlarda müxtəlif formaldan istifadə olunur. Məsələn, Amerika Birləşmiş Ştatlarının əvvəlki Prezi-

denti Barak Obamaya “*Hörmətli cənab Prezident*”, yeni seçilmiş Prezidenti Donald Trampa isə “*Hörmətli cənab Tramp*” deyə müraciət olunur. Bizə belə gəlir ki, iki fərqli müraciət forması ciddi siyasi mahiyyət daşıyır. Belə ki, Barak Obamaya göndərilən məktub Amerika Birləşmiş Ştatlarının milli bayramı münasibətilədir, yəni prezidentə yönələn bu müraciətin mahiyyətində onun təmsil olunduğu xalqa müraciət məzmunu vardır. Elə buna görə də rəsmi müraciət əsas alınmışdır. İkinci məktub isə Donald Trampın Amerika Birləşmiş Ştatlarının Prezidenti seçilməsini təbrik etmək münasibətilə göndərilmişdir. Əvvəla, bu təbrik daha çox fərdi səciyyə daşıyır, digər tərəfdən isə, hələ təzə prezident seçilmiş bir insanın vəzifə adına görə təbrikində yenidən bu vəzifə adının işlədilməsi istər linqvistik baxımdan, istərsə də məntiqli baxımdan düzgün olmazdı. “*Hörmətli cənab Prezident*”, *Amerika Birləşmiş Ştatlarının Prezidenti vəzifəsinə seçilməyiniz münasibətilə Sizi ürəkdən təbrik edirəm*” şəklində işlədilməsi, təbii ki, üslubi baxımdan da səhvdir.

Digər halda “*cənab*” və ya “*Prezident*” sözündən istifadə edilmir, sadəcə olaraq “*hörmətli*” etiketi və müraciət olunan şəxsin adı və rus dili qanunlarına uyğun olaraq, atasının adı işlədilir. Bu formadan prezidentlərin yaxın münasibətdə olduğu zaman istifadə olunur. Məsələn: Rusiya Federasiyasının Prezidenti V.V.Putunə “*Hörmətli Vladimir Vladimiroviç*”, Qırğız Respublikasının Prezidenti Almazbek Atambayevə “*Hörmətli Almazbek Şarşenov*”, Türkmənistan Respublikasının Prezidenti Qurbanqulu Berdiməhəmmədova “*Hörmətli Qurbanqulu Məlikquliyev*”, Qazaxıstan Respublikasının Prezidenti Nursultan Nazarbayevə “*Hörmətli Nursultan Abişev*” kimi xitab olunmuşdur.

Diqqət yetirdikdə görmək çətin deyil ki, bu şəxslər keçmiş SSRİ ərazisində olmuş respublikaların prezidentləridir. Yaxın zamanlara qədər bir ölkə vətəndaşları hesab edilən ayrı-ayrı respublikaların rəhbərləri uzun illər bir-birinə, bir qayda olaraq, məhz bu formada, yəni rus dili variantında müraciət etmişlər. Respublikalar müstəqillik əldə etdikdən sonra da bu bağlar tam qırılmamışdır. Hətta bəzi respublikaların özündə də məhz bu cür müraciət formasından istifadə olunur. Digər tərəfdən, bu forma həmin respublikaların hamısı üçün hələ ki vahid forma hesab edilir.

Diplomatik yazışmaların bir qisminə nə ad və soyad, nə də vəzifə adı çəkilir; sadəcə hörmət etiketi işlədilir. Məsələn, Koreya Əmək Partiyasının Sədri, Koreya Xalq Ordusunun Ali Baş Komandanı Kim Çen Ina “*Zati-əliləri*”, Roma Papası Fransiskə “*Zati-müqəddəsləri*” deyə müraciət edilir.

Nəhayət, bəzi hallarda “*Möhtərəm*” və “*həzrət*” etikətləri eyni bir müraciətdə birlikdə işlədilir. Belə ki, İran İslam Respublikasının Ali Rəhbəri Ayətullah Seyid Əli Xameneyiyə “*Möhtərəm Ayətullah Xameneyi həzrətlərinə*” şəklində xitab olunur. Sözsüz ki, buradakı “*möhtərəm*” sözü “*çox hörmətli*” mənasında şəxsə olan dərin hörməti ifadə edir. Bu isə müəyyən qrup şəxslərə müraciətdə istifadə edilir.

Bəzi ölkələrdə soyad və titullar ixtisar formada verilir. Məsələn, “*Yeqo, yaxud Yeyo Veliçestvo*” əvəzinə, “*Y.V.*”, “*Yeqo, yaxud Yeyo Visoçestvo*” əvəzi-

nə, “*Y.Vis.*”, “*Yego Prevosxoditelstvo*” əvəzinə, “*Y.P.*”, “*Qospodin*” əvəzinə, “*Q-n*”, “*Qospoja*” əvəzinə, “*Q-ja*” “*Dostopoc Tenniy*” əvəzinə, “*Dos.*” və s. ixtisar formalardan istifadə olunur. Amerika və İngiltərədə bu halların heç birində ixtisar forma tətbiq olunmur. Ünvanda da belə ixtisarlardan istifadə olunmur. Dünyanın bir sıra ölkələrində bəzi ölkə adlarının ixtisar forması işlədilsə, Amerika və İngiltərədə bunlardan da istifadə edilmir. Məsələn, “*Amerika Birləşmiş Ştatları*” əvəzinə “*ABŞ*”, “*Birləşmiş Krallıq*” əvəzinə “*BK*” yazılır [10].

Fikrimizcə, diplomatik yazışmalar dövlətlərarası münasibətlərin göstəricisi olduğundan onlarda ixtisar formasından istifadə etmək məqsədmüvafiq deyil. Belə ki, mürəkkəb ixtisarlara yaranmasının bəzi səbəbləri vardır ki, bunların içərisində vaxta və yazı yerinə qənaət etmək əsasdır. Mütəxəssislərin göstərdiyi kimi, diplomatik fəaliyyətdə zaman məsələsi müxtəlif baxımdan qiymətləndirilir. Əvvəla, diplomatik işçilərin iş zamanının böyük bir hissəsi məhz sənədlərin hazırlanmasına sərf edilir, digər tərəfdən isə, hər hansı hadisəyə vaxtında və operativ reaksiya vermək lazımdır. Bu baxımdan zahirən bir-birinə zidd olan bu fikirlər arxasında əslində biri digərini tamamlayan anlayışlar durur. Yəni nə qədər çox operativlik tələb olunsada, dəqiqlik, diqqətlik, münasibətlərin normallığı diplomatiya üçün birinci dərəcəlidir. Hər hansı adın qısa şəkildə verilməsi isə etinasızlıq, hörmətsizlik kimi qəbul edilə bildiyindən buna yol vermək olmaz.

Diplomatik sənədlər dövlətlər arasındakı münasibətləri əks etdirdiyi kimi, onlarda olan hər sözün xüsusi çəkisi vardır. Bu baxımdan bu sənədlərin dilinin leksikasının dərinədən öyrənilməsi gərəklidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 792 s.
2. Cəfərov V., Tağıyeva T. Diplomatiya yazışma. Bakı: MBM, 2008, 232 s.
3. Əfəndiyeva T.Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyyat problemləri. Bakı: Nurlan, 2007, 184 s.
4. Seyidov Y. M. Əsərləri, I cild. Bakı, BU nəşriyyatı, 2006, 627 s.
5. Ковалев А. Азбука дипломатии. М.: 1993, 248 s.
6. Кожина М.Н. Стилистика русского языка. М.: Просвещение, 1977, 223 s.
7. Пешковски А.М. Русский синтаксис в научном освещении. Изд. 7, М., 1956, 512 s.
8. Попов В.И. Современная дипломатия. М.: Международные отношения, 2011, 576 s.
9. <http://orthedu.ru/books/protokol/k-leksii-3html.htm>
10. <http://otherreferats.ajjbest.ru/ethics/000215950.html>

ОБРАЩЕНИЕ В ДИПЛОМАТИЧЕСКИХ ДОКУМЕНТАХ

Е.Н.АЛИЕВА

РЕЗЮМЕ

В формировании межгосударственных отношений и связей огромна роль дипломатических документов. В документах должны строго соблюдаться правила вежливости. В этом аспекте важна роль формы обращения. В документах используются две формы обращения: в первую очередь, адресат назначается официальным именем и титулами. Это обращение, в основном, бывает в дательном падеже имени существительного и сопровождается разными этикетками. Второе же обладает функцией обращения, т.е. формой *хитаб* в азербайджанском языке. В этом случае обращение не бывает полной формы, как в первом виде, а в краткой форме и в различных вариантах. Иногда используется эмоционально-экспрессивная форма. В некоторых странах используется сокращенная форма этикета обращения.

Ключевые слова: дипломатический документ, форма обращения, понятия обращения, соблюдение правил вежливости, лексика языка документов

ADDRESSING IN DIPLOMATIC DOCUMENTS

Y.N.ALIYEVA

SUMMARY

The role of the diplomatic documents is great in the formation of interstate contacts and relations. The politeness orders must be kept strictly in the documents. Here, the role of the addressing is very important. In the documents, the addressing is given in two forms: firstly, the document addressing to the person is introduced with formal names and titles. This addressing being in the dative case is accompanied with different etiquettes. The second addressing is in the function of address. Here, like in the first one, addressing the person is not given completely, but in the short form and in different variants. Sometimes the emotional-expressive form is also used. However, in different countries a short form of the addressing etiquettes is used.

Key words: the diplomatic document, the form of addressing, the addressing and salutation conceptions, to keep the politeness orders, the lexicon of the language of the documents

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

UOT 82

SÖZÜN GÜCÜ, QƏLƏMİN QÜDRƏTİ

İ.S.ƏLİYEVƏ

Bakı Dövlət Universiteti
azimova.aida@mail.ru

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının tanınmış simalarından biri də şəxsiyyəti ilə istedadının birliyini, vəhdətini əks etdirən görkəmli yazıçı, tanınmış alim Mir Cəlal maraqlı yaradıcılıq yolu keçmişdir. Mədəniyyətimizin, sənətimizin inkişaf edib yeni-yeni nailiyyətlərlə zənginləşməsində özünəməxsus mövqeyi olmuşdur. Mahir hekayə ustası və istedadlı romanlar müəllifi kimi şöhrətlənmişdir. Mir Cəlal eyni zamanda görkəmli alim və müəllim kimi də tanınmışdır. Bütün yaradıcılığı boyu o hər üç sahə ilə müntəzəm və ciddi məşğul olmuş, bu sahələrlə yanaşı – əlaqəli inkişaf edərək biri digərini tamamlamışdır.

Məqalədə Mir Cəlalin əlli illik səmərəli yaradıcılıq yolundan əhatəli şəkildə bəhs olunur.

Açar sözlər: ədib, müəllif, ədəbiyyat, istedad, Mir Cəlal

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının bir çox unudulmayan şəxsiyyətləri var ki, zaman keçdikcə onların varlığı daha çox hiss olunur. Şəxsiyyətlə istedadın birliyini, vəhdətini əks etdirən belə sənətkarlardan biri də müasir Azərbaycan ədəbiyyatında fəxri yerlərdən birini tutan görkəmli yazıçı, tanınmış alim və pedaqoq Mir Cəlal Əli oğlu Paşayevdir. Bütün yaradıcılığı boyu o hər üç sahə ilə məşğul olmuşdur. Bu sahələr yanaşı-əlaqəli inkişaf edərək biri digərini tamamlayıb şəxsiləşdirmişdir. Bir çox klassik və müasir sənətkarların yaradıcılıq xüsusiyyətlərinin dərinədən öyrənilməsində, ədəbiyyat tariximizə dair ciddi tədqiqat əsərlərinin yazılmasında, elmi-tənqidi fikrimizin düzgün inkişafında onun diqqətəlayiq xidmətləri, yazıçı, alim-müəllim təfəkkürünün vəhdətindən yaranan məntiqli və orijinal mülahizələri olmuşdur.

Mir Cəlal yetmiş illik mənalı insan ömrünün tam yarım əsrini bədii, elmi və pedaqoji yaradıcılığa həsr etmişdir. Bu müddət ərzində o, bütün fəaliyyətində ideallarımıza sədaqət nümunəsi göstərmişdir. Ədib çox gənc yaşlarından 20-ci illərin axırlarından qələmə sarılmış, “Qızıl qələmlər” ittifaqının Gəncə şöbəsində bir şair kimi qarşılanmışdır. Mir Cəlal yazıçılığa nə vaxt və necə başlaması barədə yazır: “1926-1927-ci illərdə pedaqoji texnikumun son sinfində oxuyanda mərkəzi qəzetləri, xüsusən “Gənc işçi”ni müntəzəm mütaliə edir, özüm də arabit məqalələr yazırdım. “Gənc işçi”də rast gəldiyim ədəbiyyat sə-

hifələri məni çox maraqlandırır. Mən istəyirdim orada yazam. Bir neçə şeir qaralayıb, poçt ilə göndərdim, cavab çıxmadı...

Bir dəfə Mayakovskinin “Zərbəçi marşı” adlı şeiri əlimə keçdi, onu oxudum və nədənsə tərcümə etmək fikrinə düşdüm... Bir həftə sonra “Zərbəçi marşı” adlı tərcümə şeirim çıxdı. Bu mənim mərkəzi mətbuatda ilk yazım idi (2).

Ədəbi-mədəni hadisələri diqqətlə izləyən, ictimai-siyasi həyatla yaxından maraqlanan Mir Cəlal faydalı yaradıcılıq aparır, məqalə və şeirləri “Yeni fikir” (1926), “Qızıl Gəncə” (1928), “İlk addımlar” (1929) adlı qəzet və məcmuələrdə çap edilir.

Mir Cəlalin bədii istedadı müntəzəm olaraq yazıb-yaratdığı nəsr sahəsində parlamış və o, bu janrda yeni-yeni müvəffəqiyyətlər qazanmışdır.

Mir Cəlal hər şeydən əvvəl, hekayə ustasıdır. Hekayə geniş yayılan və çox oxunan fəal ədəbi janrdır. Dünya ədəbiyyatında N.Qoqol, İ.Turgenev, L.Tolstoy, A.Çexov, M.Qorki, O.Balzak, A.Stendal, K.Monassan, C.Məmməd-quluzadə, Ə.Haqqverdiyev kimi sənətkarlar bu janrın bir sıra klassik nümunələrini yaratmışdır.

Azərbaycan sovet dövrü ədəbiyyatında hekayə janrının inkişafında Mir Cəlalin böyük xidmətləri olmuşdur. Hekayə vasitəsilə yazıçı həyatın müəyyən əhəmiyyətli, konkret hadisə və məsələsini qələmə alır, tipik lövhə, surət və xarakterlər, cəmiyyətin ictimai, fəlsəfi əxlaqi və etik problemlərinə toxunur.

Mir Cəlalin hekayələrinin mövzu, surətlər aləmi, janr xüsusiyyətləri əl-vandır. Burada həyatın müxtəlif sahələrindən götürülmüş maraqlı mövzular, əxlaqi-tərbiyəvi məsələlər, ailə-məişət motivləri, dərin mənalı mətləblər, lirik, dramatik, yumoristik və satirik məzmunlu hadisələr öz ifadəsini tapmışdır. “Ədibin “Bostan oğrusu”, “Həkim Cinayətov”, “İstifadə”, “Plovdan sonra”, “İclas qurusu”, “Anket Anketov”, “Xarici naxoşluq”, “Mirzə Şəfi” və s. əsərləri satirik-yumoristik üslubu ilə seçilir: “Bu hekayələrin hər birində bütöv bir povest üçün bəs edilə biləcək həyat materialı vardır” (1, 290). Lakin yazıçı bu materialı kiçik bir hekayə çərçivəsinə sığışdıraraq, tənqid hədəfini daha sərrast nişan alır. “Həkim Cinayətov” hekayəsində olduğu kimi “Həkim kamili-səliqə ilə suçəkəni aldı, yazdığı sual vərəqini qurutdu, ağır bir işdən qurtarmış kimi geniş bir nəfəs aldı, stula söykəndi, qollarını boynuna çataraq, bərk gərnəşdi. Stulun cırıltısına qadınlar da gülüşdülər. O, saxta bir ciddiyyət göstərərək, yumruğunu stola vurdu. Onlara acıqlandı, təkrar gülüşməyə başladılar” (3, 18).

Bu kiçik parça ədibin portret hekayələrində tip yaratmaq üsulu ilə tipik şəraitin təsviri haqqında müəyyən təsəvvür doğura bilir.

Ədibin yaradıcılığında sənətin başqa keyfiyyətləri ilə yanaşı, yumor və satira da mühüm yer tutur. Burada mənfilik və insanlara qarşı mübarizədə etibarlı silah rolu oynayan gülüşün mahiyyəti təsvir obyektinin xarakterindən, həyat hadisəsinə, bədii obraza müəllif münasibətindən asılı olaraq dəyişib, yeni məna və xüsusiyyətlərlə zənginləşdirir. Mir Cəlala görə, həqiqi gülüş “həyat, mənəvi varlıq”dır; əsasında ictimai-siyasi məna duran, zəruri, mühüm ictimai bir mətləbi hədəf götürən gülüş “tənqidi xarakter və dərin məzmun daşıma-

lıdır” (4, 4-5).

Yazıçı kəsərli silah olan gülüşdən ideali ifadə etməyin, yeniliyə yol açmağın, hadisə və insanlara münasibəti bildirməyindən mühüm bir vasitə kimi faydalanmışdır.

Mir Cəlalin gülüşə belə əhəmiyyət verdiyi, yaradıcılığı üçün səciyyəvi olan bəzi xüsusiyyətlər ilk hekayəsi “Mirzə”dən başlayaraq özünü aydın göstərir. Hekayəni cəlbedici bir forma əsasında quran müəllif deyir: “İki Mirzə Şəfi var. Birisi bildiyimiz məşhur “Mirzə Şəfi”dir. Hekayədə Mirzə Şəfi ilə maarif şöbə müdiri arasında gedən mükəllimə olduqca mənalıdır:

– Məni Söyüdlü kəndindən götürmüşsünüz?

– Bəli!

– Bəs haraya təyin etmişsiniz?

– Evinizə.

– Axı mən səkkiz ildir müəllim işləyirəm.

– Odur ki, sənə dincəlmək lazımdır. Bəsinizdir çox işləmişsiniz.

– Ayrı, məktəbə qoya bilməzsiniz?

– Yox”.

Vəzifədən götürülmüş Mirzənin divar dibində dayanmasının təsviri ilə bir daha xatırladılır ki, “belələri işimizə mane törədən, cəmiyyətdə əl-ayağa doluşan və yoldan kənara atılması zəruri olan bir kötükdür” (14). Ədibin hekayələrində diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri də komik situasiyaların bəzən şüurlu surətdə daha qabarıq şəkildə verilməsidir. Bu cəhəti yazıçının bir çox əsərlərində, xüsusilə “Anket Anketov”, “Kəmtərovlar ailəsində” və “Xarici naxoşluq”da daha aydın görmək olar. Fiqurasının pozulacağından qorxan bir qız günlərlə acusuz qalaraq, özünü üzür, nəticədə bərk xəstələnir. Xarici həkimdən soruşanda ki, bizim qızın xəstəliyi nədir, həkim mənalı tərzdə başını tərpedərək deyir:

– Xarici naxoşluq!

Ədəbiyyatın bütün növlərində yazıb-yaratsa da, o romanları ilə daha böyük şöhrət tapmış, sənətkarlıq bacarığını bütün parlaqlığı və dolğunluğu ilə təkrarsız romanlarında nümayiş etdirə bilmişdir. Tarixi keçmişi, xalqımızın tarixinin mühüm əlamətdar hadisə və qəhrəmanlarını dərinədən öyrənib, duyan, sənətkarlıqla əks etdirən ədib roman sahəsində ədəbiyyatımızda özünəməxsus yol açmış, “Dirilən adam” (1934), “Bir gəncin manifesti” (1939), “Yolumuz hayandır” (1952), “Açıq kitab” (1944), “Yaşadılarım” (1946), “Təzə şəhər” (1948) əsərləri ilə böyük iz qoymuşdur. Yazıçının bu romanlarını səciyyələndirən, onları oxuculara sevdiren əsas məziyyətlərdən biri Mir Cəlalin mətləbi konkret, yığcam bədii formada, dinamik sujet daxilində ifadə edə bilmək məharətidir. Ədib çox haqlı olaraq, sujetin inkişafını ləngidən, lüzumsuz təfərrüatdan qaçaraq, hadisə və əhvalatın məğzini təşkil edən mətləb və məzmunu ön plana çəkir, fikrini, ideyasını yığcam fabula əsasında axıcı, bəzən ciddi, bəzən isə yumoristik tərzdə oxucularına çatdırır. Mir Cəlalin ayrı-ayrı romanlarında obrazların sayı elə də çox deyildir: Ədib hər bir əsərdə bir neçə surətin taleyini izləyir, onların hər birinin fərdi psixologiyasını açır, mənəvi aləmini yadda

qalan, tutarlı ştrixlərlə göstərməyə nail olur. “Dirilən adam”da Bəbir bəy, Qədir, Qumru; “Bir gəncin manifesti”ndə Mərdan, Bahar, Sona ana, Hacı İbrahim Xəlil, “Açıq kitab”da Vahid, Sadıq kişi, Kərim Gəldiyev, Rübabə; “Yaşadılar”da Kərimzadə Səlim, Nəriman; “Təzə şəhər”də Yunis və başqaları, “Yolumuz hayandır”da Sabir, Əntiqə, Bəndalı və qeyriləri məhz bu yolla yaradılmış surətlərdir. Mir Cəlal təkcə görkəmli yazıçı deyil, həm də görkəmli alim və müəllim olmuşdur. Ədib bir alim, tənqidçi və ədəbiyyatşünas kimi də həmişə yüksək məqamda durmuş, özünün heç kəsə bənzəməyən elmi üslubi ilə ədəbi ictimaiyyətin ən qabaqcıl nümayəndələri arasında da ön mövqelərdən birlikdə durmuşdur. Demək olar ki, onun adı ilə bizim ədəbiyyatşünaslığımızda və ədəbi tənqidimizdə müəyyən tədqiq-təhlil üsulu, metodu mövcud olmuşdur. O, ədəbi tənqidi və ədəbiyyatşünaslıq sahəsində gəlidiyi zamandan hamıdan fərqli olaraq, sənət və ədəbiyyatın ən çox nəzəri problemləri ilə məşğul olmuşdur. Cəsarətlə demək lazımdır ki, Mir Cəlal 30-cu illərdən başlayaraq müharibədən sonrakı dövrə qədər bizim bədii ədəbiyyatımızda özünə çox dərin kök salan ritorikadan, əbədi-bədii tənqid və ümumən ədəbiyyatşünaslıqda geniş yayılmış, quru, cansız, sosioloji təhlildən həmişə uzaqda durmuş, sənətin spesifikliyini heç zaman unutmamış, bu sahədə uğurla qələm işlətməmişdir. Mir Cəlal bədii ədəbiyyatın, bədii yaradıcılığın nəzəri aktual problemləri, sənətkarlıq məsələləri, gülüş ustalığı, metod və üslub məsələləri, forma axtarışları kimi məsələləri qələmə alarkən bütün hallarda öz istədiyinə nail ola bilmişdir.

Ədəbiyyatşünas alim kimi üzərinə düşən mühüm vəzifəni ləyaqətlə yerinə yetirmək üçün Mir Cəlal az əmək sərf etməmişdir. Onun əsası 30-cu illərdən başlanan elmi tədqiqatında orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi M.Füzuli çox görkəmli yer tutur. Düzdür, Mir Cəlal Nizami irsi ilə də məşğul olmuş, xüsusilə “Yeddi gözəl” poemasını nəsrə tərcümə də etmişdir. “Nizami”nin müsbət surətlər haqqındakı (1939) məqaləsində mətləblə əlaqədar mülahizələrini konkret olaraq “Xəmsə”nin “ən yetkin və mükəmməl” əsərlərindən “Yeddi gözəl”ə əsasən yürütmüş, onunla “Şahnamə” (Firdovsi) arasındakı müəyyən oxşarlıqdan, ciddi fərqlərdən, Nizaminin tarixi fakt, hadisə və şəxsiyyətə münasibətindən, mövzunu işləmə tərzindən, həm ideal hökmdar, həm də sadə insan obrazları yaratmaq təşəbbüslərindən söz açmışdır.

“Məqalələrinin əhəmiyyətini azaltmadan onu da deyək ki, Mir Cəlal Füzuli irsini öyrənmək, Füzuli sənətkarlığını araşdırmaq sahəsində daha geniş fəaliyyət göstərmişdir” (9, 188).

Nadir şeir ustası “qəlb mühəndisi”, “kənül mülkünün sultanı” Füzuli haqqında orijinal söz demək, şübhəsiz, çətin bir yaradıcılıq işidir. Bu vəzifənin məsuliyyət və ağırlığını yaxşı duyduğu üçündür ki, Mir Cəlal yazır: “Füzuli sənətinin qüdrətini, miqyasını, məziyyətlərini şərh etmək bir nəfərin, bir elmi məktəbin, hətta bəlkə də bir elmi nəslin işi deyildir. Bu böyük və şərəfli vəzifə ədəbiyyat, sənət, dil, fəlsəfə elmlərinin qarşısında durmaqda və həllini gözləməkdədir”.

1940-cı ildə namizədlik dissertasiyası kimi müdafiə etdiyi “Füzuli şeiri-

nin poetik xüsusiyyətləri” adlı əsəri sonralar alim tərəfindən dönə-dönə işlənərək təkmilləşdirilmiş, geniş, əhatəli monoqrafiyaya çevrilərək, indi “Füzuli sənətkarlığı” adı ilə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının kapital əsəri kimi şöhrət qazanmışdır.

Mir Cəlal ədəbi mirasımızı mənimsəmək, onu tamamilə xalq malı etmək, geniş kütlələrə çatdırmaq vəzifəsinin əhəmiyyətini dərindən dərk edir, alimin söylədiyi kimi “biz indiyə qədər Füzulini haqqı ilə tanımaq bir yana qalsın, oxutmaqda da çox az iş görmüşük” (9) – deyə həmin tələbə öz kitabı, habelə sonrakı illərdə apardığı bir sıra başqa tədqiqatları ilə cavab verməyə çalışır.

Bütün bunlarla yanaşı, qeyd edək ki, Mir Cəlal zəngin ədəbiyyatımızın müxtəlif dövrləri, mühüm hadisələri, maraqlı simaları haqqında az yazmamışdır. Bununla belə, o daha çox XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli mü-təxəssisi hesab olunur. Qələmindən bir sıra məzmunlu məqalələr çıxan Mir Cəlal, həmçinin “Müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”nin “XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı”, “Klassiklər və müasirlər”, “Azərbaycanda ədəbi məktəblər” (1905-1917), “Ədəbiyyatşünaslığın əsasları” (P.Xəlilovla birlikdə), “Azərbaycan ədəbiyyatı lüğəti” kitablarının müəllifidir.

Ümumiyyətlə, mürəkkəb ədəbi-tarixi bir dövrün tədqiq-təhlilinə belə xüsusi maraq göstərməsi səbəbsiz deyildir. Bu, hər şeydən əvvəl, böyük müq-tədir Mir Cəlalin öz vətəndaş-sənətkar, elmi-tədqiqatçı təbiəti, fərdiyyəti, xüsusiyyəti ilə, öyrəndiyi və əsaslandığı milli realist ənənələrlə, diqqətini həmin dövrə çəkən zəruri şərt və amillərlə bilavasitə əlaqədardır.

Əlbəttə, Mir Cəlalin bu sahə üzrə səmərəli fəaliyyətinin və elmi axtarışlarının əsası olan, XX əsr Azərbaycan ədəbi-mədəni həyatının öyrənilməmiş bir çox aktual məsələlərini ilk dəfə ətraflı işıqlandırmaq məqsədi izləyən doktorluq dissertasiyası xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Mir Cəlal 1947-ci ildə mövzu olaraq yenə də çətin bir mövzuya müraciət etmiş “Ədəbi məktəblər” (XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında) adlı irihəcmli əsərini yazır. Akademik Nərgiz Paşayevanın yazdığı kimi “Bu kitab o dövrün ədəbiyyatının tək faktoloji icmalı yox, həm də bədii-estetik, ideya-estetik ic-timai, prinsiplərini və ideallarının sistemli şəkildə elmi-nəzəri təhlili kimi çox qiymətlidir” (5, 203).

Monoqrafiyada 1905-1917-ci illərdə formalaşan və ədəbiyyatımızın son-rakı təkamülündə mühüm rol oynayan ədəbi məktəblərin ideya-estetik platfor-ması, ədəbi metod və üslub özünəməxsusluğu ilk dəfə olaraq sistemli şəkildə təhlil olunmuşdur. Həmçinin mövzu ilə əlaqədar olaraq XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının həm realist, həm də romantik qolunu təşkil edən bir sıra görkəmli sənətkarların yaradıcılığı geniş elmi təhlilini tapmışdır.

Ümumilikdə “bu dövrün ədəbiyyatının inkişaf istiqaməti və xarakteri haqqında müfəssəl təsəvvür yaradılmış, orijinal nəzəri mülahizələr söylənilmiş-dir” (6, 5).

Mənalı insan ömrünün tam yarım əsrini yazıçılığa, müəllimliyə, təkrarsız tədqiqat əsərlərinə həsr edən Mir Cəlal müəllimin elmi-bədii irsini nəinki bir,

eləcə də bir neçə məqalə ilə şərh edib yekunlaşdırmaq qeyri-mümkündür. Bu böyük, qüdrətli alim, gözəl, pak, səmimi və mehriban insan, ədəbiyyat və sənətin böyük dostu və fədaisi, unudulmaz pedaqoq-müəllim, zəkali düşüncə sahibi Mir Cəlal müəllim haqqında iri, xüsusi tədqiqat əsərləri yazılsa yenə azdır. Əminik ki, bu iş görülməyə, Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti tarixində əbədi yaşayan Mir Cəlal müəllimin minnətsiz, təmənnəsiz xidmətlərini müasir Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı daha sistemli, ardıcıl tədqiq və şərh edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev C. Mir Cəlal (oçerk). Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: BDU, 2007, 499 s.
2. Mir Cəlal. Zərbəçi marşı. Gənc işçi qəzeti, 1930, 16 mart.
3. Mir Cəlal. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 384 s.
4. Mir Cəlal. Gülüş bədii silah kimi. Bakı: ADU, 1968, 210 s.
5. Mir Cəlal. Füzuli sənətkarlığı. Bakı: BDU, 1958, 275 s.
6. Mir Cəlal. Füzulinin poetik xüsusiyyətləri. Bakı: EA, 1940, 276 s.
7. İsmayılov Y. Mir Cəlalin yaradıcılığı. Bakı: Elm, 1975, 290 s.
8. Mütəllibov T. Mir Cəlal. Azərbaycanda ədəbi məktəblər (105-1917). Bakı: Nurlan, 2004, 340 s.
9. Paşayeva N. Mir Cəlal. Foto sənədlər, əlyazmalar və epistolıyar irs. Bakı: Nurlan, 2014, 380 s.

СИЛА СЛОВА, МОЩНОСТЬ ПЕРА

И.С.АЛИЕВА

РЕЗЮМЕ

Мир Джалал является одним из известных писателей Азербайджанской прозы XX века. Он автор многочисленных рассказов и романов. Мир Джалал не только знаменитый писатель, также ведущий ученый и педагог. В статье уделяется особое внимание богатому творчеству известного ученого, знаменитого писателя Мир Джалала.

В настоящей статье раскрывается литературное творчество автора многих известных рассказов и ценных романов.

Ключевые слова: прозаик, автор, литература, талант, Мир Джалал

POWER OF WORD, GENIE OF PEN

I.S.ALIYEVA

SUMMARY

One of the most famous figures of the 20th century Azerbaijani literature, Mir Jalal was a prominent writer, well-known scientist who has gone through an interesting way of creativity reflecting the unity of personality and talent. He had a specific position in the development of our culture and art enriching them with new achievements. He is known as an author of prominent novels and a skilfull story maker. Mir Jalal was also known as a prominent scientist and teacher. Throughout his entire career, he was regularly and seriously engaged in all three areas, alongside these areas – he developed them interrelatedly - one completed another. The article thoroughly analyzes Mir Jalal's fifty-year-old productive creativity.

Key words: writer, author, literature, talent, Mir Jalal

UOT 070(091)**“ƏKİNÇİ”-“THE TIMES” ƏLAQƏLƏRİ:
TƏDQIQATLAR DAVAM ETDİRİLMƏLİDİR****H.A.VƏLİYEV*, S.X.MUSAYEVA*******Bakı Dövlət Universiteti, **Ankara Universiteti
hamid.alioghlu@gmail.com, elnare_islamli@mail.ru**

Məqalədə 1875-ci il iyulun 22-də nəşrə başlamış və 56 nömrəsi işıq üzü görmüş ilk Azərbaycan qəzeti-“Əkinçi” ilə o dövrdə Böyük Britaniyanın ən nüfuzlu qəzeti sayılan “The Times”ın əlaqələri araşdırılır. Tədqiqatda “Əkinçi”nin beynəlxalq həyat məsələlərinin, o cümlədən Balkan müharibəsinin işıqlandırılmasında ingilis qəzetinin materiallarından istifadə etməsinin səbəbləri göstərilir. Bu günədək tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılmamış bir məsələnin səbəbini – türk dilinə tərcümə olunmuş və redaktə üçün “The Times”dan H.B.Zərdabiyə göndərilmiş kitabın adını və müəllifini müəyyənləşdirməyə çalışılı və həmin kitabın Böyük Britaniyada mətbuat azadlığı konsepsiyasının əsasını təşkil edən və Londonda türk mühacir mətbuatının yaradıcılarının ruhuna uyğun olan Con Miltonun “Areopagitika” əsəri olması ehtimalı irəli sürülür.

Açar sözlər: “Əkinçi”, Balkanlar, “Tayms”, H.B.Zərdabi, Con Milton, “Areopagitika”, “Hüriyyət”, Con Dileyn, “Yeni Osmanlılar”.

1875-ci il iyulun 22-də Azərbaycan xalqının həyatında misli görünməmiş hadisə baş verdi: ziyalılarımızın çoxdankı arzusu həyata keçdi, Həsən bəy Zərdabinin yaratdığı “Əkinçi” qəzetinin birinci nömrəsi çapdan çıxdı. Əlbəttə, birinci olmaq çətinidir. Qəzetin redaktoru həm nəşrin yaradılması uğrunda apardığı mübarizə zamanı, həm də nəşri dövründə çox böyük çətinliklərlə üzləşməli olurdu. Bu çətinliklər müxtəlif istiqamətli idi. Qəzet həm informasiya toplanmasında, həm səhifələnilib çap edilməsində, həm də materialların oxunub redaktə edilməsində çətinliklərlə rastlaşırdı.

“Əkinçi” barəsində çox yazılmış, çox deyilmiş, ciddi tədqiqatlar aparılmışdır. Bununla belə, qəzetin fəaliyyəti ilə bağlı hələ də çox işlər görmək lazımdır. Hər dəfə qəzetin çıxan nömrələrində çap olunmuş materialları nəzərdən keçirərkən tədqiqatçını yeni-yeni ideyalar cəlb edir, onu bu və ya digər problemə daha ciddi yanaşmağa çağırır. Bizə elə gəlir ki, “Əkinçi” barəsində aparılan tədqiqatlar daha da genişləndirilməli, qəzetin beynəlxalq mövzuda çap etdiyi materiallar yeni tələblər çərçivəsində saf-çürük edilməlidir.

Moskva Universitetinin məzunu olması, Avropa ölkələrinin tarixini və

mədəniyyətini yaxşı bilməsi “Əkinçi”nin nəşrində H.B.Zərdabiyə yardımçı olurdu, müxtəlif ölkələrin qəzetlərinin materiallarına əsaslanması onun beynəlxalq məsələlərin işıqlandırılmasında köməyinə gəlirdi. Qəzetin işıq üzü qörmüş 56 nömrəsində rus, ingilis, fransız dilli mətbuat orqanlarından gen-bol istifadə edilmişdir. Bu materialların böyük əksəriyyətində ən mühüm beynəlxalq həyat məsələləri işıqlandırılmışdır.

H.B.Zərdabinin böyük maraq göstərdiyi xarici mətbuat orqanlarından ən birincisi Böyük Britaniyanın “The Times” qəzeti olmuşdur. Maraqlıdır ki, “Əkinçi” öz problemlərindən danışarkən həmin qəzeti müsbət nümunə kimi göstərmişdir. Nəşrin “Daxiliyyə” şöbəsində verilmiş materialda deyilir: **“Bizim müsəlman tayfasının ingilis tayfasından nə gədər geri qaldığını “Əkinçi” qəzetinə və London şəhərində çap olunan “Tayms” qəzetinə baxmaq ilə bilmək olur”**[1].

Maraqlıdır, H.B.Zərdabi nəyə görə məhz “The Times” qəzetini nümunə kimi göstərmişdir? Şübhəsiz, baş redaktor bu sözləri deyərkən nəyəsə əsaslanırdı. Bu sözləri söyləmək üçün əlində kifayət qədər məlumat vardı. “The Times” qəzeti XIX əsrdə İngiltərə jurnalistikasının lideri idi. Onun şan-şöhrəti Londondan bütün dünyaya yayılmışdır. Bu gündəlik səhər qəzetini 1785-ci ildə mətbəə sahibi Con Uolter yaratmışdır. Sonralar onu I Uolter kimi tanıyırdılar. Uolter ilk nömrədə yazırdı ki, qəzet dövrünün ən müxtəlif məlumatlarını dəqiq qeydə alan salnamə olmalıdır [2].

“The Times” XIX əsrin axırlarınadək beynəlxalq həyat məsələlərinin işıqlandırılmasında liderliyi əlində saxladı. Bu mətbu orqan həm ölkə daxilində, həm də xaricdə geniş müxbirlər şəbəkəsi olan yeganə gündəlik ingilis qəzeti idi. Nəşrin tirajı sürətlə artırdı. 1815-ci ildə tirajı 5.000 nüsxə olan qəzet 1854-cü ildə 50.000 nüsxə tirajla çap olunurdu.

Parlamentdə stenoqrafların sayı artırılmışdı. Qəzet parlamentdə aparılan müzakirələrin xülasəsini əvvəllər 8-10 sütunda verirdisə, bu rəqəm 1-ə endirilmişdi. Maraqlıdır ki, bu yeniliyi Londonun digər qəzetləri də tətbiq etməyə başlamışdılar. Şübhəsiz, həmin üsul oxucu vaxtına qənaət olunmasını və materialın daha tez oxunmasını təmin edirdi.

Valterlər sülaləsi öz ətrafına istedadlı adamlar toplamışdı. İki alman – Köniq və Bauer 1814-cü ildə qəzetin emalatxanalarında buxarla işləyən çap maşını hazırlamışdılar. “The Times”ın 1814-cü il 29 noyabr tarixli nömrəsi yeni maşında çap olunmuşdu. Bu maşın saatda 1.000 nüsxə, bir az sonra 5.000 nüsxə, müəyyən təkmilləşdirmə apardıqdan sonra isə 10.000 nüsxə qəzet çap etməyə imkan verirdi. Əllə işlədilən dəzgahda isə saatda yalnız 215 nüsxə çap etmək mümkün olurdu [2].

1817-ci ildə qəzetin baş redaktoru vəzifəsinə Tomas Barns gətirildi. İngiltərənin qəzet maqnatı Nortkliff onu “The Times”ın ən yaxşı redaktoru kimi səciyyələndirirdi. Barns ölümünün son günlərində, yəni 1841-ci ilə gədər sevimli qəzetinə rəhbərlik etmişdir.

Onun varisi Con Dileyn oldu. 1879-cu ilə qədər baş redaktor olan Con

Dileyn nəşrin bütün tirajı çap olunmamış evə getməzdi. “Əkinçi” dünyaya göz açarkən “The Times” 91 yaşına yaxınlaşırdı. Qəzet dünyanın ən nüfuzlu mətbuat orqanı kimi şöhrət qazanmışdı. “Əkinçi”nin bu qəzetə maraq göstərməsi, onun barəsində öz səhifələrində söz açması, çap etdiyi materiallardan istifadə etməsi “The Times”ın dünya şöhrətli mətbuat orqanı olması ilə əlaqədar idi.

İngiltərə parlamentinin üzvü Bulver Litton çıxışlarından birində demişdi: **“XIX əsr İngiltərə sivilizasiyası haqqında hər hansı sübutu gələcək əsrlərə ötürmək mənə həvalə edilsə idi, nə donanmalarımızı, nə dəmir yollarımızı, nə ictimai binalarımızı, nə də sizinlə birlikdə iclas keçirmək şərəfinə nail olduğumuz əzəmətli parlament binamızı seçərdim. Mənə “The Times”ın adi nömrələrindən biri kifayət edərdi”**.

ABŞ prezidenti Avraam Linkoln “The Times”ı **“dördüncü”** hakimiyyət hesab etməklə yanaşı, dünyada ən böyük qüvvələrdən biri kimi dəyərləndirirdi. **Kraliça Viktoriya məktublarından birində “The Times” qəzetinin cəmiyyətin həyatına təsirinin çox güclü olmasından söhbət açırdı.**

Bütün bu faktları göstərdikdən sonra “Əkinçi”nin “The Times”a tez-tez müraciət etməsinin səbəbi aydınlaşır. Bu qəzet haqqında “Əkinçi”də çap olunan yazı çox ehtimal ki, qəzet barəsində Həsən bəy Zərdabinin bildiklərinin cüzi bir hissəsidir.

“Əkinçi”nin yazdığına görə, “The Times” dörd səhifə həcmində hər gün çıxır, hər vilayətdə müxbiri olması təzə xəbərlərin toplanıb çap edilməsinə imkan verir, tirajın oxuculara dəmiryol qatarları vasitəsilə həmin gün çatdırılması təmin edilir, hətta bu işin sürətləndirilməsi üçün yeni tədbirlər görülməsi nəzərdə tutulurdu. Çap işinin sürətləndirilməsi sahəsində görülən tədbirlərdən danışan H.B.Zərdabi qəzetin elanlardan hər gün 200 manatdan çox vəsait götürdüyünü qeyd edir, “The Times”ın 100.000 nəfərdən çox müştərisinin olduğunu göstərirdi [2].

H.B.Zərdabi “Əkinçi” barəsində danışarkən yazırdı ki, **həmin “qəzet 300 müştəriyə həsrət çəkir və bir də ingilis məmləkətində “Tayms”dan savayı çox qəzet var ki hər gündə, ya da gündə iki dəfə çap olunur və onların hər birini çap edən özünün qəzet çap etmək ixtiyarını 200 min manata satmaz, amma bizim bir “Əkinçi” qəzetimiz var və əgər onu çap etmək ixtiyarını satmağa dursaq, nə ki ona bir qəpik verən olmaz, hətta onu cəbrən də boynuna götürən tapılmaz.** Buna səbəb odur ki, ingilis əhli dünya işində mahir və hər elmdən xəbərdar olduğuna səy edir ki, pul qazanıb, nə ki, bu dünyada çox ləzzət ilə zindəganlıq etsin, hətta axirəti gözləyib, məktəbxana və kilsə tikdirib, qeyriləri xristian etməkdən ötrü icmalar bina edir və bu səbəbə onlar kamallı və xeyirli sözün qədrini bilir ki, onlardan ol qədər qəzet oxuyan var” [3].

“Əkinçi”nin 1876-cı il 1 yanvar tarixli nömrəsində “The Times” qəzeti ilə bağlı verilmiş xəbərə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır: **“Altı ay yoxdur ki, bizim “Əkinçi” qəzeti çap olunur, amma ingilisin paytaxtı London şəhərində onun çap olunmağı məlumdur. Oradan bir kitabın bir fəslinin türk dilində**

olan tərcüməsini bizə göndəriblər ki, onun qələtini düzəldək, əl həqq bu çox ziyadə gözüaçıqlıq istər. London şəhərində bir neçə yüz qəzet çap olunur. Onunla belə kişilər dünyanın ucunda bizim qəzet kimi kiçik qəzet çap olunmadığını eşidib istəyirlər ondan da nəfbərdar olsunlar, amma bizim adamın çoxu nə ki, buçağadək bizim qəzeti oxumayıblar, bəlkə bəzi kəslər onun bina olunmasının xəbərini də eşitməyiblər” [4].

Qəzetin səhifələrində bu cür xəbərlər çoxdur. Lakin bizi maraqlandıran başqa məsələdir. H.B.Zərdabi “Əkinçi” qəzetinin Londonda da tanındığından iftixar hissi duyur və ona redaktə etmək üçün türk dilində yazı göndərildiyini nəzərə çatdırır. Məhz bu xəbər bir sıra məqamlara aydınlıq gətirməyi tələb edir.

“Əkinçi” Azərbaycan jurnalistikası tarixində, cəsarətlə demək olar ki, ən çox tədqiq edilmiş mətbuat orqanıdır. Qəzetin həyat və fəaliyyəti həm çar hakimiyyəti dövründə, həm Sovetlər birliyi dönməsində, həm də müstəqillik illərində geniş öyrənilmişdir. Qəzetin materiallarının tam mətninin 1979-cu ildə kiril əlifbası, XXI əsrin əvvəllərində isə latın əlifbası ilə çap edilməsi tədqiqat işinin daha səmərəli aparılmasına, mənbələrdən daha dəqiq istifadə edilməsinə şərait yaratmışdır. Bununla belə, bizə elə gəlir ki, bəzi məsələlərə, xüsusilə beynəlxalq həyat, o cümlədən beynəlxalq jurnalistika ilə bağlı materiallara diqqət yetirmək, bir sıra suallara cavab vermək tələb olunur. Ortağa çoxlu suallar çıxır: “Londondan “Əkinçi”yə göndərilmiş türk dilində material hansı kitabın fəsləli olmuşdur?” “Nəyə görə tərcüməni İstanbula deyil, məhz Bakıya, “Əkinçi”nin redaksiyasına göndərmişdilər?” Şübhəsiz, bu suallara cavab vermək lazımdır. “Əkinçi”nin arxivinə yenidən baxmaq, həmin materialın məzmunu ilə tanış olmaq, haradan göndərildiyini müəyyənləşdirmək lazımdır. Bizə elə gəlir ki, materialın “Əkinçi”nin redaksiyasına göndərilməsi səbəbsiz deyildi.

XIX əsrin 60-cı illərinin axırları və 70-ci illərinin əvvəllərində Londonda türk mühacir mətbuatı, əvvəlcə “Müxbir”, sonra “Hürriyyət”, daha sonra isə “İnqilab” və “Ulus” qəzetləri çıxdı. Bu mətbuat orqanlarında dövrünün məşhur türk jurnalistləri Namiq Kamal, Əli Suavi, Ziya paşa və başqaları çalışırdılar. Çox ehtimal ki, bu qəzetlərin “The Times” qəzeti ilə əlaqələri vardı. Eyni zamanda “Yeni osmanlılar” mühacir mətbuatının nüsxələrini Türkiyəyə gizli yolla göndərirdilər. Ehtimal etmək olar ki, “Əkinçi”yə göndərilən türkcə tərcümə “Yeni osmanlılar”ın ruhuna uyğun olmuşdur, onların fikrincə, elə bir materialı Türkiyəyə göndərmək həmin yazının məhvi demək olardı və buna görə də Bakını etibarlı şəhər kimi görüb oraya göndərilməsini məsləhət bilmişdilər. Bəlkə də “The Times”da H.B. Zərdabini tanıyırdılar və Türkiyədə konstitusiyə qəbul olunmasını və parlamentli monarxiya yaradılmasını istəyən “Yeni osmanlılar” “Əkinçi”nin redaktorunu özləri üçün ən etibarlı şəxs hesab edirdilər.

Həsən bəy Zərdabinin “The Times” qəzetinə hüsn-rəğbət bəsləməsi səbəbsiz deyildi. Başlıca səbəb o idi ki, həmin qəzet dövrünün ən məlumatlı mətbuat orqanı sayılırdı və bəzən bir sıra məsələlər barəsində hökumətdən daha çox məlumatlı olması ilə seçilirdi. Məsələn, qəzet Vaterloo yaxınlığında Na-

poleon qoşunlarının məğlub olması haqqında xəbəri ilk dəfə yaymışdı. Halbuki hökumətdə belə bir məlumat yox idi. Bundan əlavə, “The Times”ın yaydığı xəbərlərin dəqiqliyinə heç kəsin şübhəsi olmurdu. “Əkinçi” öz oxucularını Rusiya-Türkiyə münasibətləri, Balkanlarda vəziyyət və Osmanlı imperiyası ilə bağlı bir sıra məsələlər barəsində “The Times”ın verdiyi məlumatlarla tanış etməklə əhalidə daha doğru rəy formalaşdırmaq istəyirdi, çünki dövrünün digər mətbuat orqanları, o cümlədən rus qəzetləri beynəlxalq məsələlər barəsində qərəzli yazılar verirdilər. Senzuranın tüğyan etdiyi bir zamanda həmin yazılardan başqa cür istifadə etmək mümkün deyildi. Mümkün olan yalnız “The Times” qəzetinin xəbərlərinə istinad etmək idi.

Yuxarıda dediyimiz kimi, “Əkinçi” “The Times”dan bəhrələnirdi. Bunun isə əsas səbəbi barəsində fikirlərimiz burada öz əksini tapmışdır. Yalnız onu əlavə etmək lazımdır ki, Böyük Britaniya mətbuatı XIX əsrdə çox böyük nüfuzla malik idi, millətin həyatına güclü təsir göstərə bilirdi. Bütün Avropa onun səsinə qulaq asırdı. İngiltərə qəzetlərinin, xüsusilə də “The Times”ın böyük nüfuz sahibi olmasının başlıca səbəblərindən biri ölkədə mətbuat azadlığının mövcudluğu idi. Hələ 1689-cu ildə qəbul olunmuş “Hüquqlar Billi”ndə hər bir ingilisə öz fikrini şifahi və yazılı şəkildə ifadə etmək hüququ verilmişdi. 1694-cü ildə isə senzura ləğv edilmişdi. Bütün bunlar İngiltərə mətbuatının verilən hüquqlardan gen-bol istifadə etməsi ilə nəticələnirdi. XIX əsr İngiltərə mətbuatını okeana bənzətsək, “Times” bu okeanın mayakı olardı. Maraqlıdır ki, “Əkinçi” bu mayakı görür, onun işığından bəhrələnməyə çalışırdı. “Əkinçi” fəaliyyətdə olduğu dövrdə “The Times”ın baş redaktoru vəzifəsində Con Dileyn çalışırdı. O da H.B.Zərdabi kimi mətbəədə gecələyir, qəzet çap olunmamış iş yerini tərk etmirdi [5].

Yuxarıda dediyimiz bəzi fikirlər ortalığa bir sıra suallar çıxarır və bu suallara cavab vermək üçün tədqiqatlar aparılmasını tələb edir. Məsələn, hansısa əsərin türk dilinə tərcüməsinin redaktə üçün “Əkinçi”nin redaksiyasına göndərilməsi faktı ayrıca bir tədqiqat aparılmasına yol açır. Doğrudan da, türk dilinə tərcümə olunmuş əsər hansıdır? Və ondan bir parça redaktə üçün nəyə görə məhz H.B.Zərdabiyə göndərilmişdir? Biz böyük ədibimizin həyat və fəaliyyəti ilə bağlı arxiv materiallarına daha diqqətlə yanaşsaq, yəqin ki, həmin materialı və yaxud material barəsində məlumatı tapa bilərik. Bundan əlavə, Balkanlarda baş verən hadisələrlə bağlı xəbərlərin “Times”dan götürülüb dərc edilməsi faktı da ciddi araşdırmalar tələb edir. Fikrimizcə, bu barədə bütöv bir tədqiqat işi yazmaq mümkündür.

Londondan Bakıya göndərilmiş tərcümə əlimizdə olmadığına, həmin hissəni Həsən bəy Zərdabinin arxivində tapmadığımızı və “The Times”ın arxivinə hələlik əlimiz çatmadığına görə yalnız ehtimallarla fikir yürütmək mümkündür. Belə ki, fikrimizcə, həmin əsər şair və yazıçı, publisist və siyasi xadim olub, İngiltərədə burjua cəmiyyətinin təşəkkül tapması dövründə yaşamış, ölkədə baş verən inqilab illərində hadisələrin içərisində olmuş Con Miltona məxsusdur. Onun traktat və pamfletləri həmin dövrün ictimai fikrinin inkişafına böyük

xidmət olmuşdur. Siyasi pamfletləri onu İngiltərə inqilabı ideoloqlarının birinci sırasına çıxarmışdır. Con Miltonun yaradıcılığı haqqında danışarkən onun 1644-cü ildə senzuranın icazəsi olmadan nəşr etdirdiyi “Mətbuat azadlığı haqqında İngiltərə parlamentinə nitq (Areopagitika)” pamfletindən söhbət açmaq lazımdır. Müəllif burada antik publisistlərin, ən əvvəl İsoqratın yaradıcılıq irsinə əsaslanaraq senzuranı qəzəb və nifrətlə pisləmiş, onun zərərliliyini, azad fikrin inkişafına mane olmaqda gücsüzlüyünü sübut etmişdir. O yazırdı ki, senzura haqqında qanun xeyirxahlığa kömək edə bilməz; bu qanun elmə və alimlərə edilən ən böyük zülmüdür, misli görünməmiş təhqirdir. Con Milton bu əsəri ilə mətbuat azadlığını müdafiə edərək yazırdı: “Bir insanı öldürmək düşünən bir canlıyı yox etməkdir. Lakin yaxşı bir kitabı qadağan etmək şəxsi ağılı özünü məhv etməkdir” [5].

Şübhəsiz, Con Miltonun bütün pamfletləri kimi, “Areopagitika” da təkcə Avropada deyil, həm də bütün dünyada məşhur əsərlərdən birinə çevrilmişdi. Senzuranın təqibləri nəticəsində Londonda türk mühacir mətbuatını yaradan “Yeni osmanlılar” bu pamfletlə tanış idilər və onun türkdilli xalqlar arasında geniş yayılması üçün tərcümə etmişdilər. Axı, həmin dövrdə Türkiyədə çox ağır mətbuat nizamnaməsi cövlan edirdi. 1867-ci ildə Osmanlı hökuməti mətbuat haqqında müvəqqəti nizamnamə qəbul etmişdi. Həmin nizamnamənin 9-cu maddəsinə əsasən xarici ölkələrdə nəşr olunan və Osmanlı hökumətinin əleyhinə materiallar çap edən qəzetlərin Türkiyəyə gətirilməsi qadağan olunmuşdu. “Yeni osmanlılar” Londonda çap etdirdikləri “Müxbir” və “Hürriyyət” qəzetlərini Türkiyəyə gizli yolla göndərirdilər.

Bu qəzetlərin rəhbərləri-Əli Suavi, Namiq Kamal və başqaları Osmanlı imperiyasında bir sıra yeniliklərin tətbiqini irəli sürür, millət məclisinin yaradılmasını və ölkənin problemlərinin burada müzakirə olunmasını tələb edirdilər. Onlar üç vacib məsələnin həllini qarşıda duran vəzifə kimi irəli sürürdülər: idarəetmə forması dəyişməlidir; nazirlər gördükləri iş barəsində hesabat verməlidirlər; hökuməti millət tərəfindən seçilmiş beş-altı yüz nəfərlik bir məclis yaratmalıdır.

Bu qəzetlər monarxiyanın qorunub saxlanmasını, Osmanlı imperiyasının ərazi bütövlüyünü təbliğ edirdilər. “Hürriyyət” yazırdı ki, bir zamanlar kainatın paytaxtı kimi şöhrət kəsb etmiş ölkə indi tənəzzülə uğramışdır və bunun günahı bizim rejimi mütləqiyyətə çevirən şəxslərdədir: onlar hüquqlarımızı pozur, əmlakımızı dağıdır, şəxsi rifahı naminə əcdadlarımızın həyatı bahasına əldə edilmiş torpaqlarımızı hər yetənə paylayır, boynumuzdan qul buxovlarımızı bir dəqiqəliyinə belə çıxarmaq istəmirlər. Bütün bunlara həmişə dözəcəyikmi? Əlbəttə, yox! Qəzet “Yeni osmanlılar”ın məqsədini və bu məqsədə nail olmaq üçün tətbiq edəcəkləri metodları səciyyəyləndirərək yazırdı: “Yeni osmanlılar” Osmanlıların əvvəlki şöhrətini qaytarmağa çalışan insanlardır. Onlar Sultan Süleyman dövrünə xas çiçəklənməni və firavanlığı istəyirlər. Lakin buna əsrin tələblərinə uyğun sivil şəraitdə nail olacaqlar. Məqsədə doğru aparın vasitə isə ədalətdir. Ədalət Osmanlı icması üzvlərinin hüquq bərabərliyindən doğur. Bə-

rabərlik isə hüquqda məşvərət prinsipi ilə təmin edilir. Prinsip zəka və ənənəyə tam uyğundur”.

Əlbəttə, bu cür ideyaları yayan qəzetlərin Türkiyəyə sərbəst surətdə gətirilməsinə icazə verilməzdi və ölkənin daxili işlər naziri həmin qəzetin nüsxələrini toplayıb bir nüsxəsini sultana çatdırmaq və qalanlarını tonqalda yandırmaqla məşğul olurdu.

Qeyd etmək lazımdır ki, “Müxbir”, “Hürriyyət”, bir az sonralar isə “Ulus” və “İnqilab” qəzetlərində Osmanlı imperiyasının əleyhinə çap olunmuş materiallar da məhz Con Miltonun “Areopagitika”sının ruhuna uyğun idi.

Bütün bunları dedikdən sonra biz belə bir fikri cəsarətlə söyləyə bilərik ki, türk dilinə tərcümə olunmuş və bir hissəsi redaktə üçün Həsən bəy Zərdabiyə göndərilmiş kitab “Areopagitika”nın tərcüməsi idi. “Yeni osmanlılar” və hətta “The Times”ın o dövrlük baş redaktoru Con Dileyn tərcümənin məhv olmasına yol verməmək məqsədilə onu İstanbula deyil, Bakıya göndərmişdi. Daha bir fikri də cəsarətlə demək olar ki, Con Dileyn Həsən bəy Zərdabi ilə tanışlıq əlaqələrinə malik olmuşdur və çox ehtimal ki, Həsən bəy Zərdabinin “The Times” barəsində zəngin məlumatlara malik olması da buradan irəli gəlmişdir.

Söylədiyimiz ehtimallar “Times”-“Əkinçi” əlaqələrinin daha geniş miqyasda öyrənilib tədqiq edilməsi üçün geniş imkanlar yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. “Əkinçi”, 06.12.1876
2. Трыков В. П. Зарубежная журналистика XIX века. М., 2004, с 105-106.
3. «Əkinçi», 12.09.1875
4. «Əkinçi», 01.01.1876
5. Vəliyev H.A. Xarici ölkələrin jurnalistikası tarixi. Dərslik, Bakı, 2014, səh.99, 640 s.

СВЯЗИ «ЭКИНЧИ»-«ТАЙМС»: ИССЛЕДОВАНИЯ ДОЛЖНЫ ПРОДОЛЖАТЬСЯ

Г.А.ВЕЛИЕВ, С.Х.МУСАЕВА

РЕЗЮМЕ

Авторы исследуют связи первой азербайджанской газеты «Экинчи», которая начала издаваться с 22 июля 1875 г. по 1877 г. с престижной и популярной газетой Великобритании «The Times». В статье впервые выясняются причины предпочтения Гасан бек Зардаби к публикациям английской газеты на международную тему, в т.ч. о войне на Балканах. Авторы особое внимание уделяют на информацию об отправке газетой «The Times» в редакцию «Экинчи» части книги, переведенную на турецкий язык для редактирования и предполагают, что это-часть книги Д.Мильтона «Ареопagitика». Материал переведен журналистами турецких газет в эмиграции- в Лондоне.

Ключевые слова: «Экинчи», Балканы, «Таймс», Г.Б.Зардаби, Джон Милтон, «Ареопagitика», «Хурриет», Джон Дилейн, «Новые Османы».

**RELATIONS OF “EKINCHI” with
“THE TIMES” -RESEARCHES SHOULD BE CONTINUED**

H.A.VALIYEV, S.Kh.MUSAYEVA

SUMMARY

The authors investigate relationships between “Ekinchi”-our first newspaper published on July 22, 1875 and “The Times” which is the most distinguished newspaper of Great Britain. The reasons why “Ekinchi” used the materials of the English newspaper in highlighting international life issues and the war in the Balkans are shown in the article. The authors try to reveal the reasons of the issue-determine the name and the author of the book that was translated into Turkish and sent to Hasan Bay Zardabi by “The Times” for editing and ignored hitherto by other researchers. They allege the possibility that the book was Con Milton’s masterpiece- “Areopagitica” that is the main basis of press freedom in Great Britain. This had motivated the creators of the Turkish immigration press.

Key words: “Ekinchi”, Balkans, “The Times”, H.B.Zardabi, John Milton, “Areopagitica”, “Hurriyet”, John Dileyn, “New Ottomans”

UOT 82

**ABAY DAĞLININ «ALBAY» PYESİNİN
İDEYA-BƏDİİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

ABİD TAHİRLİ

Azərbaycan MEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
habidtahirli@gmail.com

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının tanınmış nümayəndələrindən Abay Dağlı 1975-ci ildə İstanbulda Kıbrıs hərəkətindən, onun qəhrəmanlarından bəhs edən «Albay» pyesini (əsrin tam adı «Ana və Yavru yurdlarımızın öz oğlu- yenilməz oğlu- Albay»dır) nəşr etdirmişdir. Məqalədə pyesin ideya-bədii xüsusiyyətləri təhlil olunur, dəyərləndirilir, aktuallığı əsaslandırılır. Təhlillər aşağıdakı elmi-nəzəri qənaətlərə gəlməyə əsas verir:

- Kipr problemi həll olunmadığından, Şimali Kipr Türk Respublikası üçün təhlükə qaldığından, pyes bu gün də aktualdır;

- əsər ədalətin gec-tez zəfər çalacağı, zülmün, zalımın qəhr olacağı fikrini bir daha təsdiqləyir;

- pyes Vətən, yurd sevgisini təbliğ, təlqin, böyük amallar uğrunda qəhrəmanlığı tərənnüm etmək, eyni zamanda, köhnə, çürümüş adət-ənənələri tənqid etmək baxımından əhəmiyyətlidir;

- əsər Azərbaycan mühacirlərinin özlərinə ikinci Vətən hesab etdikləri Türkiyənin ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni həyatında fəal iştirakını bir daha təsdiqləyir;

- «Albay» pyesi mühacirət irsini, o cümlədən Abay Dağlı yaradıcılığını daha geniş tədqiq etmək nöqtəyi-nəzərindən dəyərli mənbələrdəndir.

Açar sözlər: Mühacirət ədəbiyyatı, dramaturgiya, Abay Dağlı, «Albay» pyesi, Kıbrıs hərəkəti.

Tarixi, milli, mədəni-mənəvi bağların, yaxınlığın nəticəsidir ki, istər Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra sovet rejiminin təqibindən xilas olmaq istəyən soydaşlarımızın, istərsə də İkinci Dünya Müharibəsi bitdikdən sonra sərhədin o tayında qalan həmvətənlərimizin böyük əksəriyyəti Türkiyəni özlərinə ikinci Vətən seçmiş və qardaş ölkədə məskunlaşmışlar. Daim Azərbaycan həsrəti ilə yaşayan qərblər onlara məhəbbətlə qucağını açan Türkiyəni doğma ocaq qədər sevmiş və ona sədaqətlə xidmət etmişlər: sevincinə şərik, kədərinə ortaq olmuşlar. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan mühacirət ədəbi irsində Türkiyənin zəngin tarixindən, şanlı türk əsgərinin zəfərlərindən bəhs edən kifayət qədər nümunələr vardır. İstiqlal mücahidlərinin bu mövzularda müraciəti təbiidir. Qardaş xalqın dillərdə dastan olan azadlıq duyğusu,

bayraq, Vətən, millət sevgisi mühacirlərimizin iftixar və ilham mənbəyi olmuşdur. Dünya hərbi tarixinin qızıl səhifələrindən sayılan Çanaqqala savaşına, Bakının erməni-bolşevik quldurlarından azad olunmasına, Cənubi Koreyadakı qəhrəmanlıq dastanına, Kıbrıs hərəkətinə həsr olunmuş bədii-publisistik nümunələr bir tərəfdən Türkiyəyə məhəbbətin izharı, digər tərəfdən də bolşevizm və sovet rejimi əsarətində inildəyən Vətənimiz Azərbaycanın istiqlalı uğrunda ideoloji mücadilə üsuludur.

Yunan-rum zülmünə, qətləməyə məruz qalan, öz milli varlığını qorumağa çalışan, istiqlalı uğrunda çarpışan Kıbrıs türklərinin taleyi Azərbaycanlı mühacirlərini də daim düşündürmüş, narahat etmişdir. 1950-ci illərin sonu, 60-cı illərin əvvəllərində Kıbrıs özünü müstəqil dövlət elan etdikdən sonra adada yaşayan türklər xüsusilə zorakılığa məruz qalırdı. Hələ o zaman imzasına arasına Azərbaycan Kültür Dərnəyinin orqanı (Ankara) «Azərbaycan» jurnalında rast gəldiyimiz Abdulla Aslantürk uzaqgörənliklə od püskürür, ucadan hayqırırdı:

Ey Kıbrıslı arkadaş! Gəlir, yaxındır o gün,
Sənə mütləq doğacaq Anadoludan bir gün.
Bayrağımın altında Kıbrıs yapacaq bir gün
Tarix qanımla yazsın: Kıbrıs türkün gözüdür.
Göydə uçan durnadan yalnız sənsən sorağım,
İlk hərəkət əmrində Lefkoşedir durağım.

Şair daha sonra «ölsəm, gözüm qapanmaz, sənə qovuşmasam» deyir və «sənin kimi bizlərdən ayrılmış bir kaç ölkə»- deyərək dərini dilə gətirir və onların da Türkiyəyə əmanət olduğunu söyləyir:

Azərbaycan, Türkiyədən əmanət türkə,
Tanrım fürsət verirsə Abdullah Aslantürkə
Anladacaq dünyaya: Kıbrıs türkün gözüdür (1, 18).

1974-cü ildə Türkiyə Silahlı Qüvvələrinin Kıbrısdə başladığı və şanlı türk silahlı birləşmələrinin paytaxt Nikosiyaya daxil olması ilə nəticələnən əməliyyat mühacir qələm sahiblərini daha da ruhlandırmış, Azərbaycanın da istiqlala qovuşacağına ümidi artırmışdır. Filologiya üzrə elmlər doktoru, dosent Nikpur Cabbarlı bir müddət Türkiyədə yaşayan, orada ali təhsilə yiyələnən mühacir şair Alazan Baycanın (Hacı Həsənzadə-1913-Qazax,1989-Freyburq) Kıbrıs zəfəri münasibəti ilə qələmə aldığı “Yürü” şeirini təhlil edərkən şairin və onun təmsalında mühacirlərin duyğu və düşüncələrini ustalıqla çatdırır, göstərir ki, Quzey Kıbrıs olayları A.Baycanda doğma vətəni Azərbaycanın qurtuluşuna olan inamı daha da qüvvətləndirmişdi. O, Türkiyə Cümhuriyyətindən «Azərbaycan davası»na mənəvi dəstək istəyir. Bu ərkyana istək isə, şübhəsiz ki, bütün vətənpərvər azərbaycanlıların qarşıya bəslədikləri sonsuz məhəbbətdən qaynaqlanırdı (2, 91).

Tədqiqatçı yazır: «A.Baycan öz həssas şair qəlbində yalnız vətəni Azər-

baycanın deyil, bütün əsir türk ellərinin dərđini, möhnətini gəzdirir, onların da istiqlal mücadiləsini dəstəkləyir, qurtuluşlarına ümid bəsləyirdi. Türkiyə ordusunun 1974-cü ilin iyulunda Quzey Kıbrısdakı uğurlu hərbi əməliyyatı və bu əməliyyat nəticəsində minlərlə Kıbrıs türkünün soyqırım təhlükəsindən xilas olması şairi xüsusilə ruhlandırmışdır. O, həmin günlərdə qələmə aldığı «Yürü» şeirində bu zəfərdən duyduđu sevinci ifadə edir, türk əsgərlərinin igidliyinə heyranlığını bildirirdi:

Yürü! Göz bəbəyim, türkün əsgəri,
Qaldır haqsızlığı, xoş düzən yarat.
Yürü! Alp Arslanın igid ərləri,
Xaini, zalımı o yerlərdən at.
Millət arxandadır, yürü aslanım,
Qüdrət də, ağıl da, haqq da səndədir.
Könlüm coşa gəldi, ağrını alım,
Azadlıq ümidi indi məndədir.
Unutma! Doğuda dağlar ardında
Orda da əzilən qardaşların var.
Ürək ver, ümid ver, acı onlara,
Sözün keçər sənin, adın-sanın var (2, 90-91).

Mühacir dramaturq Abay Dağlının 1975-ci ildə İstanbulda işıq üzü görən, 3 pərdə 7 şəkildən ibarət «Albay» pyesində də (əsərin tam adı «Ana və Yavru yurdlarımızın öz oğlu- yenilməzoğlu- Albay»dır) Kıbrıs olaylarından, bu hərəkətin qəhrəmanlarından albay İbrahim Qaraoğlanoğlunun şücaətindən bəhs edilir. Müəllif pyesin əvvəlində əsəri Kıbrısdə şəhid olan albay İbrahim Qaraoğlanoğlunun və bütün şəhidlərimizin əziz ruhuna ithaf etdiyini yazır...

Kitabın annotasiyasında pyesin Türkiyə Silahlı Qüvvələrinin Baş Qərar-gahı (Genelkurmay Başkanlığı) tərəfindən gənclərin hərbi vətənpərvərlik tərbi-yəsi üçün əhəmiyyətli bir əsər kimi bəyənilədikdən sonra çap edildiyi və son Kıbrıs olaylarından sonra da göründüyü kimi, milli həyəcan günlərində, tarixlə, ordu ilə ilgili səhnə əsərlərinə məktəb və təşkilatlarda böyük maraq göstərildiyi qeyd olunur... A.Dağlı əsərə yazdığı «Özət»də əsərin məzmunu və onu yazmaqda məqsədi haqda qısa məlumat verir. O, pyesin 2-ci pərdəsinin 3-cü səhnəsində yüzbaşının əsir düşmüş yunana xitabla dediyi «Dərbə dedinizsə... Dərbələr də var, Məsələ, bir Kıbrıs, bir Dumlupınar» (3, 33) beytini xülasəyə proloq kimi (3, 3) təsadüfən əlavə etməmişdir. Dramaturq bununla Türkiyə hərbi tarixində parlaq iz qoymuş, tarixə «Başkomutanlık Meydan Müharibəsi», ya da «Dumlupınar Meydan Müharibəsi» kimi düşən (Qurtuluş savaşının son mərhələsi-26 avqust 1922-ci il) və məhmətciyin şanlı süngüsü ilə yunanlar üzərində qazanılmış Dumlupınar zəfərini oxucusuna bilərəkdən xatırladır... Onun qəhrəmanı albay İbrahim Qaraoğlanoğlu da əsgərlər arasında tarixdən gələn Vətən sevgisini, Atatürk ideyalarını, İstiqlal savaşını ruhunu daim yaşatmağa çalışır, hər cür qara zehniyyətə, zərərli adət-ənənələrə qarşı çıxır. Bu cür təlim-

tərbiyənin nəticəsidir ki, bir-birinə nifrət edən qan davalı iki əsgər Kıbrısa qoşun çıxartma hərəkəti xəbərini eşidib sevinir, kin-küdurəti unudur və qardaş kimi qucaqlaşır...

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, pyesin məzmunu Kıbrıs olaylarından götürülmüşdür və burada albay İbrahim Qaraoğlanoğlunun və onun əsgərlərinin şücaətindən bəhs olunur. Yunanlar tərəfindən zülmə, qətliama məruz qalan Kıbrıslı türklərin xilasına can atan, tələsən əsgərlər yüksək döyüş əhval-ruhiyəsinədir, onlar «Anam məni yetişdirdi...» marşını oxuya-oxuya hər an adaya doğru «şahlanıb coşmağa, şarkı söyləyərək koşmağa» (3, 10) hazırdırlar. Albay İbrahim Qaraoğlanoğlu əsgər və çavuşlara «Ruhən bəslənersə, ərəğli ərələr, Daima sağlanır böyük zəfərlər»- deyərək onları cəhalətə, çürük adətlərin təsirindən qurtarmağa, xüsusilə qan davası kimi bəladan xilas etməyə çalışır və istəyinə nail olur. Əsgərlərin hər birinin ürəyi Kıbrıslı türklərin qatillərinə qarşı nifrətlə doludur, onlar: «Vətənə qurbanam», «Silah başında-yam, əmr bəklərəm», «Əldə silahımla önə koşaram, Dağların başından keçib aşaram, Hər zəfər qazanıb belə yaşaram» (3, 16,17) deyərək döyüşə atılırlar. Albay İbrahim Qaraoğlanoğlu isə öndə gedərək əsgərlərə nümunə göstərir, yaralılara yardım edir, düşmən gülləsinə tuş gələn şəhidin başını dizi üstə alaraq, alnından öpərək həyəcanla ona xitab edir:

Vurulub tərtemiz alnından, uzanmış yatıyor,
Bir hilal uğruna, ya Rəbb, nə günəşlər batıyor!
Ey, bu topraklar için toprağa düşmüş, əsgər!
Göydən əcdad enərək öpsə o pak alını dəyər.
Sana dar gəlməyəcək məqbəri kimlər qazsın?
«Göməlim gəl səni tarixə» desəm, sığmazsın.
Tüllənən məğribi, axşamları sarsam yarana...
Yenə bir şey yapa bildim deyəməm xatırına (3, 35).

A.Dağlıalbay İbrahim Qaraoğlanoğlunun dili ilə istiqlal şairi Məhmət Akif Ərsoyun «Çanaqqala şəhidləri» şeirindən gətirdiyi misralarla səhnəni daha təsirli edir, məntdə emosionallıq və ekspressivlik yaradır. Daha sonra dramaturq öz ifadələri ilə albay İbrahim Qaraoğlanoğlunu danışdırır:

«Ey əziz şəhid!...
Şanlı yurdum yaşadır ruhunu dünyada sənin.
Kəndi hayranın olur yurdum da, dünya da sənin» (3, 35).

Əsərin finalında albay İbrahim Qaraoğlanoğlu da şəhidlik zirvəsinə ucalır. Bu ağır itki, acı müəllifi, oxucunu, tamaşaçını sarsıtsa da, qələbəyə inamı zərrə qədər azaltmır. Albay ölüm anında da nikbindir, o, ölümü ilə də düşməne meydan oxuyur və bu hiss, duyğu hər kəsə sirayət edir. Albay irəliyə, adaya doğru axına boylanaraq deyir:

Kıyıda kızıya durmaz bu axın,
Nə qədər yaxın, nə qədər yaxın (3, 45).

Pyesin məzmunu, xarakterlər, cərəyan edən hadisələr müəllif ideyasını

yetərinə əks etdirir. Türkiyə türklərinin sevə-sevə «Yavru Vətən» adlandırdıqları Kıbrısın yunanlardan xilas tarixinə, Kıbrıs türklərinin taleyinə həsr olunmuş pyesin başlıca ideyası vətənpərvərliyin və qəhrəmanlığın təlqin və təbliğidir. Müəllif və qəhrəmanları qaniçən düşmənə- körpə, qadın və yaşlıların qatillərinə nifrət etsə də, onlar barış, əmin-amanlıq, dinc birgəyaşayış tərəfdarıdır, müəllifin təbirincə desək, əsərdə «barış qayələri də ifadə edilmişdir» (3, 3). Albay İbrahim Qaraoğlu yüzbaşı ilə söhbət edərkən sülh tərəfdarı olduğunu, düşmənə də sülh təklif etməyin mümkünlüyünü dilə gətirir:

Əlbəttə, bu sözü dinlətəcəyiz,
Hətta barış şeiri söylətəcəyiz.
Savaşın səbəbi barış və kindir,
Bəzi savaşlar da barış içindir (3, 27).

Pyesin ən maraqlı və təsirli məqamlarından biri daş, qaya parçaları arasındakı meydanda qısa fasilə zamanı türk əsgər və zabidlərinin ana vətən Türkiyədən gələn məktub və qəzetləri oxuması səhnəsidir. Əsgər atasının, anasının, babasının, əmisinin, sevgilisinin yazdığı məktublar məhmətciyə və Vətənə məhəbbətin ən yüksək təəcəssümü, dəyəridir. Əsgər və zabidlər növbə ilə məktubları oxuyur.

Ata öz sevimli oğlunu pətəkdəki bala bənzədərək onu oxşayır, əzizləyir və ona Kıbrısı xilas etməyi tapşırır:

Kovanımda bal, oğlum.
Telli sazı çal, oğlum.
Yavru vatanım, deyə,
Kıbrısımı al, oğlum.

Ana, qəlbində Kıbrısdan başqa bir dərdin, kədərin olmadığını oğluna yazır və bildirir ki, Yavru Vətən üçün Qurban getməyə dəyər:

Şərbəti qoydum tasa,
Qəlbimdə yox bir tasa.
Hər kəsin qurbanı var,
Oğlum qurban Kıbrısa.

Əmi Kıbrıs hərəkətini bayram hesab edir, buna görə də çox sevinir və Türkiyədən Kıbrısa salamlar söyləyir:

Kutlu olur bayramlar,
Suyum durulub, damlar.
Ana yurdumdan sana,
Kıbrısıma salamlar.

Məhmətciyin yolunu həsrətlə gözləyən sevgilisi əmindir ki, əsgər onun və Kıbrısın eşqi ilə yaşayır:

Konuşursun, coşarsın,
İrmaq olub, daşarsın.
Sən mənimlə və bir də,
Kıbrısımlla yaşarsın (3, 38-39).

Pyesdə mücahid obrazları da diqqəti çəkir və sevgi ilə işlənmişdir. A.Dağı kimi mücahidlər də doğma yurd-yuva acısı yaşayır, Vətənin azadlığı uğrunda mücadilə aparırlar. Onların düşüncəsi, davranışı, danışığı müəllifə təiş və doğmadır. Heç kimə-qadına, qocaya, uşağa aman verməyən yunan qaillər heç nə ilə nə bolşeviklərdən, nə də faşistlərdən fərqlənir. Onlar əliyalın, siahsız insanları hədəf alır, yeni-yeni qətliamlar törədirlər (3, 22, 23). Mücaidlər, minlərlə kibrıslı türk kimi ana-atalarını itirmiş, evsiz-eşiksiz, yurdsuz- yuvasız qalmış, yetimxanalarda böyümüşlər. Bütün bunlar onları sarsıtısa da, bir gün Türkiyənin onlarını xilas edəcəklərinə inanır və ümidlərini üz mürdülər:

Dildə Ana sözü müz, Vatan sözü müz,
Hər gün üfüqlərdə qaldı gözü müz.
Coşan dalğalarla bir səs gəlirdi,
Bizlərə hər zaman ümid verirdi (3, 30).

Pyesdə haqqı əlindən alınan, öldürülən, öz isti ocağından didərgin Salınanı xilas etməyə qalxan, bu yolda hər an qurban getməyə hazır olan albay, onun silahdaşları, bütün məhmətçiklər, mücahidlər hansı məhəbbətlə təsvir və təqdim olunursa, insan qanına susamış, türk düşməni yunanlar eyni dərəcədə kin və nifrət hissi ilə qələmə alınmışlar. Onlar hiyləgər olduqları qədər də qorxaq, unuqan olduqları qədər də zalımdırlar. Yunan albay etiraf edir ki, ona ibtidai sınıfdən türkün düşmən olduğunu, türkə aman verməməyi öyrətmişlər. Odur ki, onun gözünü qan, ağılını intiqam hissi tutmuşdur:

Hər şeyi əzəcək və keçəcəyiz,
Daima qan töküüb, qan içəcəyiz (3, 19).

Əsərin müsbət məziyyətləri ilə yanaşı, onun sənətkarlıq baxımından kamil olduğunu, pyesi uğurlu hesab etmək üçün etibarlı ədəbi-bədii əsasların mövcudluğunu, xüsusən estetik, dramaturji cəhətdən yüksək tələblərə cavab Verdiyini iddia etmək mümkün deyil. Lakin əsərin realist üslubu, zaman-tarix-məkan müəyyənliyi, konkret adlar və xarakterik obrazları onun oxunaqlı olmasını şərtləndirir və pyesin dəyərini artırır. «Albay» pyesi gənclərin hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsində əhəmiyyəti, milli-mənəvi dəyərlərə - ata-anaya, hörməti, sevgiyə sədaqəti təlqin, eyni zamanda, cəhaləti, köhnə, zərərli adət-ənənələri tənqid etmək baxımından bu gün də aktualdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Aslantürk Abdulla. Kıbrıs türkün gözüdür. «Azərbaycan» dergisi (Ankara), 1957, № 61, s.46
2. Nikpur Cabbarlı. Azərbaycan mühacirət poeziyası (icmallar və portretlər). Bakı: Elm və təhsil, 2014, 120 s.
3. Dağlı Abay. Albay. İstanbul, Yayıncımatbaası. 1975, 48 s.
4. Nikpur Cabbarlı. Abay Dağlının mühacirət dövrü yaradıcılığı. Bakı: Elm, 2009, 68 s.
5. Nikpur Cabbarlı. Azərbaycan Muhaceret Edebiyatında Kuzey Kıbrıs olayları. Atatürk Üniversitesi. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi. Erzurum, 2011, №45, s.83-88

ИДЕЙНО-ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПЬЕСЫ АБАЯ ДАГЛЫ «АЛБАЙ»

АБИД ТАХИРЛИ

РЕЗЮМЕ

Один из известных представителей азербайджанской эмиграционной литературы Абай Даглы опубликовал пьесу «Албай» (полное название произведения «родной сын Отчих земель – несокрушимый полковник»), повествующую о Кипрском движении 1975 года в Стамбуле и о его героях. В статье анализируются и оцениваются вопросы идейного содержания, актуальности и мастерства пьесы. Анализ произведения позволяет прийти к следующим основным научно-теоретическим выводам:

- поскольку проблема Кипра не решена и остается опасность для Турецкой Республики Северного Кипра, данная пьеса актуальна по сей день;
- произведение еще раз подтверждает мысль о том, что рано или поздно справедливость восторжествует, мучения и жестокость будут уничтожены;
- пьеса важна с точки зрения пропаганды любви к Родине, отражения героизма на пути к великим, вдохновенным целям, и в то же время критики старых, гнилых обычаев и традиций;
- произведение еще раз подтверждает активное участие азербайджанских мигрантов в социально-политической, литературной и культурной жизни Турции, которую они считали своей второй Родиной;
- пьеса «Албай» является одним из ценных источников исследований в области наследия миграции, включая творчество Абая Даглы.

Ключевые слова: Эмиграционная литература, драматургия, Абая Даглы, пьеса «Албай», Кипрское движение

IDEOLOGICAL-ARTISTIC FEATURES OF THE PLAY "ALBAY" BY ABAYDAGHLI

ABID TAHIRLI

SUMMARY

One of the well-known representatives of the Azerbaijani emigration literature, AbaiDaghly published the play "Albay" (the full name of the work is "the son of the Motherland - an indestructible colonel"), narrating about the Cyprus movement in 1975 in Istanbul and its heroes. The article analyzes and assesses questions of the ideological content, relevance and skill of the play. The analysis of the work allows you to come to the following basic scientific and theoretical conclusions:

- the Cyprus problem is not solved and there is a danger for the Turkish Republic of Northern Cyprus, the current play is still relevant;
- the work once again confirms the idea that sooner or later justice will triumph, torment and cruelty will be destroyed;
- the play is important for promoting love to Motherland, for reflecting heroism on the way to great, inspired goals, and at the same time for criticising old, rotten customs and traditions;
- the work once again confirms the active participation of Azerbaijani migrants in the socio-political, literary and cultural life of Turkey, which they considered their second homeland;
- The play "Albay" is one of the valuable sources of research in the field of migration heritage, including AbayDaghly's work.

Key words: Emigration literature, dramaturgy, AbayDaghli, play "Albay", Cypriot movement

Bu iş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondunun maliyyə yardımı ilə yerinə yetirilmişdir. Qrant № EIF- KETPL-2-2015-1(25)-56/48/5

UOT 82(100) (091); 821(100) (091)**NAMİQ KAMALIN “CƏLALƏDDİN XARƏZMŞAH” PYESİNDƏ
TARİXİ ŞƏXSİYYƏT VƏ İSLAM BİRLİYİ İDEYASI****K.N.NƏCƏFOVA*****Bakı Dövlət Universiteti
necefova1974@ mail.ru***

Dünyanın elə mötəbər yaradıcı şəxsiyyətləri vardır ki, onların əsərlərinin öyrənilməsi bütün dövrlər üçün vacib və gərəklidir. Çünki biz həmin sənət adamlarının irsindən yalnız keçmiş deyil, həmçinin gələcəyi də öyrənirik. Namiq Kamal da belə şəxsiyyətlərdən biridir. Onun əsərlərində təbliğ etdiyi hüriyyət, azadlıq duyğuları, dönə-dönə irəli sürdüyü islam birliyi ideyası bu gün daha çox müasir günümüzün aktualıdır. N.Kamal Türkiyə tarixinin böhranlı çağlarında yaradıcılığa başlamış, milli mücadilə illərinin canlı şahidi kimi zəngin yaradıcılıq yolu keçmişdir. O, yaşadığı dövrdə duyğu və düşüncələrini əsərlərində qabarıq şəkildə ifadə edən usta şair, nasir, dramaturq və publisistdir. N.Kamalın pyesləri türk dramaturgiyasında bir mərhələ təşkil edir. Əsas ideyasını vətənə dərin məhəbbət təşkil edən “Cəlaləddin Xarəzmşah” pyesinin N.Kamalın əsərləri arasında xüsusi bir yeri vardır. N.Kamalın islam tarixi ilə bağlı düşüncələrini və islam birliyinə olan ümidlərini bu əsərində görmək mümkündür. Məqalədə Namiq Kamalın “Cəlaləddin Xarəzmşah” pyesinin ideya-məzmun xüsusiyyətləri araşdırılır.

Açar sözlər: Cəlaləddin, pyes, tarixi şəxsiyyət, islam, hüriyyət, Namiq Kamal

Çoxəsrli və zəngin bir tarixi olan türk ədəbiyyatı bəşər bədii təfəkkürünün təkamülü tarixində böyük rol oynayan ədəbi simalar yetişdirmişdir. Bunların sırasında Namiq Kamal (1840-1888) da vardır. N.Kamal XIX əsr türk ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biridir. Bədii fikir tarixində istedadlı şair, nasir, dramaturq və tənqidçi kimi məşhurlaşan ədib yeni tipli TənziMAT dövrü ədəbiyyatının banisidir.

N.Kamal yaradıcılığının bir hissəsini onun dramaturgiyası təşkil edir. Bu dramaturgiya istər dil, üslub, istər forma-məzmun, ideya-mövzu, istərsə də zaman-məkan anlayışları baxımından çoxcəhətli və çoxproblemlidir. Türk ədəbiyyatında istər forma, istərsə də məzmun baxımından bir ədəbi növ kimi dram Namiq Kamalın pyeslərilə əsl inkişaf yoluna, mükəmməllik mərhələsinə daxil olmuşdur. Namiq Kamalın yaradıcılığında tarixi keçmiş, tarixi şəxsiyyətlər mühüm mövzular olmuşdur. Şerif Aktaş, Namiq Kamalın tarixi vəzifə daşıyıcısı, tarixi missiya sahibi olan qəhrəmanların həyatını yazıya almasını belə dəyərləndirir: “Türk-islam tarixindən seçdiyi qəhrəmanların missiya sahibi oluşları, Namiq Kamalın bu əsərləri qələmə alma səbəbini açıq şəkildə ortaya qoyur...

“Cəlaləddin Xarəzmşah” və “Cəzmi”də bizi biz edən dəyərləri daşıyaraq gələcəyi hazırlamaq fikri ətrafındakı düşüncələrini ortaya qoyur” (1,9).

Dramaturqun mövzunu türk-islam tarixindən alan “Cəlaləddin Xarəzmşah” pyesi oynanılmaq üçün deyil, oxunmaq üçün yazılmışdır. Oxunmaq üçün yazılmasının səbəbi on altı pərdəlik uzun bir pyes olmasıdır. Bu əsərdə Orta Asiyada müsəlman türk dünyası ilə müsəlman olmayan türk dünyası arasındakı şiddətli çarpışma, bu çarpışmanın səbəb olduğu faciə dramatik bir şəkildə işlənir. Tarixdən məlumdur ki, Cəlaləddin Xarəzmşahlar dövlətinin son hökmdarı olmuşdur. Əsl adı Məncuberdi olub, ləqəbi Cəlaləddindir. Cəlaləddin Xarəzmşah böyük bir xaqan, hər b sahəsində bir düha idi. Lakin əsgəri qabiliyyət və bacarıqlarını siyasətlə uzlaşdırmaması, diplomatiya ilə hərəkət etməməsi onun məğlubiyyətinə səbəb olmuşdur. Buna baxmayaraq, moğolların işğalçı yürüşlərinə qarşı tək vuruşmuş, digər türk-islam dövlətlərinin öz qımına çəkilməsi Cəlaləddin Xarəzmşah istər xalq arasında, istər bütün Şərq ədəbiyyatında böyük şöhrət qazandırmış, həyatı, qəhrəmanlıqları əfsanələrə çevrilmişdir.

Əsərdə Xarəzmşahlar dövlətinin son hökmdarı Cəlaləddin Xarəzmşahın həyatı, qəhrəmanlığı və moğollara qarşı türk-islam dünyasını qorumaq üçün girişdiyi mücadilə təsvir olunur. Xarəzm hökmdarı Cəlaləddin Xarəzmşah ölkəsini işğal edən moğollara qarşı döyüşdə məğlub olur. Hindistana qaçarkən onları izləyən moğol əsgərlərinin əllərinə keçməsinlər deyər, arvadıyla oğlunu çaya atır. Təbriz qalasının hakimi Mehricahan xatunla evlənir. Moğolların mühasirəsində xəyanət nəticəsində öldürülür. Mehricahan da öz ürəyinə sapladığı xəncərlə ölümünə qərar verir, yaşamağına son qoyur.

Cəlaləddin səltənət uğrunda, padşahlıq, hakimiyyət uğrunda savaşırmır. İstəsə, özünün dediyi kimi, Cəlaləddin əlində qılınc, əynində zireh dünyanın hansı tərəfinə getsə, orada dövlət qurar. O, xanədanı, namusu, yəni vətən torpaqları uğrunda mübarizə aparır. Döyüşməsə, düşmənin tapdığı altında əzilər. O, arvadı Neyyirəyə: “torpağı dinləsən, yetim iniltisi eşidilir. Suya baxsan, şəhid qanı görünür”- deyir. Cəlaləddin hesab edir ki, “Allahdan nail olduğu inayətin, xalqdan gördüyü itaətin əvəzi olaraq belə günlərdə Haqq üçün, xalq üçün canı fəda etmək gərəkdir”.

Cəlalın atası Məhəmməd Xarəzmşah yüz min nəfərlik ordusu olan Çingiz xana qarşı döyüşməkdən ehtiyat edir, çəkinir. Məlum olur ki, onun əmirlərinin yarısı ordunu tərk edib düşməne sığınıblar. Məhəmməd Xarəzmşah isə bir adaya çəkilir. Cəlal atası ilə razılaşa bilmir.

Döyüşlərdən xəbər gətirən Özbək, Məhəmməd Xarəzmşahın oğlu Rükəddinin hünərindən, son nəfəsinə qədər vuruşmağından, düşməne baş əyməməsindən, ona təslim olmamasından və şərəflə ölməyindən danışır, arvadının isə düşmən əlinə keçdiyini xəbər verir. Bu xəbərdən Məhəmməd Xarəzmşah sarsılır və ölür. Cəlaləddin atasının ölümündən sonra hamını döyüşə, vətəni qorumaq uğrunda mübarizəyə çağırır. Xarəzmşah hökmdarının Çingiz xana məğlubiyyətindən çox üzülən Cəlaləddin Xarəzmşah atasının cəsədi önündə islamiyyəti müdafiə üçün hər cür fədakarlığa and içərək Çingiz ilə təkrar

savaşa girib yenilir. Sarayın əyanları, sərkərdələri Cəlaləddinə xəyanət edirlər, Çingiz xanın tərəfinə keçmək niyyətində olurlar. Onların fikri bütün səltənəti, hətta Cəlaləddinin mülkəsini- Neyyirəsini də Çingizə təslim etməkdir.

“Cəlaləddin Xarəzmşah” pyesində Neyyirə ərini hər cür təhlükələrdən qorumaq üçün çırpınan qadındır. Cəlaləddin arvadı Neyyirəni və oğlu Qütbəddini düşmən əlinə keçməsin deyərə Sind çayına atır. Neyyirə fikirləşmədən ərinin iradəsinə tabe olur, bununla öz namusunu, elinin-obasının namusunu qoruyur. Namiq Kamalın vətən və millətinə duyduğu sevgi, islamiyyətə bağlılığı, bunlar üçün mübarizə aparmaq, ölmək iradəsi Neyyirə kimi qadın qəhrəmanlarında da əks olunur. Neyyirə də yazıçının müdafiə etdiyi islam birliyi ideologiyasını təmsil edir.

On beş nəfərlə çayda boğulmaqdan xilas olan Cəlal Hindistanda ordu toplayır, Təbrizə qədər gəlir. Cəlaləddin Təbrizin hakimi Mehrichan xatunla evlənir. Onların hər ikisi iki islam dövlətinin birliyinə çalışırlar.

İslam birliyini təsis etməyi ən ali məqsədi hesab edən Cəlal tatarlara qarşı bir döyüşdə qalib gəlsə də, müharibə tam olaraq bitmədən ona qarşı sui-qəsd hazırlayan əyanların yeni bir xəyanətilə qarşılaşır. Ordusu bölünən Cəlal buna baxmayaraq döyüşməyə davam edir. O, düşüncəsində yalnız islam birliyini qurmaq ideyası olan bir qəhrəmandır. Bu birliyin önündəki ən böyük əngəl isə ona görə Çingizdir. O, bu təhlükəni tamam ortadan qaldırmaq üçün Abbasi xəlifəsinə tatarlara qarşı birlikdə mübarizə aparmağı təklif edir. Xəlifə Nasir öz mənfəətini islam birliyindən üstün tutduğu üçün Cəlalın bu təklifini qəbul etmir, üstəlik ondan da tatarlarla vuruşmaqdan vaz keçməsinə istəyir. Nasir ilə yaşadığı gərginliyin Cəlal üçün çox ciddi əhəmiyyəti var idi. Çünki xəlifə ilə razılaşmamaq digər islam ölkələrinin də düşmənçiliyini qazanmaq demək idi. Cəlal islam birliyini xəlifəyə itaət edərək gerçəkləşdirilməsini istəyən Nasirin elçisinə çox kəskin cavab verməkdən çəkinmir: “Nasirin islama etdiyi xəyanəti nə Yeziddən, gördük, nə Həccacdan”-deyə xəlifəni islam birliyinin düşməni sayır. Həmçinin xəlifə Nasiri Çingizdən daha qatı düşmən hesab edir.

İdealını hər şeydən üstün tutan Cəlal milləti yolunda can vermək istəyən bir qəhrəmandır. Onun üçün iki amal vardır: vətən və xalq. Bu amal uğrunda vəzifəsi islam birliyini təsis etmək, bunun uğrunda şücaət göstərmək, monqol-tatarlara qarşı çıxmaq və ondan islam mülklərini qorumaqdır. Onun bütün əsər boyu bu idealının arxasınca getdiyini görürük. O, idealını belə açıqlayır: “Mənim vəzifəm Çingizi qorxutmaq deyil, islam mülklərini qurtarmaqdır! Tatarın ayağını azan səsi eşitmiş məmləkətlərdən tamam kəsməkdir”(4,21).

Cəlal niyə məğlub olur? Çünki o, mübarizədə, demək olar ki, təkdir. Əvvəlcə Cəlal şahzadə ikən atası ilə qarşı-qarşıya gəlir. Bu ata ilə oğul, ölkəsini qorumaq istəyən Cəlal ilə hökmdara yaraşmayan bir qorxaqlıqla adaya sığınan insan arasındakı konfliktidir. Cəlal padşah olduqdan sonra şahzadə qardaşları ilə qarşı-qarşıya gəlir. Daha sonra onun mübarizəsinə ciddi əngəl olan islam xəlifəsi Nasir ilə birgə digər islam dövlətləriylə qarşı-qarşıya gəlir. Tatarlar isə bu konfliktlərin qaynağı olaraq göstərilir.

N.Kamal Cəlalın məğlubiyyətinin səbəbini islam birliyinin olmaması ilə

izah edir. N.S.Banarlı qeyd edir ki, “Əsər Xarəzmşahlar dövlətinin son hökmdarı Cəlaləddin Xarəzmşahın həyatını, qəhrəmanlığını və moğollara qarşı türk-islam dünyasını qorumaq üçün girişdiyi mücadilə və əzmkarlığı hikayə edir. Bir qan, zülm və atəş seli halında türk-islam məmləkətlərinə axan moğol istilasına qarşı Cəlaləddinin bir imanla çarpışıb şəhid olmağındakı fəziləti anladır” (2, 907).

Cəlalın bütün həyatı kimi, ölümü də islam birliyinə xidmət edir. O, son nəfəsində də yarasının qanı ilə Mehricahana vəsiyyətnaməsini yazdırır. O, bu vəsiyyətnamədə son arzusu olaraq tatar qövmünü müsəlman olmağa çağırır. Bunda da məqsədi bütün türk dünyasını islam bayrağı altında birləşdirməkdir.

Cəlaləddin büsbütün bir sədaqət abidəsidir. Onun vətənə, xalqa sədaqət hissi əsərin sonunda da özünü göstərir. Cəlal canı ilə çəkişərkən, Mehricahana diqtə etdiyi vəsiyyətində sağ qalnlardan tatarlarla mübarizəni davam etdirməyi, həm də onların islamı qəbul etməsini istəyir. Bu, sədaqəti yüksək dəyər olaraq mənimləmiş qəhrəmanın öz idealına bağlılığının göstəricisidir: “Tatarlar da insandır. Bir dəfə bizimlə qaynayıb-qarışarlarsa, əlbəttə, islamın feyzü şərəfini görürlər. Könülləri dəyanətə meyl edər. Bu halda islama vacib olan hərəkət tatar millətinin əlinə düşməyənlər üçün ölüncəyə qədər vətənlərinin istiqbalını mühafizə etmək, düşənlər üçün tatar qövmünü müsəlman etməyə çalışmaqdır” (4, 299).

Cəlal eşqinə də sadıq bir qəhrəmandır. Şahzadə ikən evləndiyi və padşah ikən ideali uğrunda öz əlləriylə ölümün qucağına atdığı arvadı Neyyirənin xatirəsinə ömrü boyunca sadıq olmağa çalışır. Neyyirəyə çox bənzəyən və ona evlənmək təklif edən Mehricahanın təklifini mərhum arvadının xatirəsinə hörmət əlaməti olaraq qəbul etmir. Ancaq bir müddət sonra bununla idealına xidmət edəcəyini düşündüyü üçün bu təklifi qəbul edir.

Cəlalın məsləkdaşlarından Nurəddin təklif edir ki, islam mülkünü lütf ilə olmasa, qəhr ilə birləşdirmək gərəkdir. Cəlal isə buna qəti etiraz edir: “Allah! Allah! Dünyada kimin nə arzusu varsa, İslam qanı sayəsindəmi hasil olacaq? Tatar islam qanı istər! Xəlifə islam qanı istər! Hətta İslamın nicatı kimi bir müqəddəs məqsəd də yenə islam qanı istəyir, eləmi?” (4, 265). Burada Cəlalın Nurəddinlə dialoqu tarixi şəxsiyyət kimi Cəlaləddinin mənəvi-psixoloji dünyasının açılmasına xidmət edir. Cəlal ideal, vəzifə şüuru, məsuliyyət, fədakarlıq, sədaqət kimi yüksək dəyərləri həm təmsil edir, həm də bu dəyərləri öz əməlləri ilə ifadə edir.

N.Kamala görə, türk-islam qüvvələrini zəif salan onların arasındakı ayrılıqdır. N.Kamal bu əsərində islam güclərinin yenilməsi səbəbini əsərdən də göründüyü kimi öz aralarındakı ixtilaflarda görür. Zaman-zaman islamın zəifliyinə səbəb bu dinə sitayiş edən ölkələr arasındakı ixtilaf olmuşdur. Bu ixtilaf-lar ucbatından Cəlaləddin Xarəzmşah islamı parçalayan sünni və şiə məzhəblərinə qarşı da çıxır. Cəlaləddinlə müharibə edən Çingiz xan da türk idi. Lakin moңqollar islamı qəbul etməmişdilər, buddizmə sitayiş edirdilər.

Pyes müəllifi Osmanlı səltənətinin ətrafında islam birliyi qurmaq istəyini ifadə edirdi. Pyesdə panislamçı ideyanın böyük bir həssaslıqla incələndiyini görürük. N.Kamal “Cəlaləddin Xarəzmşah”da islamı vətən ilə birləşdirmək,

ucaltmaq məqsədini güdür. O, Cəlalın həyatı, qəhrəmanlıqları fonunda moğollara qarşı türk-islam birliyi uğrunda girişdiyi böyük mücadilələri təsvir edir. Bu əsəriylə bir növ türk cahən hakimiyyəti məfkurəsini ortaya qoymağdadır.

N.Kamalın bütün əsərlərindən üstün tutduğu “Cəlaləddin Xarəzmşah” sadəcə oxunmaq üçün yazılmışdır və hər səhnəsində Cəlalın bir məziyyəti ortaya çıxır. Ə.H.Tanpınar bu əsərlə bağlı yazır: “Zatən pyesdəki bütün yaxşı və fəzilətli qəhrəmanlar üçün tək bir mükafat vardır: Cəlalın dizləri dibində ölmək” (9, 372). Doğrudan da bütün yaxşı insanların pislər qarşısında yox olduğu bu əsərdə Namiq Kamal islam birliyini qurmaq üçün çalışan və öz kökünə bağlı olan, özünü fəda edən ideal qəhrəmanını təsvir edir (3, 32).

Namiq Kamal məhz türk hökmdarlarının tarixi səhvlərini göstərmək üçün Cəlalı ədəbi qəhrəman kimi seçmişdi. Yazıçı böyük imperiyaların dünyanı bölüşdürdüyü müharibələrin, qəsbkarların insan talelərini fəlakətə sürüklədiyini, islam dünyasını parçaladığını göstərmək və buna öz etiraz səsini ucaltmaq üçün yazdığı əsərlərlə bütün dövrlər üçün aktual olan görüşlərini görkəmli şəxsiyyətlərin dili ilə çatdırmağa çalışırdı.

Tarixi şəxsiyyət bədii tip kimi özünün məzmununa görə həmişə tarixən konkretir. O, bədii yaradıcılığın elə bir güzgüsüdür ki, burada dövr əks olunur, müəyyən nəsil özünün, öz sələflərinin portretlərini görür. N.Kamal da Cəlalı tarixi şəxsiyyət olaraq tipikləşdirmişdir. Qeyd edək ki, XX əsr özbək dramaturgiyasının ən tanınmış nümayəndələrindən olan Maqsud Şeyxzadə də Xarəzmşah dövlətinin hökmdarı Cəlaləddini tarixi şəxsiyyət və ədəbi qəhrəman seçmişdir. Onun vətənpərvərlik və qəhrəmanlıq ruhunda yazdığı “Cəlaləddin Mənzuberdi” (1944) əsərinin mövzusu XIII əsrdə baş vermiş tarixi hadisələrdən götürülmüşdür. Əsərin baş qəhrəmanı Cəlaləddin Mənzuberdidir. O, Məhəmməd Əlaəddin Xarəzmşahın oğludur. Faciənin əvvəlində göstərilir ki, Xarəzmşah öz sarayında eys-ışrətlə məşğul olarkən monqol hakimi Çingiz xandan namə alır. Elçinin gətirdiyi namədə ölkənin təslim olması tələb olunur. Xarəzmşah Çingiz xanın elçilərinə rədd cavabı versə də, ölkədə müdafiə işlərini qura bilmir, buna görə oğlu Cəlaləddin ilə aralarında ziddiyyət yaranır. Xarəzmşah öz oğlunu vəliəhdlikdən məhrum edir. Cəlaləddin isə taxt-tac üçün yox, ölkənin müdafiəsi üçün mübarizəyə qalxır (6, 240). Göründüyü kimi, M.Şeyxzadə də öz əsərində N.Kamal kimi demək olar ki, tarixi faktlara sadıq qalmışdır. M.Şeyxzadənin “Cəlaləddin Mənzuberdi” pyesinin təhlili zamanı Xəlil Rza qeyd edir ki, Cəlaləddinin Çingiz xana qarşı mübarizəsində tarixən ədalətli olması, böyük düşməne qarşı böyük mübariz kimi uzun müddət duruş gətirməsi, güclü sərkərdəlik məharəti və xarakterindəki bir sıra üstünlüklər (qızgın təşkilatçılıq bacarığı, mübarizədə dönməzlik, ardıcılıq, igidlik və s.) Cəlaləddini Özbəkistan tarixində görkəmli bir şəxsiyyət kimi tanımağa və qiymətləndirməyə imkan verir. M.Şeyxzadəni maraqlandıran məsələlərdən biri qəhrəmanlığın çeşidləridir: cismani qəhrəmanlıq və zəka qəhrəmanlığı! M.Şeyxzadənin fikrincə, zəka qəhrəmanlığı cismani qəhrəmanlığın yoluna işıq salan günəşdir. Cəlaləddinin zəka qəhrəmanlığı xalqa güvənməsindən doğur

(8,126). Bu pyesdə münafişə Xarəzmşah ilə oğlu Cəlaləddin arasındakı xarakter fərqlərinin dərinliyini aydın göstərir. Xarəzmşah şöhrətpərəst, lovğa, xudbin olduğu halda, Cəlaləddin vətən və xalq mənafeyini əsas götürən, fədakar və uzaqgörəndir. Xarəzmşahın başlıca qayğısı taxt-tacını qorumaq fikri olduğu halda, Cəlaləddinin məqsədi böyükdür: taxt-tacın özünü milli istiqlal vasitəsinə çevirmək, düşməni darmadağın etmək.

Namiq Kamalın Midillidə yazılan “Cəlaləddin Xarəzmşah” əsərinin digər mühüm bir tərəfi də əsərin əvvəlində teatra, ümumiyyətlə, ədəbiyyata dair müqəddiməsindədir. Dramaturqun bu əsər üzərində nə qədər məsuliyyətlə işlədiyini pyesə yazdığı müqəddimədən bilmək olur. “Cəlaləddin Xarəzmşah” pyesinə yazdığı “Müqəddimeyi-Cəlal” girişi onun teatr haqqında fikirlərini, elmi-mədəni düşüncələrini dərinlən və yaradıcı surətdə əks etdirmək baxımından son dərəcə əhəmiyyətliyədir.

Namiq Kamal müqəddimədə “Cəlaləddin Xarəzmşah” pyesi barədə də düşüncələrini qələmə alır. Cəlalı bir qəhrəman olaraq təsvir etməsi səbəbini açıqlayarkən əsas xüsusiyyət kimi onun əxlaq sahibi olduğunu vurğulayır. N.Kamal müqəddimədə qəhrəmanın sahib olduğu dəyərlərin islam əxlaqına örnək olduğunu göstərir. Dramaturq qeyd edir ki, Cəlaləddin bütün cahanda böyük bir qələbə malik olduğunu isbat edərək, atasından bir quru şahzadəlik titulundan başqa heç bir şey almadığı halda Xarəzmdə, Hindistanda, İraqda dövlətin təşkilinə müvəffəq olmaq, cüzi sayda döyüşçülərlə üç milyon əsgərə malik olan tatar dövlətinə iyirmidən çox qələbə çalmaq, bir tərəfdən tatar, bir tərəfdən ümərəyi-islam, bir tərəfdən gürcülərlə uğraşdığı halda böyük zəfərlər qazanmaq, məmləkət qurmaq misli görünməmiş fəvqəladə hadisələrdəndir (5, 62).

Namiq Kamalın “Cəlal müqəddiməsi”ndəki mühüm fikirlərdən biri mənzum teatrı rədd etməsidir. “Cəlal” pyesinə yazdığı müqəddimədə əsərini nə üçün mənzum yazmadığını izah edərkən, əruzun türk dilinin təbiətinə və şivəsinə uymadığını, təbii bir danışmaq tərzinin əruz ilə nəzmi imkansız olduğunu söyləməklə bərabər, heca vəzninin əruza görə ahəngsiz qaldığını da irəli sürürdü. Teatrın dili və əxlaqı gözəlləşdirən bir məktəb olduğunu bildirən ədib “Cəlal”ı nəsrə yazdığını da bununla izah edirdi.

Namiq Kamalın dramaturgiyası türk dramaturgiyasının tarixində xüsusi bir mərhələ təşkil edir. Onun pyeslərinin bu gün də öz ideya-bədii əhəmiyyətini saxlayan cəhətləri çoxdur. “Cəlaləddin Xarəzmşah” pyesinin isə N.Kamalın əsərləri arasında xüsusi bir yeri vardır. “Cəlaləddin Xarəzmşah” pyesinin əsas qayəsini türk dünyası arasındakı parçalanmanın səbəbləri və parçalanmanın acı nəticələri təşkil edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Aktaş Ş. Namiq Kemal ve insan. Doğumunun yüz elliinci yılında Namiq Kemal. Ankara: Atatürk kültür merkezi, 1993, s.1-12
2. Banarlı N.S. Resimli türk edebiyatı tarixi: 2 cildə; IIc. İstanbul: Milli eğitim basımevi, 1987, 1366 s.
3. Enginün İ. Yeni türk edebiyatı araştırmaları. İstanbul: Dergah yayınları, 2001, 618 s.

4. Kemal N. Celaleddin Harzemşah. Ankara: Akçağ, 2005, 304 s.
5. Kemal N. Mukaddime-i Celal. Celaleddin Harzemşah. Ankara: Akçağ, 2005, s. 31-76
6. Quliyev E. Türk xalqları ədəbiyyatı. Bakı: Conatant empary, 2011, 568s.
7. Öcal O. Namık Kemalın "Celaleddin Harzemşah" pyesinə ön söz. Ankara: Akçağ, 2005, s.5-28
8. Rza X. Məqsud Şeyxzadənin bədii yaradıcılığı. Bakı: Elm, 1980, 232 s.
9. Tanpınar Ə.H. XIX asır türk edebiyatı tarihi. İstanbul: İbrahim Horoz basımevi, 1956, 614 s.

**ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИЧНОСТЬ И ИДЕЯ ИСЛАМСКОГО ЕДИНСТВА В ПЬЕСЕ
НАМИКА КЕМАЛЯ «ДЖЕЛАЛАДДИН ШАХ ХОРЕЗМА»**

К.Н.НАДЖАФОВА

РЕЗЮМЕ

Существуют такие важные исторические личности, изучение творчества которых актуально во все времена. Потому что наследие этих художников помогает нам понять наше прошлое и здраво смотреть в будущее. Намик Кемаль - один из таких личностей. Идеи свободы и равенства, исламского единства, которые пропагандировал в своих произведениях Намик Кемаль, являются одними из наиболее актуальных вопросов современности. Н.Кемаль начал свою творческую карьеру в самый кризисный момент для истории Турции, став свидетелем яркой национальной борьбы. Он поэт, прозаик, драматург и публицист, который выразил в собственных произведениях свои чувства и мысли. Пьесы Н.Кемалья представляют собой важный этап в турецкой драматургии. Пьеса «Джелаладдин Шах Хорезма», основной идеей которой является глубокая любовь к родине, занимает особое место среди пьес Намика Кемалья. Именно в этой пьесе Н.Кемаль выражает свои мысли и ожидания относительно единения исламского мира. В статье исследуется идейно-тематическое содержание пьесы Намика Кемалья «Джелаладдин Шах Хорезма».

Ключевые слова: Джелаладдин, пьеса, историческая личность, ислам, свобода, Намик Кемаль

**HISTORICAL PERSON AND IDEA OF ISLAMIC UNITY IN THE PLAY
"JELALADDIN SHAH OF KHOREZM" BY NAMIK KEMAL**

K.N.NAJAFOVA

SUMMARY

There are some important historical figures whose creativity is relevant at all times as the legacy of these artists helps us to understand our past and look at the future. Namik Kemal is one of such personalities. Ideas of freedom and equality, Islamic unity, which Namik Kemal advocated in his works, are one of the most pressing issues of our time. N.Kemal began his creative career at the most critical moment for the history of Turkey. He became a witness of a vivid national struggle. He is a poet, prose writer, playwright and publicist, who expressed his feelings and thoughts in his own works. The plays of N.Kemal are an important stage in the Turkish drama. The play "Jelaladdin Shah of Khorezm", the main idea of which is a deep love for the homeland, occupies a special place among the plays of Namik Kemal. N.Kemal expresses his thoughts and expectations about the unity of the Islamic world in this play. The article explores the ideological and thematic content of the play "Jelaladdin Shah of Khorezm" by Namik Kemal.

Keywords: Jelaladdin, play, historical personality, Islam, freedom, Namik Kemal

UOT 821.411.21**ÖMƏR İBN ƏBİ RABİƏNİN ŞEİRLƏRİ EŞQ MACƏRALARI
VƏ ƏYLƏNCƏLƏRİ KONTEKSTİNDƏ****D.Q.HÜSEYNOVA****AMEA Nizami Gəncəvi ad. Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi
dilber.rehimova@gmail.com**

Məqalədə Əməvilər dövründə poeziyanın inkişaf səbəbləri istiqamətinə istinadən həmin dövrün ədəbi mühiti, ərəb xalqının maraq dairəsi və əyləncə tərzini təsvir olunur. Bu təsviri daha da qüvvətləndirmək məqsədilə, ümumiyyətlə, Əməvilər dövründə ərəb ədəbiyyatının, xüsusən də hadari qəzəlin ən görkəmli nümayəndəsi olan Ömər ibn Əbi Rabiənin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı məsələlərə toxunulur, onun bəhrələndiyi şairlər, şeirlərinin mövzusunda çevrilən qadınlar, onun şeirləri haqqında olan tənqidlər və təriflər öyrənilir. Bununla yanaşı, şairin şeirlərində olan bəzi psixoloji məqamlar da araşdırılır, həmçinin bu yönündə bir sıra tədqiqatçılara müraciət edilir.

Açar sözlər: Əməvilər dövrü, hadari qəzəl, Ömər ibn Əbi Rabiə

İslam tarixində Raşidi xəlifələrindən sonra ilk hakim sülalə olan Əməvilər (661-750) dövründə hakimiyyətin dini xarakter daşmasına baxmayaraq ərəb fəthləri nəticəsində yaranmış mühit ərəb aristokratiyasını qane etmirdi. Onlar tərki-dünyalıq, zahidlikdən daha çox eys-ışrət, dünya nemətlərinə meyilli olan həyat tərzini sürürdülər. Əməvilərin dünyəvi hakimiyyəti daha çox şəhər aristokratiyasının maraqlarına uyğun gəlirdi.

Ərəb-müsəlman fəthləri VII əsrin sonu VIII əsrin əvvəllərindən başlayaraq ərəblərin həyatını köklü şəkildə dəyişmiş, siyasi-iqtisadi vəziyyət xalqın mədəni həyatına da təsir etmiş və nəticədə onlar dəbdəbəli şəhər həyatı yaşamağa başlamışdılar.

Bu dövrdə Hicazın artıq Xilafətin mərkəzi statusunu itirməsi nəticəsində bu ərəzidə insanların siyasətdən kənarlaşması və yeni məşğuliyyət axtarışında olması, hakimiyyətin xalqı siyasətdən uzaqlaşdırmaq məqsədilə əyləncələrə yönləndirməsi, fəthlərdən əldə olunan pulla onların daha da rifah və zövq içində yaşaması, Roma və İran mədəniyyətinə məxsus müğənni cariyələrin Məkkə və Mədinəyə gətirilməsi və xalqla yaxın təmasda olması bu dövrdə qəzəl və musiqinin sürətlə inkişaf etməsinin əsas səbəbləri idi [3, 46].

Bununla əlaqədar olaraq daha əvvəlki əsrlərdə ərəb poeziyasının əsas məzmun xətti olan siyasi poeziya artıq öz yerini məhəbbət poeziyasına vermiş-

di. Lakin buna baxmayaraq, əslində məhəbbət poeziyasının rüseymləri daha əvvəllər - nəsib şeirləri (qadına həsr olunmuş) vasitəsilə atılmış, nəticədə bu məzmununda bir çox nəğmə və qəzəllər yaranmışdı. Bu əsrdə isə daha əvvəl yaranmış ərəb ədəbiyyatı nümunələrindən fərqli olaraq şeir daha çox sanki aşiqin daxili aləmini açmağa xidmət edirdi. Qəhrəmanlıq qəsidələrindən sevgi qəzəllərinə keçən ərəb poeziyasının təkcə məzmunu deyil, ölçüsü, beytləri, dil xüsusiyyətləri də dəyişmişdi. Məhəbbət poeziyası bu dövrdə özü ayrıca bir janr olmaqla bərabər həm də başqa janrların tərkibinə süjet xətti olaraq daxil olmuşdu. Məhəbbət poeziyası ilə yanaşı, hətta vəsf, mədh, həmasə (qəhrəmanlıq) kimi şeir növlərində də sevgi məzmunlu mətnlərə yer verilirdi. Əməvilər dövründə məhəbbət lirikası Üzri və Hadari qəzəl olmaqla iki yerə bölünürdü. Şəhər aristokratiyasının zövqünü oxşayan şeir növü olan Hadari qəzəldə daha çox qeyri-rəsmi münasibətlər təsvir olunur, burada olan sevgi adətən, şairin ideallaşdırdığı vahid bir qadına qarşı deyil, rəqqasə, müğənni və ya yüngül əxlaqlı qadınlara qarşı yönəlirdi. Şeirlərdə bu cür təsvir həm də sanki orta əsrlərdə ailə qurmaq üsullarına qarşı bir etiraz idi. Çünki adətən, istər kişilər, istərsə də qadınlar istəksiz olaraq ailə qururdular. Çox vaxt bu evliliklərin təməli xüsusi məqsədlər əsasında atılırdı. Qəzəllərdə adətən evli olmayan iki şəxs arasındakı münasibətdən söhbət açıldığına görə şeirin bu növü Peyğəmbər və Rəşidi xəlifələri dövründə inkişaf etməmişdi. Lakin Əməvilər dövründə də qəzəllərdə nə qədər açıq-saçıqlıq olsa da, erotizm yox idi. Çünki qəzəllərdə qeyri-rəsmi münasibətlərdən söhbət açılrsa da orada adı çəkilən qadınlar yüksək təbəqəyə mənsub əxlaqlı qadınlar idilər. Belə şəxslərə misal olaraq Müaviyənin qızı Atikənin, Məkkə valisi Məhəmməd bin Hişamın anası Ceydanın adını çəkə bilərik.

Hadari qəzəlin Əməvilər dövründə ən görkəmli nümayəndəsi olaraq Ömər ibn Rabiənin adını çəkə bilərik. Onun şeirlərinin axıcılığını, nəğməyə bənzəməsini və dövrünün bir çox məşhur müğənniləri tərəfindən ifa olunmasını nəzərə alsaq, belə qənaətə gəlmək olar ki, şairin yaradıcılığı ilə yaxından tanış olmağımız daha məqsədəuyğundur.

Eşq şairi olan və romantik təxəyyülə sahib Ömər ibn Abdullah ibn Əbi Rabiə (644-719) Məkkədə varlı ailədə anadan olmuşdur. Şairin Əbu Xəttab, Əbu Hafs kimi məşhur künyələri olub. Bir çox tədqiqatçılar onun ailəsinin İslamın təşəkkülündən sonra Məkkəyə köçməsi və şairin də burada anadan olması haqqında həmfikirdirlər. Şövqi Dayfin “Tərixu əl-ədəbi əl-arabiyyi: əl-asru əl-isləmiyyu” (Ərəb ədəbiyyatı tarixi: İslam dövründə) əsərində aşağıdakı beyt qeyd olunaraq şairin Məkkədə anadan olması vurğulanır.

وأنا امرؤ بقرار مكة مسكني ولها هواي فقد سببت قلبي

Mən məskəni Məkkənin mərkəzində olan bir kimsəyəm
Məkkəyədir eşqim, qəlbimi əsir etdi o [3, 52].

Açıq-saçıq şeirlər yazdığına və Xəlifə Ömər in vəfat etdiyi gün dünyaya gəldiyinə görə xalq onun haqqında belə deyirdi: “Bir Ömər öldü, o biri gəldi.

Mömin getdi, dinsiz gəldi” [1, 71].

Şair Qureyş qəbiləsinin Məxzum qoluna mənsubdur, anası Məcd himyərilərdən olan məvali, atası isə Buceyr idi. O bir çox eşq macəraları yaşasa da Məxzum qəbiləsindən olan Səədin qızı Külsümlə evlənmiş, bu evlilikdən həyat tərzinə görə özünə qəti bənzəməyən oğlu dünyaya gəlmişdi [7, 198].

Şairin vəfatı haqqında da eynilə anadan olması kimi müxtəlif rəvayətlər mövcuddur. Məhmət Yaların “Emevilər döneminde gazel ve Ömer bin Ebi Rabiya” (“Əməvilər dövründə qəzəl və Ömər ibn Əbi Rabiə”) məqaləsində Əbu Məhəmməd ibn Quteybə əd-Dinəvərinin “əD-Dinəvəri” “الشعر والشعراء” və Abd əl-Qadir əl-Bağdadinin “Xızənətul ədəb” “خزانة لأدب” (“Ədəbiyyat dolabı”) əsərlərinə istinadən verdiyi məlumatla görə şair, hətta Həccə gedən qadınlara şeir yazaraq, adlarını hallandırdığına görə Ömər ibn Abd əl-Əziz tərəfindən Musavva şəhərinə yaxın olan Dəhlək adasına sürgün olunmuşdu. Belə rəvayət olunur ki, o sürgün olunduğu yerdə müharibəyə qoşulmuş, gəmidə yanğın zamanı vəfat etmişdir [3, 53-55].

Əbu əl-Fərəc əl-İsfəhaninin “Kitəb əl-əğani”də “كتاب الأغاني” (“Nəğmələr kitabı”) yazdığına görə isə belə rəvayət olunur ki, o Həccə gedən bir qadına şeir yazaraq, adını burada zikr etdiyinə görə qadın onun tufanda həlak olması üçün qarğış etmişdir və şair atıyla yol gedərkən fırtınadan qorunmaq üçün ağacın arxasına sığınmışdır. Ağacın budağı sınıb onu yaralanmış və qan itkisindən dünyasını dəyişmişdir [9, 247-248].

Daha geniş yayılmış məlumatla görə isə şair 714-cü ildə Yəməndə xəstəlikdən vəfat etmişdir [7, 199].

Lakin fərziyyə olaraq belə qənaətə gəlmək olar ki, əgər Əbu əl-Fərəc əl-İsfəhaninin “Kitəb əl-əğani”ni “كتاب الأغاني” (“Nəğmələr kitabı”) qələmə alarkən oxucuda maraq yaratmaq üçün bəzən hadisələri real faktlar əsasında deyil, öz təxəyyülünə uyğun olaraq təqdim etməsini və şairin həqiqətən də açıq-saçıq şeirlər yazdığına görə cəzalandırılmasını nəzərə alsaq deyə bilərik ki, Ömər ibn Əbi Rabiənin ölümü haqqında ibn Quteybənin və əl-Bağdadinin yuxarıda qeyd etdiyimiz fikirləri daha həqiqətə uyğundur.

Ömər ibn Əbi Rabiə həyatının böyük hissəsini Məkkədə rifah içində keçirmişdir. Suriyaya, Mesopatamiyaya səfər etmiş, Ərəbistan yarımadasının demək olar hər yerində olmuşdur. Mənbələr onu mehriban, həyatsevər, iti zəkali insan kimi təsvir edirlər. Şair gözəl xarici görünüşü ilə hamını heyran etdiyinə görə onu Məkkənin “Don Juan”ı da adlandırmaq olar. Ömər ibn Əbi Rabiə Həcc mövsümündə bahalı, qızıl işləməli paltarlar geyinər, müxtəlif yerlərə səfər edən karvanlara qoşularmış. Əksər hallarda siyasi məzmunlu şeirlərdən uzaq gəzdiyi üçün onun şeirlərində saray mədhiyyəçiliyi yoxdur. Lakin nadir hallarda o öz poeziyasında yalnız qəbiləsinin mədhinə yer verir. Onun qəsidəni xatırladan poema tipli əsərlərində bədəvi ənənələrinin əks olunduğu məzmunla belə az rast gəlinir. Poeziyasının əsasını nəsib şeiri, onun əsasını isə məhəbbət mövzusu təşkil edir. Ömər ibn Əbi Rabiə şeirlərini çox vaxt eşq macərası yaşadığı şəxsin yanına ziyarətinin təsviri ilə başlayır. Onun məhəbbət qəzəlləri

həmişə real həyəcanını əks etdirməsə də daxili hissləri həmişə inandırıcıdır. Adətən şeirlərinin həcmi 20-30 beytdən çox olmur və burada məhəbbət dialoqları geniş yer tutur. Bu ədəbi metoddan ilk dəfə Cahiliyyə dövrünün böyük şairi İmrul Qeys istifadə etsə də Ömər ibn Əbi Rabiə yenilik edərək həmin dialoqlara poetik təhkiyəni gətirmişdir. Onun şeirinin lirik qəhrəmanı qadındır və o çox vaxt varlı, məşhur şəhərli qadın və ya onun cariyəsi, müğənnisi olurdu [6, 207].

Əbu əl-Fərəc əl-İsfəhaninin verdiyi məlumata görə, şair qadın gözəlliyinə böyük dəyər vermiş, hətta müsabiqələrdə münsif kimi də iştirak etmişdir. Ömər ibn Əbi Rabiə qadın gözəlliyinin incəliklərini duymasına baxmayaraq, digər şairlərdən fərqli olaraq sevgilisinin təkcə xarici görünüşü ilə deyil, həm də onun hissləri, daxili aləmi ilə maraqlanır və buna önəm verirdi [10, 61].

Ömər pəziriyyəsi ərəb ədəbiyyatında sanki yeni bir mərhələ idi. Mədəni şəhər həyatı mühitində yaranan şeirləri bədvi ərəb pəziriyyəsindən bir çox xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir, o öz hisslərinin təsvirini daha fərqli formada verir, şeirlərini musiqi ilə də ifa edirdi. Epik qəhrəmanlıq şeirlərinə xas ölçülər olan təvil və bəsit bəhrindən uzaqlaşaraq daha yüngül olan xəfif, münsərih, rəməl kimi bəhrlərdən istifadə edirdi. Buna görə də onun şeirlərinin həm xalq arasında, həm də saray mühitində sevilməsi, xüsusilə müasirləri olan ibn Sureyc və əl-Ğariz kimi müğənnilər tərəfindən seçilərək ifa olunması təsadüfi deyildi [6, 211].

Ömər ibn Əbi Rabiənin şeirləri o qədər gözəl poetik təsvirə malik idi ki, hətta ən böyük rəqibi olan nəqaid ustası Cərir belə deyirdi ki, ən yaxşı nəсіб ustası Ömərdir [9, 63].

Şair güclü istedadla malik olsa da İmrul Qeys, Əntərə bin Şəddad, Cəmil bin Məmə, Suheyb əbd bəni Həşhas kimi müxtəlif şairlərdən bəhrələnməsini də inkar etmək olmaz [3, 57-58-59].

Sürəyya bint Əli ibn Abdullah, Ummu Ömər bint Mərvan, Aişə bint Talha ibn Ubeydullah, Külsüm bint Sad əl-Məhzumiyyə, Fatimə bint Muhəmməd əl-Kindiyə, Zeynəb bin Musa əl-Cumahiyyə, Rəmlə bint Abdullah əl-Huzaiyyə, Hind bint Haris əl-Muriyyə, Leyla bint Haris əl-Bəəkriyyə, Lubabə bint Abdullah ibn Abbas kimi Ömər ibn Əbi Rabiənin şeirlərində adı tez-tez çəkilən qadınlardan olmuşdurlar.

Ömər ibn Əbi Rabiə qəzəllərini sadə, könlü oxşayan zərif ifadələrlə bəzədiyi üçün onun şeirinin dili və üslubu hamı tərəfindən bəyənilir və asanlıqla qəbul olunaraq əzbərlənirdi. Lakin şairin bəzi şeirlərində bənzər sözləri əvəzləyərək söz oyunundan istifadə etməsi mübahisələrə də səbəb olmuşdur.

و غاب فَمَيَّرُ كُنْتُ أَرْجُو غِيَابَهُ

Qürub etdi batmasını istədiyim balaca ay

Misal olaraq, demək olar ki, İbnul Museyyib bu sətiri oxuduqda Allahın qəmr olaraq işlətdiyi sözü فَمَيَّرُ “balaca ay” kimi işlətdiyi üçün şairə bəddua etmişdir [3, 68].

Əgər bu cür xırda tənqidlərin olduğunu nəzərə almasaq ümumilikdə onun

şeyrlərinin hamının könlünü və zövqünü oxşadığını deyə bilərik. Həmmad ər-Raviyədən Ömər ibn Əbi Rabiənin şeyrini bəyənilib-bəyənmədiyi haqqında soruşduqda o “Onun şeyri soyulmuş fıstıq kimidir” deyə cavab vermişdir [9, 65-66].

Ömər ibn Əbi Rabiənin divanının günümüzdə gəlib çatması və burada olan şeyrlərin çoxluğu ilə dövrünün digər divanlarından fərqlənir. Şairin divanı bir və yetmiş beş beyt həcmi arasında dəyişən 438 şeyrdən ibarətdir. Divanda olan ən önəmli şeyri 70 beytlik Raiyyə qəsidəsi hesab olunur [3, 69].

Şairin divanında qəzəl, fəxr, vəsf kimi şeyr növləri mövcuddur. Divan 1893-cü ildə Leypsiqdə və Misirdə, 1934-cü ildə isə Beyrutda nəşr olunub [7, 199].

Ömər ibn Əbi Rabiə qadının həm daxili, həm də xarici gözəlliyinə dəyər verən, onu ən incə hisslərilə duymağa çalışaraq şeyrləri vasitəsilə əks etdirən istedadlı şair olmuşdur. Çox incə təxəyyülə sahib olan şair qadın gözəlliyini gözəl ətirlə, günəşlə, ağ ceyranla müqayisə edərək öz poeziyasında onu zəfəran ətirli, ipək geyimli, qolunda, ayağında xal-xalla təsvir edir [7, 200].

Ömər ibn Əbi Rabiənin poeziyası dərin məna kəsb etməsə də ifadələrinin zənginliyi, dialoqlarının intellektual səviyyəsinə görə digər ərəb şairlərinin şeyrlərindən fərqlənir. Onun təxəyyülü başqa şairlərə bənzəmir. Belə demək olar ki, şeyrlərindəki dialoqlar, söhbətlər oxucunu bir növ əyləndirir. O real faktlar əsasında dərin hisslər kəsb etməyən, qabarıq ehtiras hissləri təsvir olunan canlı dialoqlar qurur [7, 201].

Poeziyasının dili o qədər ritmik, musiqili və axıcı idi ki, sanki hansısa bir müğənni yanında mahnı oxuyur o da sözləri qələmə alırdı, buna görə də bəzən qafiyə və beyt quruluşunda qanuna uyğunluq olmurdu. Bu səbəbdən Cərir bir dəfə şair haqqında belə demişdir: “Bu qureyşli sərsəmlədi, sərsəmlədi, nəhayət şeyr yazdı.” Bütün tənqidlərə və səhvlərə baxmayaraq o, o qədər güclü ifadələrdən istifadə edirdi ki, Cərir, Fərəzdəq kimi böyük şairlər ona heyranlıq duyur, Hicazın bir çox gənc şairləri, o cümlədən, əl-Arci və əl-Əhvas ondan biliklər əxz edərək, dəsti-xəttini davam etdirirdilər. Hətta İbn Sureyc, əl-Ğarid, İbn Miscah, Cəmilə kimi dövrünün məşhur və istedadlı müğənniləri onun şeyrlərini nəğmələr şəklində oxuyurdular. Bu cür şeyr və nəğmələr onu dinləyən hər bir şəxs tərəfindən asanlıqla yadda saxlanılır və geniş miqyasda xalq arasında yayılaraq həm şairə, həm də nəğmələrin ifadəsinə məşhurluq və uğur gətirirdi. Şeyrlərində nəsr və dialoq bir-birini əvəzləyir, növbələşirdi. İslamaqədərki şairlər arasında şeyrdə fikirlərin dialoq şəklində verilməsi çox məşhur idi. Bu ənənənin təməli ilk dəfə olaraq Cahiliyyə dövrünün tanınmış şairi İmrul Qeys tərəfindən atılmış, Ömər ibn Əbi Rabiə də onu Əməvilər dövründə də davam etdirmişdir. Lakin onun dialoqları digərlərindən reallığı və dəqiqliyi ilə fərqlənirdi. Gözəllik aşiqi və musiqi həvəskarı olan şairin şeyrlərinin qafiyələri elə yüngül və axıcı idi ki, çox vaxt sanki nəsrə bənzəyirdi. Ömər ibn Əbi Rabiənin şeyrlərinin qafiyə ölçüsü onun əhval-ruhiyyəindən və təsvir etdiyi obrazın xarakterindən aslı olurdu [7, 202-204].

Şair çox vaxt “tadmin” adlanan poetik fənddən istifadə edirdi. ضَمَن (damina) feili “zamin olmaq” mənasına gəlir, تضمين (tadmin) sözü də bu kökdən götürülmüşdür. Mənası bir feilin əsl mənasının başqa feilə qazandırılması, bir şeyin başqa bir şeyin içinə qoyulması kimi mənaları vardır. Bəlağət termini olaraq isə bir beytin və ya sözün mənasını qüvvətləndirmək üçün başqa bir beyt və ya kələmdən nəsə götürmək və ya bir beyt və ya misranın mənasının özündən sonra gələn beyt və ya misra ilə tamamlanmasıdır [2, 81-82].

Ömər ibn Əbi Rabiənin yaşadığı dövrdə iqtisadi, sosial, mədəni həyat o həddə çatmışdı ki, qadınlar, hətta mədəni həyatın inkişafında mühüm rol oynayır, ədəbiyyat məclislərinə gedir və fikir bildirirdilər. Bir gün Xəlifə Süleyman ibn Əbdülməlik Ömər ibn Əbi Rabiədən “Məni nə üçün mədh etmirsən?” deyə soruşur. O da cavabında “əgər qadın olsaydın səni də mədh edərdim” deyir. Bu hadisə bir daha həmin dövrdə qadınların cəmiyyətdəki və şairin həyatındaki mühüm yerinə dəlalət edir [1, 71].

Əgər Ömər ibn Əbi Rabiənin varlı ailədə böyüməsini, əyləncə və müxtəlif eşq macərələrinə meyilli olmasını nəzərə alsaq onun şeirlərində narsisizm izlərinə rast gəlinməsinin təbii olduğunu düşünmək olar. Şairin şeirlərində tez-tez öz adını çəkməsini və daim soylu ailədən olmasını vurğulayaraq xarici görünüşü ilə fəxr etməsinə istinadən bu qənaətə gəlmək mümkündür.

وَأَعْجَبَ الْعَيْنِ إِلَّا فَوْقَهُ عَمْرُ

مَا وَافَقَ النَّفْسَ مِنْ شَيْءٍ تُسَّرُّ بِهِ

Könlü sevindirən və gözə xoş gələn nə varsa hamısından əla Ömər var

Ömər ibn Əbi Rabiyə olan sevgi, heyranlıq o həddə çatmışdı ki, qadınlar açıq şəkildə olaraq onun adını zikr edirdilər. Qadınların öz hissələri səmimi olaraq etiraf etməsinin pis qarşılandığı ərəb cəmiyyətində bu qeyri-adi, adət-ənənələrə zidd bir hadisə idi. O şeirində qadının saf hissələrinin təsvirindən daha çox özünü mədh etmək, təriflərdən zövq almaq məqsədi ilə bu cür ifadələr işlədir.

وَيَجِ نَفْسِي، فَذُ أَتِي عَمْرُ

ثُمَّ قَالَتْ لِتِي مَعَهَا

Sevgilim rəfiqəsinə dedi: Ah qəlbim! İnana bilirsənmi, Ömər gəldi.

وَلِبَاسُهُ، لَا شَكَّ غَيْرَ خَفَاءِ

قَالَتْ أَبُو الْخَطَّابِ أَعْرَفُ زِيَهُ

Qadın dedi: mən Əbu Xəttabı geyimindən, bəzəyindən tanıyıram

Şəxsiz, bu o özüdür.

[4, 232-234]

Ömər ibn Əbi Rabiə yüksək mənəsbə sahib olduğunu vurğulamaq, qadınların diqqətini cəlb etmək üçün daim gözəl, bahalı libaslar geyinmiş, məşhur Əbu əl-Xəttab ləqəbini tez-tez şeirlərində işlətmişdir. Lakin o özü barəsində daha da yüksək təsəvvür yaratmaq üçün şəxsi haqqında olan tərifləri, özünə heyranlığı ona aşiq olan qadınların dilindən təsvir edirdi.

أَطْنُ أَبَا الْخَطَّابِ مِنَّا بِمَحْضَرٍ

فَقَالَتْ لِأَنْرَابِ لَهَا أُبْرُزَنَّ إِنِّي

Sevgilim rəfiqəsinə səslənir: Gəl bayıra çıxacaq! Mənə elə gəlir ki, Əbu əl-Xəttab gəlir [4, 234].

Məlumdur ki, peyğəmbərlər tarixinə nəzər salsaq Yusif Peyğəmbər

qadınların hədsiz heyran olduqları, dərin eşq hissləri keçirdikləri çox gözəl simalı bir şəxs olmuşdur. Buna görə də ərəb ədəbiyyatında gözəl üz çox vaxt Yusif Peyğəmbərə bənzədilir, bəzən də ay ilə müqayisə edilir. Ömər ibn Əbi Rabiə də bu bənzətmələrdən istifadə edərək özünü aya bərabər tutur, hətta qadınları eşqinin köləsi adlandırmaqdan belə çəkinmir.

قَالَتِ الصُّغْرَى وَقَدْ تَبَّيَّهَتْهَا
قَدْ عَرَفْنَاهُ وَهَلْ يَحْفَى الْقَمْرُ؟

Eşqimin köləsi olan qadınların ən kiçiyi dedi: Bu dəqiq Ömərdir. Heç ayın fərqi varmamaq olarmı? [4, 236].

Onun bu cür narsisist psixoloji vəziyyəti qadınlarda daha da maraq yaratdığı üçün onu daha da əlçatmaz edir, onun görüşünə, eşqinə nail olmaq üçün daha da can atırdılar. Bu da şairin hisslərini oxşayaraq onda gözəl təəssürat yaranmasına səbəb olur. Bu təəssürat onun poeziyasında çox aydın və açıq şəkildə özünü büruzə verir.

قَالَتْ وَ هَلْ؟ قَالَتْ نَعَمْ فَاسْتَبْشِرِي
مِمَّنْ يُحِبُّ لُفْيَهُ بِلِقَاءِ
فِي يَرْتَكِفُهُ وَ غَيْرِ عَنَاءِ
قَالَتْ لَقَدْ جَاءَتْ إِذَا أُمْنِيَّتِي

Sevgilim qonşu qadından bu gələn Ömərdirmi deyə soruşdu?

Qadın dedi: Bəli, müjdə olsun sənə, sevdiyin adamla görüşəcəksən

O da dedi: onda de ki, tək diləyim mənə əziyyətsiz gəldi.

Məlumdur ki, Həcc mövsümü dünyəvi istəklərdən uzaqlaşaraq, insanın özünü yalnız Allaha həsr etdiyi bir vaxtdır. Ancaq Ömər ibn Əbi Rabiə, hətta bu müddətdə yuxarı mənəsb sahiblərindən olan qadınlarla tanış olaraq sevgi münasibətində olmaq, həmin qadınlar da şairlə görüşərək yaxından ünsiyyət qurmaq üçün Həcc ziyarətinə gədirdilər. Əməvilər dövründə hakimiyyətin İslamı formal olaraq qəbul etdiyini, hakim dairənin və zəngin təbəqənin vaxtını daha çox eys-ışrət, şərab məclisləri, əyləncələrlə sərf etdiyini nəzərə alsaq poeziyada da bunun açıq şəkildə etiraf olunması heç də təəccüb doğurmamalıdır.

أَوَمَتٌ بَعِيْنِيْهَا مِنْ الْهُوْدَجِ
لَوْلَاكَ فِي ذَا الْعَامِ لَمْ أُحْجَجْ
أَنْتَ إِلَى مَكَّةَ أَخْرَجْتَنِيْ
وَلَوْ تَرَكْتِ الْحَجَّ لَمْ أَخْرُجْ

Qadın dəvəsinin üzərində gözləri ilə işarə etdi

Ömər, sən olmasaydın bu il Həccə gəlməzdim

Məni Məkkəyə gətirən sənsən, sən Həccə gəlməsəydin mən də burda olmazdım.

[4, 238].

Şeirlərində aşıq deyil məşuq olan Ömər ibn Əbi Rabiənin qadınları bu cür onun ardınca qaçan, daim şairə eşq elan edərkən təsvir etməsi narsisizmin kəskin formasıdır. O qadın gözəlliyinə nə qədər dəyər versə də, onların eşqini və heyranlığını bir o qədər ucuz tutaraq sanki təhqir etmişdir. Belə məlum olur ki, şairin bu qədər qadınla eşq macərəsi yaşamasına baxmayaraq onlardan heç biri ilə münasibəti uzunmüddətli olmamış və həqiqi hisslər əsasında qurulmamışdır. Həmin qadınlardan bəzilərinə qarşı sevgi hiss etsə də bu duyğular öteri olmuşdur.

Həqiqətə nə dərəcədə uyğun olduğu məlum olmasa da, şair münasibət qurduğu qadınları ona elə ülvə sevgi ilə bağlı olaraq təsvir edir ki, şair onlara

kobud rəftar edərək tərک etsə də, yenə də öz eşqlərinə vəfalıdırlar. Qadınlar ona qarşı yerinə səmimi qəlbdən dua edir, Allahdan onun üçün salamatlıq istəyirdilər. Özünə hədsiz dərəcədə vurğun olan Ömər ibn Əbi Rabiə bununla həm də sanki özünə bir növ bəraət qazandırırdı.

صُوجِبْتُ وَاللهَ لَكَ الرَّاعِي

قَالَتْ وَعَيْنَاهَا تَجُودَانِيهَا

Mən gedərkən tərک etdiyim qadın ardımca “sağ-salamat get! Allah səni qorusun!” deyirdi.

[4, 243].

Nəticə

Nəticə olaraq belə qənaətə gəlmək olar ki, Əməvilər dövrü ərəb ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi olan Ömər ibn Əbi Rabiənin poeziyasında məhz yaşadığı dövrün sosial, iqtisadi, mədəni vəziyyətinə uyğun olaraq sevgi münasibətləri, qadın gözəlliyinə, onun daxili aləminə verilən dəyər təsvir olunur. Dəbdəbəli şəhər həyatının tələblərini nəzərə alaraq şair öz poeziya xəttini ona uyğun qurmuş və təbii olaraq hamının diqqətini çəkərək uğur qazanmışdır. Lakin bununla yanaşı Ömər ibn Əbi Rabiənin incə duyum, müşahidə qabiliyyətini, təsvirlərində olan romantik hisslərin reallığını, dil və üslub mükəmməlliyini də danmaq olmaz.

ƏDƏBİYYAT

1. Mahmudov M.R. Klassik ərəb ədəbiyyatı. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2001, 258 s.
2. Aydın Temizer. Arap dilində təzmin // M.Ü.İlahiyat Fakültesi, İstanbul, (2010/2), №39, s. 81-96
3. Mehmet Yalar. Emeviler döneminde gazel ve Ömer bin Ebi Rabia // T.C.Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Bursa, (2009/2), №18, s. 43-73
4. Mustafa İsmail Dönmez. Ömer b. Ebu Rebia'nın şiirlerinde narsisizmin tezahürü // Turkish Studies, Ankara, 2016, №11/5, s. 227-248
5. Rahmi Er. Ömer b. Ebu Rebia // Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Ankara, 2007, №34, s. 56-57
6. Фильштинский И.М. История арабской литературы V-начало X в., М., 1985, 531 с.
7. Ханна ал- Фахури, История арабской литературы. М.: Иностранная литература, 1959, 363 с.
8. Clement H. A History of Arabic Literature. New-York, 1903, 504 p.
9. أبي الفرج الأصفهاني، كتاب الأغاني، الجزء الأول بيروت، دار الصادر، ٢٠٠٢، ٦٦٤٨ ص.
10. أبي الفرج الأصفهاني، كتاب الأغاني، الجزء العاشر، بيروت، دار الصادر، ٢٠٠٢، ٦٦٤٨ ص.
11. شوقي ضيف، الشعر و الغناء في المدينة و مكة لعصر بني امية، الطبعة الخامسة، القاهرة، دار المعارف، ١٩٦٤، ٣٣٤ ص.

СТИХИ ОМАРА ИБН РАБИИ В КОНТЕКСТЕ ЛЮБОВНЫХ И ПРИКЛЮЧЕНЧЕСКИХ ИСТОРИЙ

Д.Г.ГУСЕЙНОВА

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются причины расцвета поэзии в период правления династии Омейядов. Таким образом, в статье исследуется литературная среда, сфера интересов и виды развлечений в арабском обществе периода правления династии Омейядов. Для

прояснения некоторых фактов связанных с арабским обществом того периода, автор статьи исследует творчество ярчайшего представителя арабоязычной литературы, особого знатока формы газели хадари, Омара ибн Абу Рабийя. В статье также рассматриваются образы женщин, являющихся основной темой произведений поэта, поэзия его предшественников, критические и положительные отзывы на его стихи. Наряду с этим, в статье говорится о некоторых психологических аспектах поэзии поэта. В статье также затрагивается история исследований данной проблемы.

Ключевые слова: династия Омейяды, газель “хадари”, Омар ибн Аби Рабия

POEMS OF UMAR IBN RABIA IN THE CONTEXT OF LOVE AND ADVENTURE STORIES

D.G.HUSEINOVA

SUMMARY

The article deals with the reasons for glorifying of poetry during the Umayyad dynasty. Hereby, the article investigates the literary environment, sphere of interests and kinds of treats in Arabic society in the period of the ruling of Umayyad dynasty. The author investigates the creative activity of the brightest representative of Arabic-speaking literature, special connoisseur of ghazal khadari form Umar ibn Abi Rabia to clarify some facts connected with Arabic society of that period. The article notes images of women that are the main theme of the poet's works, poetry of his predecessors, critical and positive comments on his poems. Some psychological aspects of the poet's poetry are highlighted.

Key words: Umayyad dynasty, ghazal “khadari”, Umar ibn Abi Rabia

TARİX

УОТ 94/479.24

**ПО ПОВОДУ ПИСЬМА ЗАВЕДУЮЩЕГО ОТДЕЛОМ
СОВЕТСКОГО СТРОИТЕЛЬСТВА ГАЗЕТЫ «КОММУНИСТ»
(на армянском языке) ПЕТРОСОВА А.М., АДРЕСОВАННОГО
ПЕРВОМУ СЕКРЕТАРЮ ЦК КПСС ТОВАРИЩУ Н.С.ХРУЩЁВУ**

И.Х.ЗЕЙНАЛОВ

Бакинский Государственный Университет

zeynalov_ibrahim@hotmail.com

Научная статья написана на основе материалов Архива Политических документов Управления Делами Президента Азербайджанской Республики (АПДУД-ПАР, фонд 1, опись 44, дело 39, лл. 114-127)

В научной статье рассматривается письмо заведующего отделом «советское строительство» газеты «Коммунист», издававшейся на армянском языке А.М.Петросова – армянина по национальности Первому секретарю ЦК КПСС Н.С.Арушову, где даётся анализ необъективной и несоответствующей реальности информации.

В статье, так же, говорится о справке, подготовленной для Московского руководства ЦК КП Азербайджанской ССР по поводу вопросов, поднятых в письме А.М.Петросова Н.С.Арушову. В справке говорится о том, что в письме, адресованном Н.С.Арушову все замечания и недостатки необоснованы и не соответствуют реальности.

Ключевые слова: ЦК КПСС, первый секретарь, газета «Коммунист», «советское строительство», Верховный Совет Азербайджанской ССР, ревизионная комиссия, XX съезд КПСС, союзные республики.

Глубокоуважаемый Никита Сергеевич, очень прошу извинить меня за то, что непосредственно обращаюсь к Вам, отрывая вас от работы, но вопрос, о котором хочу писать, на мой взгляд давно назревает, требуя своего разрешения.

Партия и правительство со дня Великой Октябрьской Социалистической Революции провели титаническую работу по ликвидации былого экономического и культурного отставания народов окраин и поднятию их до уровня передовых социалистических наций. Созданы все условия для расцвета всех союзных республик, усиления дружбы народов, являющихся одним из важнейших источников силы и непобедимости на-

шей страны.

Вся страна горячо одобрила решения XX Съезда КПСС. Дальнейшее расширение прав союзных республик в управлении хозяйственным и культурным строительством будет способствовать творческой инициативе масс, дальнейшему развитию экономики и культуры всех народов СССР, но достижения национальной политики нашей партии не должны заслонять имеющиеся недостатки в этой области. Наше продвижение вперёд к коммунизму пойдёт тем успешнее, чем больше будет усилена партийно-политическая и культурно-массовая работа среди трудящихся всех национальностей во всех союзных республиках.

Между тем, мне кажется, что в наших Закавказских республиках именно эта сторона дела хромает. Факты говорят о том, что здесь мало обращается внимания духовным запросам трудящихся национальных меньшинств, порой создаются искусственные препятствия развитию их политической активности и т.д.

Известно, что такие матерые враги как Берия, Багиров и другие нашли лазейку именно в этом вопросе. Объявляя коренным населением в Азербайджане азербайджанцев, в Армении армян, в Грузии грузин и всячески искривляя ленинскую национальную политику, они делали всё, чтобы создать привилегированное положение для коренных национальностей в этих республиках. У нас в Азербайджанской ССР при бурном росте азербайджанских кадров, развитии национальной культуры азербайджанского народа, что является очень отрадным, руководящие партийные, советские органы мало проявляли заботы о росте кадров и развитии культуры трудящихся нацменьшинств. Более того, дело доходило до прямого попирания этих прав. Очевидно такое же положение было в Грузинской ССР и Армянской ССР.

Такая практика проведения национальной политики могла нанести большой вред делу коммунистического воспитания людей. Она, во-первых, развращает интеллигенцию и руководящие кадры из состава коренных национальностей всевозможным предоставлением привилегированных условий, во-вторых, попирание прав национальных меньшинств отталкивает их на задний план, размагничивает их инициативу и политическую активность в борьбе за общее дело, ведёт к искусственному разделению их и т.д.

Ярким доказательством того, к чему может привести такое искривление национальной политики, могут служить последние события в Грузии.

Конечно, в Армянской ССР и Азербайджанской ССР подлые действия националистических элементов, тоже цеплявшихся за лозунг создания лучшего положения и привилегий для коренных национальностей / возможно это и есть главное звено в общей цепи интриг по разъединению народов / не привели к таким чудовищным результатам, но факты говорят

о том, что и здесь было положено начало к этому. В Армянской ССР, например, для армянских кадров, развития армянской культуры делается очень много, а для неармянских-мало. Конечно, о положении в Грузии и Армении я могу судить по общеизвестным фактам, ибо в этих республиках не жил, но об Азербайджанской ССР могу сказать немного больше. У нас в республике будучи у руководства преступник Багиров в течение многих лет шаг за шагом вел политику разделения национальностей. Начав с лозунга о выдвижении кадров и в первую очередь азербайджанских кадров, он довел дело до прямого разграничения между коренными и некоренными национальностями. Всякими правдами и неправдами он изгонял с более или менее видных постов промышленности, партийного и советского аппарата в первую очередь армянские кадры, жившие в Азербайджане. Русских он до поры до времени терпел, но свои действия против армянских кадров он вел систематически, с большой осторожностью, иногда амортизировал их, поддерживал несколько фигур из числа продажных элементов. Например, один из его сообщников бывший министр госбезопасности Емельянов на бюро ЦК в январе 1954 года признал, что Багиров, ведя антисоветскую и в частности антиармянскую политику, кое-кого из нужных ему армян сохранял. Об этом говорят и материалы багировского процесса, в частности роль и действия его сообщников Григоряна и Маркаряна. Конечно, было бы неправильно думать, что Багиров для достижения своих гнусных целей под дискредитации армянских кадров и населения, не поддерживал нескольких продажных элементов из числа армян, которые он использовал и которым он создавал хорошие условия. Например, Багиров поддерживал писателя Маркара Давтяна, который и был орудием в руках Багирова. Известно, что в 1948 году во время приезда в Баку Мариетты Шагинян в связи с 800-летием Низами, Багиров решил дискредитировать её. Одним из тех подлецов, который взялся выступить в печати с провокационной статьей против Шагинян был М. Давтян, и хотя все были возмущены действиями этих подлецов, по предложению Багирова кандидатура Давтяна была выдвинута в депутаты Верховного Совета Азербайджанской ССР. Что Багиров поддерживал таких типов, понятно, но почему с ним якшается новое руководство, остается загадкой. В результате багировской политики не только изгонялись честные кадры, но и начался почти открытый поход против армянских культурных учреждений. Закрытие Бакинского Краснознамённого театра армянской драмы им. Еремяна, Кировобадского армянского театра, армянского литературного журнала «Советакан грох», Кировобадской армянской газеты, отнятие земель в низменности и на ейлагах у многих армянских колхозов Шаумянского, Ханларского и других нагорных районов. Всё это результат вражеских действия Багирова и его сообщников. Количество армянских школ в республике постепенно сокращается. Это объясняется, главным образом, тем, что в вузах специальных и тех-

нических училищах, за исключением Азербайджанского педагогического института имени Ленина, нет армянских отделений и окончившим армянские средние школы трудно куда-либо поступить. Многие родители, озабоченные будущностью своих детей, определяют их в русские и другие школы. Но это в городах. А как быть людям, проживающим в сельских местностях? Ведь в республике около 350 армянских сел. Конечно, по мере развития нашего общества, усиления экономического и культурного уровня людей независимо от их национального происхождения, есть люди, которые учатся и говорят на русском языке. Таких людей немало среди армянского населения. Это вполне закономерно. Но в республике много армянских сел, тысячи и тысячи рабочих армян, работающих в промышленных центрах, которые говорят и хотят учиться и учить своих детей на родном языке

В результате отсева учеников и сокращения армянских школ уменьшается надобность в подготовке преподавательских кадров и поэтому с 1953/54 учебного года в Азербайджанский педагогический институт имени Ленина прием на армянское отделение сократился с 125 до 25 человек. Приём был только на физико-математическое отделение, остальные факультеты, конечно закроются сами по себе. Словом, дело было поставлено на такие рельсы, что другого исхода и не могло быть.

Недавно ряд преподавателей АПИ имени Ленина был в ЦК КП Азербайджана с просьбой как-нибудь сохранить хотя бы этот очаг армянской культуры, но ответ был отрицательный. Так, для одной части молодёжи делается много, для другой – мало. Спрашивается, можно ли в наше время, в нашей стране так делить молодежь на своих и не своих. Казалось бы, что после разоблачения Багирова в республике будут приняты действенные меры к возвращению отнятых земель колхозников и восстановлению Бакинского Краснознаменного армянского театра, армянского литературного журнала, открытию армянских отделений, хотя бы в двух технических или сельскохозяйственных училищах, но в этом отношении пока делаются очень робкие шаги. Совершенно непонятно, где в каком законе сказано, что армянская культура должна развиваться только в Армении, азербайджанская только в Азербайджане. Почему бы не помочь не стимулировать развитие культуры национальных меньшинств там, где можно и необходимо?

После разоблачения Багирова новое руководство республики делает очень мало для того, чтобы до конца разоблачить последствия контрреволюционных действий Багирова, публично признать ошибки в этих вопросах и т.д.

Сейчас, когда в нашей партии восстановлены ленинские нормы партийной жизни, когда ЦК КПСС в решении всех вопросов внутренней и внешней политики всецело исходит из всепобеждающего учения марксизма-ленинизма, опираясь на всемерную поддержку широких народных

масс, мне кажется, что настало время изучить постановку работы среди национальных меньшинств в Закавказских республиках.

Уверен, что глубокая, всесторонняя партийная проверка дает возможность вполне осветить положение, вскрыть все недостатки в этом вопросе, дать отпор националистически настроенным элементам, добиться того, чтобы все люди, особенно молодежь, независимо от своего национального происхождения, воспитывались в духе пролетарского интернационализма, уважения прав всех национальностей.

Думается, что ответственность за работу среди национальных меньшинств можно было бы на первое время возложить на первых секретарей СК Компартий республик. Это будет мощным рычагом к более широкой мобилизации сил, творческой энергии всех граждан на успешное выполнение грандиозной программы коммунистического строительства.

С коммунистическим приветом
сотрудник редакции газеты «Коммунист» / на армянском языке
Петросов А.М., член КПСС с 1932 года.

10 сентября 1956 года.

гор. Баку

Домашний адрес: г. Баку, ул. Мясникова, д.№6, кв. 1.

СЕКРЕТАРИАТ ЦК КП АЗЕРБАЙДЖАНА.

СПРАВКА

По поводу письма заведующего отделом советского строительства газеты «Коммунист» (на армянском языке) Петросова А.М., адресованного первому секретарю ЦК КПСС товарищу Н.С.Хрущёву.

Заведующий отделом советского строительства газеты "Коммунист" (на армянском языке) тов. Петросов А.М. обратился с письмом к первому секретарю ЦК КПСС товарищу Н.С.Хрущеву. В этом письме он выдвигает ряд вопросов, касающихся якобы неправильного осуществления в республике национальной политики.

Тов. Петросов, ссылаясь на некоторые общеизвестные факты, имевшие место при бывшем руководстве, обвиняет республиканские органы в ущемлении прав национальных меньшинств, в частности армян, проживающих в Азербайджане.

Считаем это обвинение необоснованным и тенденциозным.

1. Автор письма утверждает, что будто бы в Республике искусственно сдерживается рост и выдвижение армянских кадров. Однако факты полностью опровергают это утверждение. Так, в составе Верховного Совета Азербайджанской ССР из 310 избранных депутатов 74 являются представителями других национальностей (24%), в том числе армян - 21

депутат (7%), русских-35 депутатов (11%). В составе Центрального Комитета и ревизионной комиссии КП Азербайджана из 137 человек 31 представитель других национальностей, в том числе армян - 9 человек. В аппарате ЦК КП Азербайджана из 110 ответственных работников 25 русских и 14 армян. В составе секретарей Бакинского горкома и райкомов партии города Баку - 5 армян. В Совете Министров Азербайджанской ССР и республиканских министерствах на руководящих должностях свыше 30 армян.

2. Автор письма в подтверждение якобы имеющегося ущемления прав армян, проживающих в Азербайджане, приводит факт закрытия армянских драматических театров в Баку и Кировабаде.

В действительности же дело обстояло так. В соответствии с постановлением Совета Министров СССР от 6 февраля 1949 года о переходе зрелищных предприятий на хозрасчет и сокращении им государственной дотации в Азербайджанской ССР многие зрелищные предприятия были закрыты, как нерентабельные. Из 30 театров было закрыто 22 городских и районных театра. В Баку были закрыты Азербайджанский государственный театр музыкальной комедии, кукольный театр, еврейский драмтеатр, азербайджанская государственная капелла, азербайджанский эстрадный оркестр, азербайджанский ансамбль сазисток и другие. В городе Кировабаде были закрыты филиал Азербайджанской государственной филармонии, русский и армянский драматические театры. Что касается армянского государственного драматического театра в гор. Баку, то он был объединён с армянским драматическим театром в городе Степанакерте.

ЦК КП Азербайджана и Совет Министров республики в течение последних трёх лет неоднократно ставили перед ЦК КПСС и Советом Министров СССР вопрос о возобновлении работы некоторых ранее закрытых зрелищных предприятий, в том числе и армянского драматического театра в городе Баку. Шестым пятилетним планом республики предусматривается открыть в гор. Баку армянский драматический театр в 1959 году.

3. Тов. Петросов ставит вопрос о возобновлении издания в Баку литературного журнала на армянском языке. До Великой Отечественной войны в Азербайджанской ССР издавались два литературных журнала на армянском языке: "Советакан грох" ("Советский писатель") - в гор. Баку и "Кайц" ("Искра") - в гор. Степанакерте. Во время войны издание этих журналов было приостановлено. Начиная с 1954 года. ЦК КП Азербайджана неоднократно вносил предложения в бывший отдел науки и культуры ЦК КПСС о возобновлении издания в Баку литературного журнала на армянском языке. Однако этот вопрос не был разрешён положительно. Своим решением от 23 ноября 1956 года ЦК КП Азербайджана вновь возбудил ходатайство перед ЦК КПСС о том, чтобы возобновить с января 1957 года издание в гор. Баку литературного журнала на армянском языке

под названием “Советакан Азербайджан” (“Советский Азербайджан”) объёмом 5 печатных листов, периодичностью один раз в месяц.

В 1955 году ЦК КП Азербайджана принимал также решение о возобновлении издания в Кировабаде городской газеты на армянском языке. Отдел пропаганды и агитации ЦК КПСС не поддержал это решение. Мы со своей стороны также считаем, что издавать в Кировабаде городскую газету на армянском языке нецелесообразно, поскольку выходящая в Баку республиканская газета “Коммунист” (на армянском языке) распространяется не полностью. В настоящее время, кроме газеты “Коммунист”, на армянском языке издаются областная и четыре районных газеты в Нагорно-Карабахской автономной области, а также районные газеты в Шамхоре, Ханларе и Шаумяновском (сельском) районе. Два раза в сутки по республиканскому радио ведутся передачи последних известий на армянском языке. Периодически отводится время для литературных передач.

В целях обеспечения армянского населения, проживающего в Азербайджане, политической, художественной и научной литературой на родном языке имеется договоренность с республиканскими органами Армянской ССР о том, чтобы издательства и книготорговые организации Армении регулярно присылали нам эту литературу. За десять с половиной месяцев текущего года только по линии Азеркитаба в книготорговую сеть поступило 383 названия книг и брошюр на армянском языке, общим тиражом в 422.600 экземпляров на сумму 1 миллион 352 тысячи рублей. Из нашей республики в Армянскую ССР систематически направляется литература на азербайджанском языке для распространения среди азербайджанцев, проживающих в Армении.

Литература на армянском языке издаётся также в гор. Баку. За 1954-1956 годы азербайджанским государственным издательством “Азернешр” выпущено 76 названий книг на армянском языке общим тиражом 170,4 тысячи экземпляров. На будущее время предусматривается увеличение издания литературы на армянском языке.

4. Большое место в письме тов. Петросова занимают вопросы обучения детей на армянском языке. Автор пытается утверждать, что будто бы из года в год в республике сокращается число обучающихся на армянском языке. Действительно, в первые послевоенные годы в республике происходили изменения в числе школ и учащихся в сторону их уменьшения. Это объясняется значительным сокращением рождаемости в военные годы. Однако за последние три года наблюдается неуклонный рост учащихся, в том числе и обучающихся на армянском языке.

Об этом свидетельствуют следующие данные по школам на армянском языке:

Учебные годы	I-IV кл.	V-VII кл.	VIII-X кл.	Всего обучающихся на армянском яз.	Общее число учащихся во всей республике
1954/55	13.476	15.440	8.636	37.552	574.855
1955/56	14.188	12.537	9.278	36.003	577.478
1956/57	19.088	12.507	11.682	43.277	576.486
	+ 4.900	- 30	+ 2.404	+ 7.274	

Как видно из этих данных, в текущем учебном году число учащихся в I-IV классах армянских школ, по сравнению с прошлым учебным годом, увеличилось на 4.900 чел., в VIII-X классах - на 2.404. Общее число учащихся в армянских школах выросла на 7.274 чел. В гор. Баку имеется 2 армянские школы и 6 школ с секторами, где обучение ведётся на армянском языке. Так что все желающие имеют возможность обучаться на армянском языке. Очень много детей армян также, как и детей азербайджанцев, обучается в русских школах, поскольку родители сами желают этого.

По поводу постановки автором письма вопроса о расширении приёма в вузы на армянский сектор обучения, необходимо сказать следующее. В настоящее время в Азербайджанской ССР имеются два высших учебных заведения с армянским сектором: педагогический институт имени В.И.Ленина и заочный педагогический институт. Приём в эти вузы планируется с учётом потребности учителей в армянских школах. В настоящее время потребность армянских школ в педагогических кадрах, кроме физики и математики, составляет менее одной учебной группы вуза. Если же учесть, что в настоящее время в армянских школах имеется избыток учителей, то потребности в приёме студентов на армянский сектор вузов вовсе нет.

За последние три года в армянский сектор Азербайджанского педагогического института имени В. И. Ленина принималось на физико-математический факультет по 25 человек ежегодно. В текущем году был увеличен приём на армянский сектор заочного педагогического института. Здесь созданы две новых группы по 25 человек каждая (на факультетах армянского языка и литературы и физико-математическом).

До 1953 года в Азербайджанской ССР существовали 7 учительских институтов с двухгодичным сроком обучения. Однако в виду того, что они выпускали неполноценные кадры и школы не нуждаются в кадрах средней квалификации, решением Совета Министров Азербайджанской ССР в 1953 году эти институты были закрыты. По этой же причине был закрыт также учительский институт в городе Степанакерте, где обучение велось на армянском языке. В городе Шуше в настоящее время существует педагогическое училище, готовящее учителей для армянских школ. В этом году в училище было принято 30 человек. За последние годы в республике были закрыты 3 педагогических училища, в которых обу-

чение велось на русском и азербайджанском языках.

Из сказанного видно, что тов. Петросов, говоря о каком-то несуществующем ущемлении прав детей-армян, совершенно не знает действительного положения в республике или сознательно пытается исказить истинные факты, говорящие не в его пользу.

5. Тов. Петросов обвиняет республиканские органы в том, что они после разоблачения врага народа Багирова не приняли мер к возвращению земель, якобы отобранных у армянских колхозов Ханларского и Шаумянского районов (в низменных районах). Как известно, горные колхозы Шаумянского и Ханларского районов в течение ряда лет пользовались землями госфонда в низменных районах. Но так как на эти земли не переселился ни один колхозник из горных сёл, обработка земель велась неудовлетворительно, а получаемый урожай был крайне низким. Весной колхозники спускались из горных селений, засеивали низменные земли и уезжали обратно до уборки урожая. За посевами никакого ухода не было. Совершенно ясно, что такое бесхозяйственное отношение к использованию плодородных земель государство допускать не может. Центральный комитет Компартии Азербайджана уже давно дал указание районным партийным и советским органам разъяснить всем колхозникам горных селений, что если они пожелают переселиться в низменные районы, то им будут предоставлены плодородные земли в любом месте в зоне построенных за последние годы оросительных каналов. Здесь колхозы могут успешно развивать общественное хозяйство, получать высокие урожаи сельскохозяйственных культур. Колхозникам, переселяющимся в низменные районы, государство выдаёт долгосрочные ссуды на сооружение жилых домов.

Так что и в этом вопросе автор письма совершенно не прав. Ставя вопрос о предоставлении земель горным колхозам в низменных районах без переселения колхозников на эти земли, тов. Петросов исходит не из государственных интересов и интересов самих колхозов, а перепевает отсталые настроения отдельных малосознательных людей.

6. По нашему мнению совершенно необоснованно тов. Петросов обвиняет писателя Маркара Давтяна, называя его подлецом и последышем Багирова. Общественность Республики знает тов. Давтяна, как хорошего писателя-коммуниста. У него, конечно, могут быть ошибки. Но подвергать деятельность тов. Давтяна какому-то сомнению нет оснований.

Исходя из сказанного, считаем, что было бы целесообразным обсудить письмо тов. Петросова на заседании бюро ЦК КП Азербайджана с участием автора.

Т. Алиев
Б. Векилов
М. Окулов

« 6 » декабря 1956 г.

ЛИТЕРАТУРА

АПДУППАР, Фонд I, опись 44, дело 39, лл. 114-127

“KOMMUNİST” (erməni dilində) QƏZETİNİN SOVET QURUCULUĞU ŞÖBƏSİNİN MÜDİRİ A.M.PETROSOVUN Sov. İKP MK-nın BİRİNCİ KATİBİ N.S.XRUŞSOVA ÜNVANLADIĞI MƏKTUB HAQQINDA

İ.X.ZEYNALOV

XÜLASƏ

Elmi məqalədə Bakıda erməni dilində nəşr olunan “Kommunist” qəzetinin “Sovet quruculuğu” şöbəsinin müdiri, milliyyətçə erməni olan A.M. Petrosovun Sov. İKP MK-nın birinci katibi N.S.Aruşova ünvanladığı məktubdan, məktubda irəli sürülən qeyri-obyektiv, qərəzli xarakter daşıyan məlumatların təhlilindən bəhs olunur.

Məqalədə, həmçinin N.S.Aruşova ünvanlanmış məktub haqqında Azərbaycan SSR KP MK-nın Moskva rəhbərliyi üçün məktubda qaldırılan məsələlərə cavab olaraq hazırlanmış arayışdan bəhs olunur. Arayışda bildirilir ki, N.S.Aruşova ünvanlanmış bu məktubda irəli sürülən iradlar və qüsurular əsassızdır və qərəzli xarakter daşıyır.

Açar sözlər: Sov. İKP MK, I katib, “Kommunist” qəzeti, “Sovet quruculuğu”, Azərbaycan SSR Ali Soveti, təftiş komissiyası, Sov. İKP XX qurultayı, müttəfiq respublikalar.

ABOUT THE LETTER OF A.M.PETROSOV, HEAD OF THE DEPARTMENT OF SOVIET FORMATION, TO THE FIRST SECRETARY OF THE COMMUNIST PARTY OF THE SOVIET UNION, NIKITA KHRUSHCHEV

I.Kh.ZEYNALOV

SUMMARY

The article examines the letter of the head of the department of Soviet Formation, A.M.Petrosov, to the First Secretary of the Communist Party of the Soviet Union, Nikita Khrushchev, that presents inadequate and information.

This article also analyzes the report of reply prepared by the Central Committee of Azerbaijan Communist Party. The report notes that the information in the article addressed to N.S.Ashurov is groundless and biased.

Key words: CC CPA, First Secretary, Communist newspaper, Soviet formation, Supreme Council of Soviet Azerbaijan SSR, Revision Commission, XX congress of KPSS, Union Republic.

UOT 94 (479.24)

**ANTANTA ALİ ŞURASININ LONDON VƏ SAN-REMO
KONFRANSLARI: AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN
MARAQLARI VƏ MÖVQEYİ**

İSMAYIL MUSA

Bakı Dövlət Universiteti

ismayilmusa54@gmail.com

Məqalədə Antanta Ali Şurasının London və San-Remo konfransları qısaca dəyərləndirilir. Elmi tədqiqatda əsas diqqət AXC-nin həmin sessiyalarla bağlı maraqlarının və yürütdüyü diplomatiyanın təhlilinə yetirilir. Araşdırmada habelə konfransların Azərbaycan üçün nəticələri dəyərləndirilir və ümumiləşdirilir.

Açar sözlər: Antanta Ali Şurası, London və San-Remo konfransları, Ə.Topçubaşı, Batum problemi, «türk məsələsi», «rus məsələsi», ermənilərin ərazi iddiaları

Rusiyanın Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə qarşı yaratdığı təhlükə onun Qərbin yardımına olan ehtiyacını xeyli artırmışdı. Müttəfiqlərin sərkərdə və siyasətçilərinin Qafqaza (Azərbaycana) hərbi yardım göstərilməsi məsələsinə fərqli baxışları durumu daha da ağırlaşdırırdı. Antantanın, ələlxüsus də, İngiltərənin: **a)** Sovetlərdən daha çox güzəştlər əldə etmək istəyi; **b)** Qızıl Ordunun təcavüzünü əngəlləmək üçün Qafqaza qoşun göndərilməsini bahalı və azsəmərəli sayması regiona hərbi yardım göstərilməsini mümkünsüz edirdi.

Lakin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (AXC) Qərbdən yardım alınması, Sovet Rusiyası tərəfindən tanınmasına siyasi dəstək verilməsi və s. sahələrdə səylərini artırırırdı. Bu məqsədlə də AXC-nin Paris Sülh konfransındakı nümayəndəliyi Antanta Ali Şurasının London və San-Remo konfranslarına (sessiyalarına) qatıldı. Bu həm də “AXC-nin Kamal Türkiyəsi ilə sıx əlaqələr qurması və bunun Antantanın regiondakı mənafeyinə təhlükə yaratması”na dair erməni təbliğatının zərərsizləşdirilməsi zərurətindən irəli gəlirdi. Həmçinin sessiyalarda müzakirə edilən məsələlərin bu və ya digər dərəcədə Azərbaycanın maraq istəkləri ilə əlaqəsi vardı.

London sessiyasında (II-III.1920) araşdırılan “rus məsələsi” də Azərbaycanın mənafehləri ilə sıx bağlı idi. Konfransın “Rusiyada Müttəfiqlərin siyasəti” adlı sənəd (Memorandumu, 24.II.1920) bir çox tərəflərdən maraq doğurur (1, 496). Sessiyada (Memorandumda):

- müstəqilliyi yenidən tanınan dövlətlərə (o cümlədən də AXC-yə) Sovet Ru-

- siyası ilə dinc münasibətlər yaratmaq tövsiyə olunurdu;
- onunla müharibə şəraitində olanlarla hərbi əməliyyatlara son vermək məsləhət görülürdü;
 - bolşevik hökumətinin təcavüzü ilə üzləşən dövlətlərə hərtərəfli yardım vəd edilirdi.

Azərbaycanın Gürcüstanla birlikdə ingilis yardımında israrlı olması səbəbsiz deyildi. Çünki Qərbi dövlətləri sırasında yalnız İngiltərə Qafqaza yetərli yardım göstərə bilmək imkanlarına malik idi. Habelə Sovet Rusiyası ilə müəyyən (ticarət və s.) əlaqələr qurmağa çalışan Böyük Britaniya RSFSR ilə Qafqaz dövlətləri arasında vasitəçi ola bilərdi.

Ancaq əvvəldə qeyd edildiyi kimi, İngiltərənin bu məsələdə özəl maraqları var idi. Buna görə də yardım vədləri əslində bəyanat səciyyəsi daşıyırdı. Həm də o, ehtimal olunan yardımın həyata keçirilməsi hələ ki, çox çətin sayılan şərtlə bağlıydı: Qafqazda millətlərarası münafişələrə son qoyulması (İngiltərənin özünün bu sahədə vaxtı ilə göstərdiyi səylər də elə bir ciddi nəticə verməmişdi).

Azərbaycan hökuməti İngiltərənin yardım vədləri ilə əlaqədar da bəzi işləri gördü. Belə ki, Xarici İşlər nazirinin müavini M.Təkinski AXC-nin hərbi ehtiyaclarına dair məlumatları Müttəfiqlərin regiondakı Ali komissarlığına (O.Uordropa) çatdırdı. Azərbaycanın diplomatları (Gürcüstan və İrəvandakı səfirlər - F.Vəkilov və Ə.Haqverdiyev) Qafqazdakı millətlərarası münafişələrin tənzimlənməsinə dair Uordropun keçirdiyi müşavirəyə (Tiflis, 23.II.1920) qatıldılar (2,v.36). AXC-nin Paris Sülh konfransındakı təmsilçiləri gürcü nümayəndə heyəti ilə birlikdə L.Corca nota ilə (6.III.1920) müraciət etdilər; Notada onların dövlətlərinin Sovet Rusiyası tərəfindən tanınmasına İngiltərənin yardım göstərməsi və müvafiq danışıqlar üçün vasitəçilik etməsi xahiş olunurdu.

London sessiyasında “türk məsələsi” – Türkiyə ilə bağlanacaq sülh müqaviləsi də müzakirə edildi. Konfrans ərəfəsində və onun gedişində ortaya çıxan məsələlər, səsləndirilən müəyyən mülahizə və təkliflər AXC-nin maraqları ilə də bağlı idi.

1-cisi, Müttəfiq dövlətlər “türk məsələsi”nin həllinə fərqli yanaşsalar da, bu kontekstdə Ermənistanın sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi üzərində də düşünürdülər. **2-cisi**, bundan faydalanmağa çalışan ermənilər Türkiyənin şərq vilayətlərinin və bütün Trabzon mahalının onlara verilməsində israr edirdilər. **3-cüsü**, Antanta dövlətləri Xarici İşlər nazirlərinin London müşavirəsi Ərzurumun Ermənistanına verilməsi və onun dənizə çıxışının təminatı təklifini irəli sürmüşdü. Lakin ingilis-fransız bloku ilə ABŞ arasında ziddiyyətlərin dərinləşməsi və başqa səbəblərə görə Qafqaz respublikalarının sərhədləri məsələsinin müzakirəsi növbəti danışıqlara (San-Remo konfransına) qədər təxirə salındı.

London konfransının gündəliyində özünə yer alan Batum məsələsi də Azərbaycanı çox maraqlandırırırdı. Buna görə də həmin problemə dair mübahisələr və təkliflər AXC-nin diqqətindən əsla kənar qala bilməzdi. Müzakirələrdə Batum məsələsinin həlli variantları ilə əlaqədar aşağıdakı layihələr nə-

zərdən keçirildi:

- Batumun Gürcüstana birləşdirilməsi və Qafqazın digər iki dövlətinin də saziş əsasında həmin limandan azad istifadə etmələrinin təmin olunması (Gürcüstan Respublikasının təklifi);
- vilayətin üç yerə bölünməsi, onun bir hissəsinin Ermənistana, digərinin Gürcüstana verilməsi, Batum şəhərinin isə mənafevi olan bütün dövlətlərin istifadə edə (Millətlər Cəmiyyətinin nəzarəti ilə) biləcəyi azad şəhərə çevrilməsi (Müttəfiqlərin layihəsi);
- Azərbaycanın Qərb bazarlarına yeganə çıxışının (dəniz yolunun) təmin edilməsi (AXC-nin mövqeyi).

Tərəflərin məsələyə dair fərqli baxışları (təklifləri) onun həlli ilə bağlı ortaq mövqeyə gəlinməsinə imkan vermədi. Gürcülər Müttəfiqlərin variantı ilə əsla razılaşmadılar. Azərbaycan nümayəndəliyi Batuma qarşı iddia qaldırsa da gürcüləri dəstəklədi. Onların birgə mövqeyi Batumun parçalanmasını istisna edirdi. Qarşılıqlı razılaşma: **a)** Batum vilayətinin (həm də şəhərinin) Gürcüstana birləşdirilməsini; **b)** Azərbaycanın Batuma dair maraqlarını Gürcüstanın tam təmin etməsini nəzərdə tuturdu.

Lakin erməni nümayəndələrinin və Antanta dairələrinin Qars məsələsi ilə əlaqədar yaratdıqları mübahisə Batum probleminin həllini əngəllədi. AXC təmsilçiliyi Qarsın Türkiyədən alınacağı təqdirdə Gürcüstana qatılmasını məsləhət gördü. Habelə Gürcüstanın da bunu Antantanın Ali Şurasından tələb etməsini istədi. Əks halda Batumla bağlı müraciəti imzalamayacağını bildirdi. Gürcülər isə bu şərtlə razılaşmadılar. Ermənilərin Azərbaycana qarşı irəli sürdükleri saxta ittihamlar da (onun guya Türkiyə ilə gizli hərbi saziş bağlaması və s.) tərəflər arasındakı diplomatik qarşıdurmanı dərinləşdirdi.

Paris Sülh konfransında və Antanta Ali Şurasının London sessiyasında həllini tapmayan (Azərbaycanı da maraqlandıran) məsələlərin müzakirəsi müxtəlif toplantılarda davam etdirildi. Bu məqsədlə də Ali Şuranın San-Remo konfransının (sessiyasının) keçirilməsi qərara alındı. Lakin Güney Qafqaz dövlətlərinin həlli yarımçıq qalan məsələlərə kəskin fərqli yanaşmaları ciddi problemlər yaradırdı.

Buna görə də Müttəfiqlərin təmsilçiləri onların Sülh nümayəndəlikləri ilə konfransönu müşavirə - ilkin müzakirələr (Paris: 13, 15-16.IV. 1920) keçirdilər. Müzakirələrdə qarşıdakı konfransın nəticələrinə təsir göstərə biləcək mülahizələr (təkliflər) söyləndi.

a) İngiltərə XİN-i təmsilçisinin fikrincə:

- Transqafqaz respublikalarının heç bir gələcəyi yoxdu, çünki onlar vəziyyətin düzəldilməsi üçün lazım olan həmrəyliyə qadir deyildilər;
- onlar arasında mübahisələrin həll edilməməsi Müttəfiqlərin regiona silah yardımını əngəlləyirdi;
- göndəriləcək silahın qarşılıqlı çəkişmələrə xidmət etməsindən ehtiyat olunurdu.

b) Ə.Topçubaşıya görə:

- Versal sülh müqaviləsinin 89-cu paraqrafına müvafiq olaraq Azərbaycana Batum limanı ilə dənizə çıxış imkanı (yolu) verilməliydi (3, v.35);
- mübahisəli ərazilərə Güney Qafqaz dövlətləri tərəfindən birgə nəzarət olunmalı idi.

Əlimərdan bəyin ikinci təklifi onun hələ Londonda İngiltərə XİN-ə verdiyi Memorandumda da əksini tapmışdı. Təəssüflər olsun ki, İngiltərə təmsilçisi tərəfindən Parisdəki 13 aprel müşavirəsində “yüksək dövlət adamına layiq ideya” kimi dəyərləndirilən həmin fikir erməni və gürcü nümayəndəliklərinin etirazları ilə qarşılaşdı. Ermənilər həm də AXC-nin Batuma iddiasını rədd etdilər. Gürcülər isə əvvəlki mövqelərini təkrarladılar: Batum şəriksiz onlara çatır və qonşu respublikaların limandan istifadə hüququ tanınır.

Bu kimi fikir ayrılıqları (diplomatik toqquşma) San-Remo konfransının (İtaliya, 19-26.IV.1920) keçirilməsini əngəlləmədi. Avropa dövlətlərinə hələ ki diplomatik heyətlər göndərilmədiyindən Azərbaycan San-Remo konfransında Parisdəki Sülh nümayəndəliyi ilə təmsil olundu. Konfransın gündəliyindəki aşağıdakı məsələlər AXC üçün də əhəmiyyət kəsb edirdi: **a)** neft məsələsi; **b)** Qafqaz dövlətləri arasındakı sərhədlər; **c)** Batum məsələsi; **ç)** rus məsələsi və Transqafqaz respublikalarına yardım; **d)** Türkiyə ilə sülh müqaviləsinin ilkin layihəsi və onun Ermənistanla sərhədləri (4, 210).

Konfransdakı kəskin diplomatik qarşıdurmanı və onun yekunlarını qısaca belə dəyərləndirmək olar:

1. “Böyük Ermənistan” uğrunda israrlı cəhdlər Qafqaz dövlətləri arasındakı sərhəd mübahisələrinin həllini yenə də mümkünsüz etdi. Ancaq Müttəfiqlərin liderlərinin (L.Corc, F.Nitti, A.Mileran və b.) bu dəfə tutduqları obyektiv mövqelər (5, 438; 1,514) ermənilərin iddialarının gerçəkləşməsinə imkan vermədi.

2. Batum məsələsi ilə əlaqədar gərgin mübahisələr getdi və önəmli qərar qəbul olundu. Belə ki, ermənilər Batum limanının bir hissəsinin onlara verilməsini tələb etdilər. Lord Kerzon onları dəstəklədi. Gürcü tərəfi heç bir güzəştə getmədi və yerli əhalinin istəyi ilə hesablaşılmasını vacib saydı. Ə.Topçubaşı Batumun yerli müsəlman əhalisinin marağı və arzusunun nəzərə alınmasını bildirdi. Nəticədə Müttəfiqlər Batumu azad şəhər (liman) elan etdilər. AXC-nin Batum limanından sərbəst surətdə istifadə hüququ tanındı.

3. Müttəfiqlər Qafqaz dövlətlərinə yardım göstərilməsinin mümkünlüyünü onlar arasında möhkəm sülh və həmrəyliyin yaradılması ilə bağladılar (6, v.88).

Region xalqları arasındakı, həlli mümkün olan, münaqişələrin tənzimlənməməsi San-Remo konfransının Qafqaz respublikaları qarşısında açılış perspektivləri heçə endirdi. Konfransda neft məsələsinin müzakirəsi və region millətlərinin birliyinə nail olunması Qafqazın problemlərinə yenidən baxılmasını və artıq de-fakto tanınan respublikalara yardım göstərilməsini mümkün edirdi. Bunun ardınca onların Millətlər Cəmiyyətinə qəbulu və beləliklə də beynəlxalq münasibətlər sisteminə daha yaxından qoşulması labüd olurdu. Buna Sovet Rusiyasının hələ ki ikili (tərəddüdü) görünən durumu da şərait

yaradırdı.

Qafqaz xalqlarının birliyi regionun Rusiya tərəfindən yenidən işğalını önləyən əsas amillərdən idi. Lakin bu birlik alınmadı. Transqafqaz dövlətlərindən Rusiyanın yenidən işğalına ilk hədəf seçiləni isə Azərbaycan oldu.

ƏDƏBİYYAT

1. Гасанлы Дж. Внешняя политика Азербайджанской Демократической Республики (1918-1920). М.: Флинта: Наука, 2010, 576 с.
2. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivi (ARPIİSSA): f.276, siy.9, iş 1.
3. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA): f.28, siy.1, iş 42.
4. Musa İ.M. Azərbaycanın xarici siyasəti. 3 cildə, I cild, 5-ci nəşri. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2011, 312 s.
5. Ллойд Джордж Д. Правда о мирных договорах, т.2, М.: 1957, 478 с.
6. ADDA: f.970, siy.1, iş 157.

ИНТЕРЕСЫ И ПОЗИЦИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ НА КОНФЕРЕНЦИЯХ ВЕРХОВНОГО СОВЕТА АНТАНТЫ В ЛОНДОНЕ И САН-РЕМО

И.М.МУСА

РЕЗЮМЕ

В статье коротко характеризуются конференции Верховного Совета Антанты в Лондоне и Сан-Ремо. Основное внимание в ней уделяется анализу вопросов, связанных с интересами и дипломатией Азербайджанской Демократической Республики на этих сессиях. В исследовании также оцениваются и обобщаются результаты данных конференций для Азербайджана.

Ключевые слова: Верховный Совет Антанты, конференции в Лондоне и Сан-Ремо, А.Гапчубашы, Батумская проблема, «тюркский вопрос», «русский вопрос», армянские притязания.

THE SUPREME COUNCIL OF THE ANTANTA OF THE LONDON AND SAN REMO CONFERENCES: INTERESTS AND POSITION OF AZERBAIJAN PEOPLES' REPUBLIC

ISMAYIL MUSA

SUMMARY

The Supreme Council of the ANTANTA of the London and San Remo Conferences is briefly evaluated in the article. Basic attention is given to the interests and analysis of diplomacy of the Azerbaijan Democratic Republic within sessions. The outcomes of the conferences for Azerbaijan are evaluated and summarized in the article.

Key words: Supreme Council of the ANTANTA, The London and San Remo Conferences, A.Gapchubashi, The problem of Batum, "Turkish issue", "Russian issue", Armenian claims

UOT 94/479.24

**AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN SÜQUTU VƏ
İKİNCİ RESPUBLİKANIN DÖVLƏT QURUCULUĞU MƏSƏLƏLƏRİ
(20-ci İLLƏRİN ƏVVƏLLƏRİ)**

N.Z.MƏMMƏDOV
Bakı Dövlət Universiteti
NZMamedov@rambler.ru

Məqalədə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xalqımızın tarixində böyük rolu və xidmətləri, süqutunun səbəbləri şərh edilir. Azərbaycan SSR-in yaranması, yeni-yeni dövlət strukturlarının yaradılması və dövlət quruculuğunun yeni dövrdə davam etdirilməsi məsələləri araşdırılır.

Açar sözlər: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, dövlət quruculuğu, hökumət, ikinci respublika

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin imzaladığı Sərəncamda deyilir: “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti zəngin dövlət quruculuğu təcrübəsi ilə milli dövlətçilik tarixində silinməz izlər qoymuş xalqın qəlbində azadlıq və istiqlal duyğularını gücləndirməklə respublikanın gələcək müstəqilliyi üçün etibarlı zəmin hazırlamışdır” (10).

Azərbaycan xalqının qeyrət simvolu olan və bugünkü nəsil üçün tükənməz xəzinə, zəngin həyat məktəbi olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (AXC) qısa ömür tarixi yaşamasına baxmayaraq şərəfli bir yol keçdi, milli müqəddəratın və tale yüklü problemlərin həll edilməsində mühüm rol oynadı, xalqımızın itirilmiş dövlət müstəqilliyini bərpa etdi və özündən sonrakı dövrlər üçün dövlətçilik təcrübəsinin nümunəvi idarəetmə məktəbini yaratdı. Minilliklərdən üzü bəri gələn canlı tarix şahiddir ki, Azərbaycan xalqı qədim tarixə, zəngin keçmişə və çox geniş bir coğrafi-etnoqrafik anlayışa malik köklü bir tarixin sahibidir. Millətımız bu tarix içində zəngin bir mədəniyyət yaratmış, milli-mənəvi dəyərləri özündə ehtiva edən, antik sivilizasiyanın bütün inkişaf mərhələlərini əhatə edən siyasi, sosial, dini, iqtisadi, mənəvi və mədəni əlaqələr qurmuş, saysız-hesabsız qəhrəmanlar, elm, idrak və düşüncə adamları, uzaqgörən diplomatlar, dünyada tanınmış görkəmli siyasi dövlət xadimləri və böyük liderlər yaratmış bir millətdir.

AXC-nin ömür tarixi çox az olsa da, xalqımızın tarixində əbədi və

silinməz iz qoydu. “Azərbaycanın ilk parlamenti və hökuməti, dövlət aparatı təşkil edildi..., dövlət quruculuğu sahəsində ciddi tədbirlər həyata keçirildi” (9). Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyət dövrü cəmi 23 ay olsa da, “... Ancaq o, gələcək nəsillər üçün böyük irs qoydu..., ondan sonrakı dövrdə Azərbaycan xalqı böyük həyat yolu keçdi...” (6, 309). Azərbaycanın mürəkkəb beynəlxalq vəziyyəti getdikcə çətinləşirdi, işğal təhlükəsi artırdı. ADR-in belə bir çətin durumunda şimaldan hücumla keçən XI işğalçı ordu V.İ.Leninin göstərişlərinə və Mərkəzin əmrinə əsasən Bakını və Azərbaycanı ələ keçirməli, Bakı neftinə və Azərbaycanın sərvətlərinə sahib olmalı idi. Bakıda hakimiyyəti ələ keçirmək üçün bolşeviklər ciddi hazırlıq işlərini gördülər, hətta AK (b) P I qurultayında silahlı üsyan məsələsini də istisna etmədilər. 1920-ci il aprelin 8-də RK(b) P MK plenumunun qərarına əsasən Qafqaz Bürosu yaradıldı və onun tərkibinə S.M.Kirov, N.Nərimanov, Q.K.Orconikidze, Y.D.Stasova və b. daxil edildilər (3, 518).

Beləliklə, qısa vaxtda Bakıda və Azərbaycanın qəzalarında Sovet hakimiyyət strukturları olan inqilab komitələri yaradıldı. Elə buradaca çox vacib bir problemin üzərində dayanmağı lazım bilirik: necə oldu ki, cəmi 2-3 gündə Bakıda, Gəncədə və Azərbaycanın əksər ərazisində sovet hakimiyyətinin dayaq-ları yarandı, bəs ilk günlərdə ona etiraz edənlər və ya müqavimət göstərənlər nə üçün olmadı? Necə oldu ki, Azərbaycan fəhlələri və kəndliləri dərhal Sovet hakimiyyətini sakit və «kənüllü» qəbul etdilər?

Respublika tarixşünaslığında həmin məsələlərlə əlaqədar kifayət qədər elmi araşdırmalar olsa da, zənnimizcə, problemə obyektiv və doğru-düzgün qiymətin verilməsi ilə əlaqədar məsələlərin bəzi tərəfləri hələ də aydınlaşdırılmayıb. Problemin obyektiv tədqiqinin cavabları bizcə həmin dövrün sosial-iqtisadi və ictimai-siyasi şəraitinin, habelə, beynəlxalq vəziyyətin düzgün və obyektiv təhlil edilməsində ola bilər. Ona görə ki, problemin bir çox konturlarını, habelə AXC-nin süqutunun səbəblərini elə həmin dövrün tarixi şəraitində axtarmaq və zənnimizcə, aşağıdakılara xüsusi diqqət vermək lazımdır:

Birincisi, məlumdur ki, 1920-ci ilin mart-aprelində respublikada siyasi vəziyyət bolşeviklərin xeyrinə dəyişmişdi. Bolşeviklər partiyası özünün təsis qurultayında (fevral, 1920) hakimiyyəti ələ keçirməyin bütün taktiki yollarını müəyyənləşdirdi və qısa zamanda sürətlə təşkilatlandı. Azərbaycan kommunistlərinin birinci qurultayı hakimiyyəti ələ keçirməyin taktiki yollarını və istiqamətini elə müəyyənləşdirdi ki, hətta silahlı üsyan da istisna olunmadı və bolşeviklər ağız dolusu şirin vədlər verə-verə Azərbaycan xalqı və ziyalıları arasında güclü ideoloji və təbliğat işi aparmağa başladılar, təbii ki, bu da öz təsirini göstərməyə başladı. Bir maraqlı fakt: Azərbaycan SSR XTŞ-in sədri N.İ.Solovyovun V.İ.Leninə göndərdiyi «Çevrilişdən (diqqət verin - «çevrilişdən») sonrakı iki ayda (may-iyun) Azərbaycanda bizim siyasətimiz» adlı məlum məktubunda yazılmışdı: «çevrilişə qədər Azərbaycanda Sovet Rusiyası ilə yaxınlaşmağa olan meyl nisbətən güclü idi... Bu meyl müsəlman ziyalıları-nın xeyli hissəsi arasında da müşahidə edilirdi...bolşevizmdən böyük bəlalər

gözləndirdilər». Çevrilişdən dərhal sonra isə xalqımızın başına gətirilən bəlalar artıq məlumdur. Həmin məktubunda Solovyov yazırdı ki, Azərbaycanda «...ziyalılar və burjuaziyanın nümayəndələri həbs olunur və güllələnirdi, bunlar demək olar ki, yalnız müsəlmanlar idilər» (3, 53-54). Deməli, müsəlman əhalini aldadan bolşeviklərin eybəcər maskası 10-15 günün içərisində özünü qabarıq formada göstərdi. Və təsadüfi deyildir ki, bolşeviklərin soyğunçuluq və qəddarlığına qarşı Azərbaycan əhalisi kütləvi müqavimət hərəkatı və üsyanlarla cavab verdi.

İkincisi, mart-aprel aylarında AXC-nin tərkibində təfriqələrə yol verildi, parçalanma oldu və son nəticədə N.B.Yusifbəyli ilə M.H.Hacınski arasında olan fikir ayrılığı ağır nəticələrə gətirib çıxardı, sonuncusu yeni kabinetin yaradılmasına maraqlı olmadığını bildirdi və ciddi qərar qəbul etmək əvəzinə, heç ona fikir verən də olmadı. Həmin dövrün dəqiq və aydın təhlilini göstərən görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyev demişdir: “... Azərbaycanın daxilində çox ziddiyyətli proseslər gedirdi. Parlamentdə ayrı-ayrı partiyalar bir-biri ilə rəqabət, hakimiyyət uğrunda mübarizə aparırdı. Şübhəsiz ki, bunlar da Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyətinin zəiflədirdi... və o süqut etdi” (8). M.H.Hacınski öz fəaliyyətində sovet Rusiyası ilə dostluq münasibətləri yaradılmasına tərəfdar idi. Araşdırmalar göstərir ki, AXC-nin siyasi xadimlərinin dövlət idarəçiliyi və siyasi diplomatiya təcrübəsinin olmaması (3, 507) mənfi nəticələr doğurdu. Bu, mühüm məsələdir, tədqiqinə ehtiyac vardır.

Üçüncüsü, AXC-nin 40 minlik milli ordusunun təqribən 38 mini Qarabağ ərazisində, erməni daşnak quldurlarına qarşı vuruşurdu və demək olar ki, apardığı uğurlu əməliyyatlara görə də elə Qarabağ ərazisində qərarlaşmışdı. Azərbaycanın şimal rayonlarında qırmızılara qarşı müqavimət göstərəcək hərbi hissələrimiz çox az idi. Bakıya sürətlə hücum keçən XI ordunun sərəncamında müasir texnika, hərbi və zirehli qatarlar, döyüş gəmiləri, süvari və piyada diviziyalar var idi. XI ordunun 72 minlik canlı qüvvəsinə və müasir hərbi texnikasına qarşı AXC-nin Bakıda olan cəmi 2 minlik canlı qüvvəsi müqavimət göstərmək iqtidarında deyildi.

Dördüncüsü, məlumdur ki, AXC aqrar məsələni sona qədər həll edə bilmədi. Azərbaycan kəndlisinin də ən böyük arzusu torpağa bağlılığı və onu özünün kimi əkib-becərmək idi. AXC hökuməti isə bütün torpaqların kəndlilərin pulsuz istifadəsinə verilməsi məsələsinə qarşıya məqsəd qoysa da, bu aqrar proqramını başa çatdıra bilmədi. Məsələnin həll edilməməsinin obyektiv və subyektiv səbəbi isə Azərbaycan kəndlisini heç də maraqlandırmırdı. Bundan başqa, hələ qurulmayan sovet hakimiyyətinin təbliğat və təşviqat maşını yerlərdə möhkəm iş aparırdı və yalan-doğru kəndliləri inandırırırdı ki, bolşeviklər hakimiyyəti ələ alan kimi, yeni hökumət bütün torpaqları milliləşdirib kəndlilin pulsuz istifadəsinə verəcəkdir. Kəndliləri beləcə inandıran bolşeviklər əslində onları öz tərəflərinə asanlıqla çəkə bildirdilər. Ancaq Azərbaycan kəndliləri nə biləydi ki, sonralar sovet hakimiyyətinin qəddar rəhbərləri kəndlilərə verdiyi torpaqları sonradan əllərindən alacaq və onların başına hansı

müsbətləri gətirəcəklər.

Beşincisi, Azərbaycan parlamentində çoxsaylı partiyaların olması, onların arasındakı daimi mübarizə AXC-nin mövcud olduğu bütün müddət ərzində hökumətin vəziyyətini ağırlaşdırırdı. Partiyalararası çəkişmələrdən yaranan daimi və uzunmüddətli hökumət böhranları, şəxsi çəkişmələr və dartsımlar, qətiyyətli rəhbərlərin başçılıq etdiyi nizamlı siyasi qurumların olmaması (3, 509), «beynəlmiləçiliyə» aludə olmaq meylləri hökumətə öz inzibati aparatını möhkəmləndirməyə, dövlətin qarşısında duran vəzifələri istədiyi kimi yerinə yetirməyə və dövlət mexanizmini möhkəmləndirməyə imkan vermirdi.

Altıncısı, Bakıda və Azərbaycanın bütün ərazilərində Sovet hakimiyyətinin qurulması bolşeviklərin strateji planı idi, zor-xoş, bolşevik planı reallaşmalı idi. Sovet hakimiyyətinin rəhbərləri olan V.İ.Leninin, İ.Stalinin və S.Orconikidzenin şifrəli teleqramları dediklərimizi təsdiq edir. Hələ Bakıda Sovet hakimiyyətinin qurulmasından xeyli əvvəl, yəni 1920-ci il martın 17-də V.İ.Lenin Qafqaz cəbhəsinin HİŞ-in üzvü Q.K.Orconikidzeyə göndərdiyi teleqramda bildirirdi: «Bakını almaq bizə olduqca və olduqca zəruridir. Bütün səyinizi buna verin, həm də bəyanatlarda son dərəcə diplomatik olmaq və möhkəm yerli Sovet hakimiyyəti hazırlandığını tamamilə yəqin etmək lazımdır» (11, 51c, 191). Bu teleqramdan və Leninin sonrakı gizli yazışmalarından aydın olur ki, Bakıda və Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qurulması üçün lazım olan bütün işlər əvvəlcədən planlaşdırılmışdı və XI Orduya konkret əmr verilmişdi ki, «ıldırımsürətli öldürücü» yürüşü (3, 525) ilə Azərbaycanı işğal etsin və Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulmasına mane olan bütün siyasi və hərbi qüvvələri məhv etsin. XI Ordunun və V.İ.Leninin belə işğalçılıq planlarından isə AXC xəbərsiz idi. AXC rəhbərləri hələ də sovet Rusiyası ilə diplomatik münasibətlər yaratmağa üstünlük verirdilər. Ancaq Mərkəzdən gələn emissarlar yerli bolşeviklərin iştirakı ilə güclü siyasi iş və təbliğat aparırdılar. Mərkəz, V.İ.Lenin və bolşeviklər Azərbaycan xalqını və Azərbaycanın rəhbərlərini aldaraq «Müstəqil Azərbaycan Respublikası» yaradılması ideyası ilə güclü təbliğat işi aparırdı. Hələ 1920-ci il aprelin 27-də Stalin öz həmfikirələrinə belə bir məsləhət vermişdi: «Bakının zəbt edilməsi faktını Azərbaycanın müstəqilliyi haqqında notaya uyğunlaşdırmaq lazımdır, mənə belə gəlir ki, gələcək müstəqillik heç bir ciddi praktik əhəmiyyət kəsb etməyən deklarasiya ola bilər» (3, 12). Tarixin sonrakı gedişi deyilənləri təsdiq etdi və Azərbaycanın elan edilən formal müstəqilliyi tədricən tamamilə ləğv edildi.

Yeddincisi, mövcud beynəlxalq vəziyyət Azərbaycan üçün əlverişli deyildi. AXC Antanta Ali Şurası tərəfindən de-fakto tanınmasına baxmayaraq ona (yəni Azərbaycana) beynəlxalq kömək olmadı, Əksinə, şimaldan Sovet Rusiyası tərəfindən təzyiqlər artdı, silahlı müdaxilə və strateji hücumlar sürətləndi. Nəticədə, XI Ordunun güclü hərbi texnikası və 72 minlik canlı qüvvəsi beynəlxalq hüquq normalarını kobud şəkildə pozaraq silahlı hücum etdi, Bakını, Gəncəni, Qubanı... və Azərbaycanı işğal etdi. Antanta dövlətləri isə hələ də seyrçi mövqedə idilər.

Səkkizincisi, 1920-ci ilin yazında Azərbaycanda mövcud ictimai-siyasi vəziyyətin dərinlən təhlili göstərir ki, yerli əhalinin tərkibində dərinləşən ictimai təcəqləşmədə bolşevik əhval-ruhiyyəsinə inam və əqidəni artırmış, siyasi savadı zəif olan əhali içərisində özünə geniş ictimai qüvvə toplaya bilmişdi. Bakıda, Gəncədə və Azərbaycanın digər bölgələrində fəaliyyət göstərən müxtəlif ictimai siyasi təşkilatların nüfuzu artır və öz tərəfinə çoxlu adamlar cəlb edə bilirdi. Qüvvələr nisbəti sürətlə dəyişir, ictimai siyasi balans tez-tez pozulur və belə olan bir tarixi şəraitdə şimaldan gələn güclü qüvvəyə ictimai və siyasi inam artırdı. Ona görə ki, əhalinin sosial və siyasi vəziyyətinin də müəkkəbliyi deyilənlərə münbit və əlverişli şərait yaradırdı. Əhali dinc şəraitdə yaşamaqla yanaşı, sosial vəziyyətinin də xeyli yaxşılaşmasına ümidlə baxır və bu barədə xeyli düşünürdü. Onu isə belə düşüncələrdən xilas etmək barədə bolşeviklərin əlinə fürsət düşürdü və müxtəlif vədlər verməklə kütləni öz tərəfinə cəlb etməyə nail ola bilirdilər. Bu isə qüvvələr nisbətini bolşeviklərin xeyrinə dəyişməyə siyasi şərait yaradırdı (12, 57-58).

Doqquzuncusu, unutmamaq olmaz ki, Azərbaycan fəhlə sinfi həqiqətən XIX əsrin sonu –XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq böyük bir inqilabi mübarizə yolu keçmiş və əslində tərkibində olduğı Rusiya imperiyasının inqilabi-mübarizə tarixinin inkişafında avanqard rol oynayaraq tarixi məktəb yaratmışdı. Xüsusilə Bakı fəhlə sinfi müəşəkkil bir inqilabi mübarizə tarixi ilə zəngin olan şərfli bir yol keçmiş, başqalarına nümunə olacaq böyük və zəngin təcrübə toplamışlar. Bu baxımdan Bakı fəhlə sinfinə və onun rəhbərliyi ilə irəliləyən Azərbaycan kəndlilərinə kənardan müdaxilə etmək və ya onu nə isə öz inamından sapdırmaq qeyri-mümkün idi. Belə olan halda Rusiya imperiyasında Azərbaycan xalqının avanqard dəstəsi olan Bakı fəhlə sinfi öz sözünü deyən və Qafqazda potensial qüvvəyə malik olan qabaqcıl sinif idi və onun hansı tərəfə meyl etməsinin də həlledici təsiri var idi. Zənnimizcə, Bakı fəhlə sinfi və Azərbaycan kəndliləri içərisində bolşevik ideyaları 1920-ci ilin fevralından AK (b)P yarandıqdan sonra xeyli güclənmiş, şimaldan gələn Sovet hakimiyyətinin şirin vədlərinə inam artmış və beləliklə, yerli əhalinin münasibətində dəyişiklik yaranmışdı. Təsadüfi deyildi ki, XI Ordunun Bakı istiqamətində irəliləməsindən xəbərləri olsa da, fəhlə sinfinin ona elə də güclü müqavimət göstərməsinin şahidi olmadıq. Əksinə, ya razılıq əlamətləri və yaxud da ki, gözləmə, bitərəf qalma meylləri müşahidə olunmuşdu. Azərbaycan əhalisinin tərkibində qüvvələr balansının bolşeviklərin xeyrinə sürətlə dəyişməsi və əhalinin ictimai tərkibində mövqe münasibətinin yerdəyişməsi ciddi məsələdir və zənnimizcə, bu məsələyə xüsusi diqqət vermək lazımdır. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycan fəhlə sinfinin sosial tərkibi müəkkəb və “beynəlmiləl” idi. 1913-cü il məlumatına görə Bakı fəhlə sinfinin tərkibində azərbaycanlılar cəmi 8, 9 faiz, ermənilər 20,3 faiz, ruslar 24,2 faiz idilər (4, 361). Buna görə də, azərbaycanlı fəhlələrin azlıq təşkil etməsi çox şeyi aydınlaşdırır.

Onuncusu, AXC-nin süqut etməsində, XI Ordunun sürətlə irəliləməsində, Bakının və bütün Azərbaycanın işğal edilməsində məkrli və hiyləgər

erməni-daşnak avantürasını qətiyyənlə unutmaq olmaz. Erməni hiyləgərləri özlərinin tarixi missiyalarını yerinə yetirmək üçün həmişə olduğu kimi, indi də dəridən-qabıqdan çıxır, XI Ordunu müşayiət edir və ona bələdçilik edirdilər. Yəni daşnak erməni-bolşevik birliyi hələ yaxınlaşmaqda olan XI Ordu rəhbərliyində və həm də respublikanın şimal bölgələrində, habelə Bakıda ideoloji təsir baxımından üstünlüyə malik idilər. Ayrı-ayrı ictimai və siyasi idarə, müəssisə və təşkilatlarda erməni daşnaklarının yaramaz fəaliyyəti xeyli genişlənməmişdi. Çünki erməni daşnakları Rusiya bolşeviklərinin təmsalında özlərinin xilaskarını görür və onların köməyiylə Azərbaycan torpaqlarının işğal edilməsində özlərinə güclü rəqib görmürdülər. Erməni daşnaklarının əlinə «böyük Ermənistan» dövləti yaratmaq üçün fürsət düşmüşdü. Azərbaycanın tərkib hissəsi olan tarixi torpaqlarımızı- Qarabağ və Naxçıvan bölgəsini, Şərur-Dərələyəz və Göyçə ərazilərini, Lori –Pəmnək və Azərbaycanın qərb ərazilərini ələ keçirmək planlarını həyata keçirmək məqsədilə erməni-bolşevik planları və ideyaları üst-üstə düşürdü. Erməni-daşnak liderləri keşiş babalarının ideyalarını indi V.İ.Leninin, İ.V.Stalinin, S.Orconikidzenin və A.İ.Mikoyanın köməyiylə reallaşdırmağa ciddi cəhdlər edirdilər.

Bu yuxarıda deyilənlərdən aydın olur ki, mürəkkəb ictimai-siyasi və beynəlxalq tarixi şərait heç də AXC hökumətinin normal fəaliyyəti üçün əlverişli deyildi. Buna görə də, obyektiv daxili və xarici səbəblərə görə milli hökumət süqut etdi. Süqutuna baxmayaraq “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti nəsilərin yaddaşında xalqımızın tarixinin ən parlaq dövrü kimi həmişə qalacaqdır. O demokratik dövlət quruculuğu, iqtisadiyyat, mədəniyyət, təhsil, səhiyyə, hərbi quruculuq sahələrində ... həyata keçirdiyi tədbirlərlə xalqımızın tarixində silinməz iz buraxmış, milli dövlətçilik ənənələrimizin bərpası işində böyük rol oynamışdır” (7, 13-14).

AXC-nin süqutundan sonra Azərbaycan xalqının tarixində ikinci respublika dövrü başlanır. H.Əliyev demişdir: “... ikinci -1920-1922-ci illər Azərbaycan Sovet Sosialist Cümhuriyyətinin hakim olduğu illərdir... Bu illərdə Cümhuriyyət bir dövlət kimi müstəqil olubdur, başqa dövlətlərlə müstəqil əlaqələr qurub və bir neçə beynəlxalq müqavilə də imzalayıbdır” (6, 395).

AXC öz fəaliyyətini sona çatdırsa da “gələcək nəsillər üçün böyük irs qoydu və ondan sonrakı dövrdə Azərbaycan xalqı böyük həyat yolu keçdi” (4, 309). Sovet modelinin yeni-yeni dövlətçilik strukturları yaranmağa başlandı.

Azərbaycan xalqının tarixində milli-dövlət quruculuğu problemi bütün dövrlərdə olduğu kimi, sovet dövründə də öyrənilməsinin özünəməxsus praktiki və elmi əhəmiyyəti vardır. Xalqımızın dövlətçilik tarixinin 20-30-cu illəri əhatə edən mərhələsində milli-dövlət quruculuğu istiqamətində görülən və həyata keçirilən tədbirlər, dövlət və hakimiyyət quruculuğunun rəhbərlik formaları və məzmunu, xalq təsərrüfatının bərpa və inkişafına dair həyata keçirilən məsul qərarlar, milli məsələnin «ədalətli» və «demokratik mərkəziyyət» prinsipi əsasında düzgün həlli, dövlət quruculuğunun respublikanın ictimai-iqtisadi, sosial-siyasi və mədəni inkişafı ilə sıx əlaqədar olması milli-dövlət

quruculuğu probleminin başlıca məzmununu, onun mənə və mahiyyətini bildirir. Respublikada milli-dövlət quruculuğu tarixşünaslığının diqqətlə araşdırılması zamanı aydın olur ki, bu mühüm problem ölkənin ictimai, iqtisadi, siyasi və mədəni inkişafı ilə sıx əlaqədar olmuşdur.

Aprəl çevrilişindən sonra respublikada dövlət quruculuğu məsələləri diqqət mərkəzində dayanırdı. İlk əvvəl inqilab komitələri yaradıldı, 1920-ci ilin payızında onu yoxsul komitələri əvəz etdi, 1921-ci ilin mayında Azərbaycanın ilk Konstitusiyası qəbul edildi. Konstitusiyaya uyğun olaraq ali qanunverici hakimiyyət olan Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi yaradıldı. Az.MİK respublikada yeni-yeni dövlət orqanları yaratmağa başladı.

Respublikada yeni dövlət strukturlarının yaradılması, inkişaf etdirilməsi və formalaşması məsələləri AK (b) P MK-nın və ali hakimiyyət orqanlarının diqqət mərkəzində olmuşdu. Çünki yeni cəmiyyət quruculuğunun və yeni sistemin gələcək taleyi onun möhkəm bünövrəsinin, bazasının yaradılmasından dövləti yaşadan yeni strukturların fəaliyyətindən, onların rəhbərlik prinsiplərindən və ölkənin daxili inkişafının uğurlarından daha çox asılı idi. Bu baxımdan sovetləşmənin ilk günlərindən Azərbaycan dövlətçiliyinin idarə edilməsində və yeni dövlətçilik strukturlarının yaradılmasında Az.MİK-nın böyük rolu olmuşdur. Aprəl çevrilişindən AZ.MİK yaranana qədər (yəni 1921-ci ilin mayına qədər – N.M.) Müvəqqəti İnqilab Komitəsi 367 dekret və qərar vermişdi (15, 502-519).

Az.MİK-nın dekreti ilə 1921-ci il oktyabrın 16-da Azərbaycan SSR Dövlət bankı, 1922-ci il iyulun 11-də isə Dövlət Prokurorluğu yaradıldı (1, i.3, v.16). 20-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq dövlətçiliyin möhkəmləndirilməsi istiqamətində Az.MİK yeni-yeni dövlət orqanları yaratmış, onların təşkilində və formalaşmasında bir çox əhəmiyyətli tədbirlər həyata keçirmiş və məhsuldar fəaliyyət göstərmişdir (2, i.41, v.15-17). Az.MİK-nın fəaliyyətinin nəticəsində ilk vaxtlarda respublikada 19 yeni dövlət strukturları yaradıldı ki, onlar da aşağıdakılardır:

1) Ali icraedici orqan olan Xalq Komissarları Soveti və Ali İqtisadi Şura yaradıldı. RSFSR tipində yaradılan bu dövlət qurumları respublikanın sosial-iqtisadi, siyasi, mədəni və başqa sahələri əhatə edən, bütövlükdə xalq təsərrüfatının inkişafına rəhbərlik edən ali icraedici orqanlar idi. Az sonra AİŞ respublikada rəhbər orqana çevrildi, funksiyaları və səlahiyyətləri artırıldı (2, i.41, v.15-17).

2) Xalq Daxili İşlər Komissarlığı yaradıldı. Bu istiqamətdə təşkilati iş aparıldı, 5 şöbə 3 şöbədə birləşdirildi, xalq milisinin sayı 3500-ə endirildi. Konvoy xidməti ondan alınıb Ədliyyə Komissarlığına verildi. Dəmir yoluna baxan yeni idarə aparatı yaradıldı və o, daxili İşlər Komissarlığının ixtiyarından çıxarılıb müstəqil quruma çevrildi.

3) Hərbi işlər və müdafiə komissarlığı sahəsi üzrə xalq Komissarlığı istiqamətində işlər görüldü. Onun ixtiyarına 10 min nəfər hərbiçi saxlamaq hüququ verildi, maliyyə-hərbi xərclərinin illik büdcəsi müəyyən edildi.

4) Xarici İşlər Komissarlığı üzrə islahat aparıldı, ştat cədvəli müəyyən edildi, 31 nəfər işçisi təsdiq edildi*.

5) Xalq Ədliyyə Komissarlığı üzrə dövlət tədbirləri həyata keçirildi. Ədliyyə şöbələri ləğv edilərək Komissarlığa birləşdirildi. Ədliyyə İnstitutu, Notariat orqanları, Vəkillər idarəsi onun ixtiyarına verildi. Bakıda və Gəncədə yeni notariat orqanları açıldı. Konvoy xidməti, Ali Hərbi Tribunal haqqında Əsasnamənin hazırlanması Xalq Ədliyyə Komissarlığına tapşırıldı (2, i.41, v.15-17).

6) Xalq Maliyyə Komissarlığı təsis edildi: maliyyə işləri, xəzinə, Dövlət büdcəsinin müəyyənləşdirilməsi ona tapşırıldı.

7) Xalq Əmək Komissarlığı yaradıldı. Sosial sığorta onun ixtiyarına verildi. Yeni Komissarlığın təşkilinin strukturu, ştat cədvəli və əsasnamənin hazırlanması ona tapşırıldı.

8) Sosial Əmlak Komissarlığı yaradıldı: bu yeni komissarlığın vəzifələri müəyyənləşdirildi, 1922-ci il aprelin 1-dək komissarlığın və onun şöbələrinin yaradılması, struktur əsasnamənin hazırlanması, şöbələrinin və ştat cədvəlinin müəyyən edilməsi komissarlığa tapşırıldı.

9) Xalq Səhiyyə Komissarlığı yaradıldı: 1922-ci il mayın 1-nə qədər bu strukturun təşkili şöbələri, ştatının müəyyənləşdirilməsi və formalaşdırılması, tibb ləvazimatının alınması, xəstəxanaların tibb işçiləri ilə təmin edilməsi və başqa məsələlər bu komissarlığa tapşırıldı.

10) Xalq Torpaq Komissarlığı yaradıldı: təsərrüfat işinə keçməklə respublikada torpaq işinə baxmaq, yeni-yeni idarə strukturları yaratmaq, kargüzərlik orqanları təşkil etmək, qəzalarda öz nümayəndələrini müəyyənləşdirmək, onların funksiya və səlahiyyətlərini müəyyən etmək, ştat cədvəlini hazırlamaq tapşırıldı (13, 123-124).

11) Dövlət Nəzarəti tipində Xalq Nəzarət Komissarlığı yaradıldı. Tapşırıldı ki, müvəqqəti olaraq 2 şöbə saxlanılsın, qəzalarda olan bütün şöbələri ləğv edilsin və onların əvəzinə ancaq 1 nəfər səlahiyyətli nümayəndə qalsın**.

12) Xalq Yollar və Rabitə Komissarlığı yaradıldı. Yeni dövlət strukturu kimi 1922-ci il martın 1-nə qədər təşkili və formalaşması tapşırıldı.

13) Xalq Ərzaq Komissarlığı yaradıldı. Xalq ərzaq komitələri ləğv edildi və Ərzaq Komissarlığı strukturu yaradıldı, ərzaq vergisi onun ixtiyarına verildi, vəzifələri müəyyənləşdirildi (2, i.41, v.15-17).

14) Mərkəzi Statistika İdarəsi yaradıldı. Bu dövlət strukturunun yaranması ilə əlaqədar qəza büroları ləğv edildi, kənd təsərrüfat materiallarının siyahıya alınması, sənaye, kənd təsərrüfatı materiallarına dair konkret rəqəmlərin siyahısını hazırlamaq, 1922-ci ilin mayına qədər konkret rəqəmlərin hazırlan-

* Qeyd: ZSFSR və SSRİ-in təşkilindən sonra respublikanın xarici işlər komissarlığının hüquqları və səlahiyyətləri əlindən alındı, Azərbaycan SSR-in xarici ölkələrdə olan nümayəndəlikləri ləğv edildi. Əslində bu qurum mərkəzin nöqəri rolunu oynayan idarəyə çevrildi.

** Qeyd: Sonralar bu orqan Fəhlə-Kəndli Müfəttişliyi adlandırıldı və ona geniş səlahiyyətlər verildi

ması və açıqlanması tapşırıldı.

15) Ali Xalq Təsərrüfat Şurası yaradıldı. Bu dövlət strukturunun RSFSR tipində yaradılması, köklü şəkildə yenidən qurulması, 3 idarə aparatının saxlanması qərara alındı. Bütün istehsalat şöbələri ləğv edildi, onların funksiyası AXTŞ şöbələrinə həvalə edildi, qəzalarda olan idarələri ləğv edildi, ancaq 1 nəfər yerli nümayəndə saxlandı. Qərara alındı ki, aprelin 1-dək AXTŞ-nin strukturu tam formalaşsın.

16) Avtomobil Nəqliyyatı Komissarlığı yaradıldı. Bu dövlət strukturunun yaradılması ilə əlaqədar qərara alındı ki, 1922-ci il martın 15-nə qədər bütün növlərdən olan dövlət maşınları təsərrüfat hesabına keçir. Xalq Komissarları və şöbələri üçün dövlət hesabına avtomobillərlə təmin edilsin.

17) Xarici Ticarət Komissarlığı yaradıldı. Qərara alındı ki, 1922-ci il martın 1-nə qədər bu komissarlıq ləğv edilsin və kreditlər bağlansın.

18) Xalq Maarif Komissarlığı yaradıldı. Qarşıdakı tədris ilində 700 nəfərin ali məktəblərə qəbul edilməsi, yeni-yeni ixtisasların açılması, savadsızlığı ləğv edən kursların təşkili, kadrların hazırlanması qərara alındı.

19) Bakı Xalq Təhsili Şöbəsi yaradıldı. Xalq Maarif Komissarlığına tabe edilməklə yeni dövlət struktur təşkilatıdır. Bakı şəhərində təhsilin, maarifin, kitabxanaların, klubların, mədəniyyət idarələrinin yaradılmasına diqqətin artırılması, təhsilin keyfiyyətə yaxşılaşdırılması tapşırıldı (2, i.41, v.15-17).

Bu adı çəkilən 19 yeni dövlət strukturlarının təşkilinin və formalaşmasının Əsasnaməsi, onların ştat cədvəli tez bir zamanda hazırlanmış, istifadəyə verilmiş və fəaliyyətə başlamışdılar (2, i.41, v.18-38). 20-ci illərin əvvəllərində milli dövlətçilik strukturlarının yaradılmasına rəhbərlik edən və bu işdə mühüm tədbirlər həyata keçirən Az.MİK eyni zamanda özünün də idarəçilik aparatının təkmilləşdirilməsi istiqamətində müntəzəm praktik tədbirlər görürdü. Necə deyirlər, təlim-tərbiyə verənin özünün də təlim-tərbiyəyə və təkmilləşməyə ehtiyacı vardır. 1922-ci il noyabrın 25-də Az.MİK-nin idarəçiliyi üzrə əmr verildi (1, i.1731, v.11). Əmrdə deyilirdi ki, Az.MİK-nin idarə edilməsi və onun rəhbər işçilərinin funksiyası Konstitusiya və Az.MİK əsasnaməsinə uyğun olaraq müəyyənləşdirilir.

Yeni hakimiyyət strukturlarının yaradılması sübut edir ki, dövlətçilik istiqamətində ciddi addımlar atılırdı. Lakin sonrakı dövrlərdə milli siyasətdə və hətta görkəmli dövlət xadimi N.Nərimanovun təkliflərini də nəzərə almadılar. Konkret desək: "...Əgər Şərqi siyasətini düzgün yürütsəydik, biz Avropaya hökm edə bilərdik..." (12, 12).

Beləliklə, aparılan tədqiqatdan aydın olur ki, AXC dövründə yaradılan və həyata keçirilən milli dövlət quruculuğu bu və digər formada ikinci respublika dövründə yeni formada davam etdirilmişdir. Görkəmli elm xadimi və siyasətçi Heydər Əliyev demişdir: "1920-ci ildə Azərbaycan Demokratik Respublikası öz fəaliyyətinə xitam verdikdən sonra Azərbaycanda ikinci respublika – Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası yaranmışdır. Bu respublika təxminən iki il fəaliyyət göstərmiş və bu dövrdə çox işlər görmüşdür. Bu respublika Azərbaycanda"

can Demokratik Respublikasının bir çox ənənələrini, işlərini davam etdirmişdir” (5, 8).

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, f.379, siy.1, iş 3.
2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi yanında Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Dövlət Arxivi, f.1, siy 1, iş 41
3. Azərbaycan tarixi. 7 cildə. V cild, Bakı: Elm, 2001, 629 s.
4. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir. Altıncı kitab. Bakı: Azər nəşr, 1998, 472 s.
5. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir. Onuncu kitab. Bakı: Azər nəşr, 2002, 597 s.
6. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir. On beşinci kitab. Bakı: Azər nəşr, 2005, 395 s.
7. Əliyev H.Ə. Azərbaycan XXI əsrin və üçüncü minilliyin ayrıcında. Bakı, 2001, 55 s.
8. Əliyev H.Ə. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 80 illik yubileyinə həsr olunmuş təntənəli mərasimdə nitq. “Azərbaycan” qəz., 28 may 1998
9. Əliyev İ.H. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illik yubileyi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 16 may 2017
10. Əliyev İ.Ə. 2018-ci ilin Azərbaycan Respublikasında “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ili” elan edilməsi haqqında Prezident Sərəncamı. “Azərbaycan” qəz., 11 yanvar 2018
11. Lenin V.İ. Əsərlərinin tam külliyyatı. 51-ci cild.
12. Nərimanov Nəriman. Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair. B., 1992, 79 s.
13. Məmmədov Nuru. Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin yeri və rolu (1921-1938-ci illər). Bakı: “Bakı universiteti nəşriyyatı”, 2012, 508 s.
14. Баберовски Й. Врѣг естѣ везде. Сталинизм на Кавказе. М.: Российская полит. Энциклопедия, 2010, 855с.
15. Декреты Азревкома (1920-1921гг). Баку: Азернешр, 1988, 519 с.

ПАДЕНИЕ АДР И ВОПРОСЫ ГОСУДАРСТВЕННОГО СТРОИТЕЛЬСТВА ВТОРОЙ РЕСПУБЛИКИ (НАЧАЛО 20-Х ГОДОВ)

Н.З.МАМЕДОВ

РЕЗЮМЕ

В статье излагается роль и значение АДР в истории азербайджанского народа, перечисляется причины его падения. В статье также рассматривается образование Азербайджанской ССР, создание ее государственных структур и продолжение государственного строительства на новом этапе.

Ключевые слова: АДР, государственное строительство, правительство, вторая республика.

FALL OF ADR AND ISSUES OF STATE CONSTRUCTION OF THE SECOND REPUBLIC (THE BEGINNING OF THE 20TH YEARS)

N.Z.MAMMADOV

SUMMARY

The article describes the role and importance of ADR in the history of the Azerbaijani people, lists the causes and its fall. The article also examines the formation of the Azerbaijan SSR, the creation of its state structure and the continuation of state construction at a new stage.

Key words: ADR, state building, government, second republic.

UOT 902:911; 94"04/15"

ORTA ƏSR ŞƏMKİR ŞƏHƏR YERİNDƏN
TAPILMIŞ KİRƏMİTLƏR HAQQINDA

T.M.DOSTIYEV

Bakı Dövlət Universiteti
dostiyev.tarikh@mail.ru

Məqalədə Şəmkir şəhər yerində arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmış kirəmitlər araşdırılır. Onların arasında şirli nümunələr üstünlük təşkil edir. X-XI əsrlərə aid inşaat qatında uzunsov düzbucaqlı formasında, aşağı ucda bir qədər daralan şirsiz, keramida tipli kirəmitlər aşkarlanmışdır. Bəzi nümunələr çərtmələrlə bəzədilib. XII-XIII əsrin əvvəllərinə aid inşaat qatında aşkarlanan kirəmitlər, əsasən şirli nümunələrlə təmsil olunub. Bu dövrün keramida və kalipterlərinin əksəriyyəti firuzəyi, az qismi isə mavi şirlə şirlənib.

Açar sözlər: Şəmkir şəhər yeri, inşaat keramikası, kirəmit, keramida, kalipter.

2006-2017-ci illərdə Şəmkir şəhər yerində aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkarlanmış artefaktlar arasında IX-XIII əsrin əvvəllərinə aid inşaat keramikası özünə məxsus yer tutur. Şəmkirin inşaat keramikası hörgü materialı olan kvadrat biçimli bişmiş kərpiclər, binaların bədii işlənməsində tətbiq edilən bəzək kərpicləri, kaşılar, dam örtüyündə istifadə olunan kirəmitlər və su kəmərlərinin quraşdırıldığı saxsı borularla - tünqlərlə təmsil olunub. Hazırkı məqalədə məqsəd Şəmkir şəhər yerindən tapılmış kirəmitləri tədqiq etmək, onların tipoloji təsnifatını aparmaq və təkamülünü izləmək, dövrün inşaat sənətində yerini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Azərbaycanda dam örtüyündə inşaat keramikasından ilk istifadə e.ə. V-IV əsrlərdən məlumdur və bu fakt son illərdə Şəmkir rayonunun Qaracəmirli kəndi yaxınlığında tədqiq olunan İdealtəpə yaşayış yerindən aşkarlanmışdır. Burada e.ə.V-IV əsrlərə aid saray tipli binanın propeleyasının döşəməsində bir neçə yarımdairəvi, nov formalı kirəmit parçası tapılmışdır [1, 17]. Antik dövrdə Azərbaycan şəhərlərində dam örtüyündə kirəmitdən geniş istifadə arxeoloji qazıntılarla təsdiqlənir. Xüsusilə Qəbələ və Xınıslı şəhər yerlərində aparılan arxeoloji qazıntılar kirəmitdən istifadəni birmənalı təsdiqləyən faktoloji materiallarla əlamətdar olmuşdur. Antik Qəbələ şəhər xarabalıqlarını tədqiq edən arxeoloq İlyas Babayev Qəbələ şəhərində kirəmitdən dam örtüyü üçün geniş istifadəni ellin təsiri ilə əlaqələndirir [7; 8, 73-84]. Ellin dünyasında olduğu

kimi Qəbələ şəhərində də kirəmitlər iki tiplə - yastı keramida (solena) və novşəkilli kaliptr ilə təmsil olunub. Qəbələnin antik kirəmitləri qırmızı boya ilə boyadılırdı. Kirəmit fraqmentinə Şəmkir rayonu ərazisində yerləşən, antik dövrə aid edilən Sarıtəpə abidəsində toplanmış yerüstü arxeoloji materillər arasında da rast gəlinmişdir.

Erkən orta əsrlərdə dam örtüyündə kirəmitin tətbiqi daha da genişlənmiş və kirəmit istehsalı kütləvi xarakter daşmışdır. Bərdə, Govurqala, Mingəçevir, Qəbələ, Dərbənd, Qalacıq və digər erkən orta əsr arxeoloji abidələrinin tədqiqi zamanı çox sayda kirəmit nümunələri tapılmışdır. Bu dövərdə dam örtüyündə kirəmitdən nəinki şəhər binalarında, hətta kənd tipli kiçik yaşayış məskənlərinin tikintilərində də istifadə olunur. Şəmkir bölgəsində Üzümlütəpə yaşayış yerindən tapılmış kirəmit nümunələri bunu təsdiq edən maddi dəlildir [4, 210; 5, 185].

Orta əsrlərdə Azərbaycan memarlığında digər müsəlman ölkələrində olduğu kimi günbəzli, tağtavanlı dam örtüklərinə üstünlük verildiyindən kirəmit istehsalı məhdudlanır, lakin tam aradan çıxmır. Orta əsrlərə aid kirəmit nümunələri arxeoloji qazıntılar zamanı Beyləqan, Qəbələ, Şəmkir şəhər yerlərindən məlumdur. Şəmkir şəhər yerindən tapılmış kirəmit nümunələri fraqmentlərlə təmsil olunub. Bununla belə onların öyrənilməsi istehsal texnologiyasının yüksək səviyyəsini, sabit hərarət rejimində keyfiyyətli bişirilməsini, standartlaşma dərəcəsini, təkamülünü izləməyə əsas verir.

Orta əsr Şəmkir şəhərinin kirəmitləri ayrıca tədqiqat obyektinə olmamışdır. X.X.Həbibovun Şəmkir şəhərinin inşaat keramikasına həsr olunmuş məruzəsində 2007-2010-cu illərdə aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkarlanmış kirəmitlərdən də bəhs olunmuşdur [3, 323-324, şəkil 11-13]. T.M.Dostiyev, R.Y.Bəşirov, R.H.Mirzəyev və N.N.Hüseynlinin "Orta əsr Şəmkir şəhəri: arxeoloji qazıntılar və artefaktlar" kitabında isə 2007-2011-ci illərdə tapılmış kirəmitlər haqqında qısa məlumat verilmiş və onların bəzilərinin şəkilli çap olunmuşdur [2, 390-391, 396-399].

Şəmkir kirəmitləri hazırlanma texnologiyasına görə şirsiz və şirli olmaqla iki şübhəyə ayrılır. Şirsiz kirəmit fraqmentləri yalnız keramida (solena) adlandırılan yastı tipli kirəmitlərə məxsusdur. Yunanca keramida adlandırılan alt kirəmitlər uzunsov, düzbucağa yaxın biçimdə hazırlanırdı. Onlar müstəvi şəkildə olub yan tərəflərdə qatlanaraq, şaquli, alçaq divarlar əmələ gətirir, bir tərəfi enli, digər - uc tərəfi bir qədər dardır. Daralma əksər nüsxələrdə zəif əyilmə ilə səciyyələnir, bəzi nüsxələrdə isə dirsək şəklini almışdır. Enli tərəfdə digər yastı kirəmitin söykənməsi üçün çıxıntı vardır. Tapılan nümunələr fraqmentlər halında olduğundan Şəmkirdə istehsal olunan keramidaların ölçülərini dəqiq müəyyənləşdirmək çətinidir. Bununla belə fraqmentlərin təhlili nəticəsində orta əsr kirəmitlərinin ölçülərinin antik və ilk orta əsr kirəmitlərinə nisbətən kiçikölçülülük və çəkisinin yüngül olması şübhə doğurmur. Belə ki, ilk orta əsrlərin iriölçü kirəmitlərinin eni 36-46 sm, uzunluğu 57-66 sm-ə çatdığı halda [9, 119-121; 5, 186], Şəmkir şəhər yerində belə iriölçülülük kirəmit nümunələrə rast gəlinmir.

Fraqmentlər əsasında Şəmkirin şirsiz yastı kirəmitlərinin eninin 24-25 sm, divarlarının hündürlüyünün isə 3,5-6 sm olduğunu ehtimal etmək olar (I tablo, 5). Yastı kirəmitlərin bəzilərinin içərisinə qırmızı boyaq çəkilməmişdir (I tablo, 8-9). Onların birində kirəmitin içəri tərəfinə əvvəlcə ağ anqob çəkilmiş, sonra isə qırmızı boya ilə örtülmüşdür (I tablo, 8, inv.253/2016). Qeyd etmək lazımdır ki, kirəmitlərin qırmızı boya ilə boyanması Azərbaycanda antik və ilk orta əsrlər dövrləri üçün səciyyəvi olmuş [7; 9, 120] və bu ənənə orta əsrlərdə də davam etmişdir. Şirsiz kirəmitlər Şəmkir şəhər yerindən tapılmış kirəmitlərin 20%-ni təşkil edir və onlar orta əsr mədəni təbəqəsinin həm IX-X əsrlərə aid, həm də XI-XIII əsrlərə aid inşaat qatından tapılmışdır.

Diqqəti çəkən Şəmkir şəhər yerində mədəni təbəqənin XII-XIII əsrin ilk qərinəsinə aid inşaat qatından aşkarlanan kirəmitlərin böyük əksəriyyətinin firuzəyi şirlə, az qisminin isə mavi şirlə şirlənməsidir. Bütöv nüsxə tapılmayıb. Əldə olunan nümunələr kirəmitlərin ölçüləri haqqında dəqiq məlumat əldə etməyə imkan verməsə də, onların formasını müəyyənləşdirməyə imkan verir. Şirsiz kirəmitlərdə olduğu kimi şirli kirəmitlər də alt və üst olmaqla iki tiplə təmsil olunub. Arxeoloji qazıntılar zamanı rast gəlinən istehsal çıxarları yerli istehsalı təsdiqləyən maddi dəlillərdir. 2016-cı ildə yastı, keramida tipli, firuzəyi şirlə şirlənmiş kirəmit qırıqları yerli istehsalı sənədləşdirmək baxımından əhəmiyyətli dir. Texnoloji proses pozulduğundan kirəmitin üzərindəki şir qatı çat-çat, köpüklənmiş haldadır. Görünür, fraqmentlər, istehsal çıxarına məxsusdur (I tablo, 2). Digər yastı, keramida tipli kirəmit qırığında istehsal qüsuru hərərət rejiminə riayət olunmaması ilə bağlıdır. İstehsal zamanı texnoloji proses pozulmuş, hərərətin təsirindən firuzəyi şir tünd albalı rəngində çalar almışdır (I tablo, 1). Keramida tipli digər kirəmit fraqmenti də texnoloji prosesə ciddi riayət olunmaması nəticəsində zay məhsul istehsal edildiyini sənədləşdirir (inv. 531/2011). İstehsal prosesində şir yüksək hərərətdən yanaraq tünd ləkə qatı əmələ gətirmişdir. Kalipter tipli kirəmitə məxsus fraqmentlərdən birində bişmə prosesi texnologiyasına tam riayət olunmadığını sənədləşdirən şirin üzərində albalı rəngli ləkə vardır (III tablo, 5). Mövcud kirəmit nümunələrinin araşdırılması şirli keramitlərin istehsalına diqqətlə yanaşıldığını, onların təmiz, yaxşı yoğrulmuş gildən hazırlandığını, əsasən, sabit hərərət rejimində bişirildiyini, saxsının sıx, rənginin çəhrayı və ya açıq qəhvəyi olduğunu göstərir.

Yastı, keramida tipli kirəmit fraqmentlərdən birinin böyük olması həmin kirəmitlər haqqında təsəvvür yaratmaq baxımından diqqətəlayiqdir. O uc tərəfə doğru daralır. Ucdə divarlarında yanlardan 3.9 sm uzunluqda sonluğun kəsilib nazıqləşməsi onun digər kirəmitə birləşdirilməsini təmin edirdi. Fraqmentdə ucdə kirəmitin eni 21,5 sm olduğu halda, qırılan tərəfdə, yəni 12 sm ucdən aralıda 22,6 sm təşkil edir. Divarının ümumi hündürlüyü 3,7 sm-dir. Kirəmitin içərisi firuzəyi şirlə şirlənib (II tablo, 1). Başqa, uc tərəfi əks etdirən fraqmentdə kirəmitin eni 22 sm, divarının hündürlüyü 3,7 sm-dir (II tablo, 2).

Keramida tipli firuzəyi şirlə şirlənmiş kirəmit nümunələrindən üç nüsxə kiçikölçülü olmaları ilə fərqlənirlər. Onlardan birinin eni 8,5 sm, divarlarının

qalınlığı 1,8 sm, ümumi hündürlüyü 3,6 sm-dir. Uc tərəfdə, 4 sm uzunluqda daralmaqla yanaşı, divarı iki dəfə nazıqləşir. Salamat qalmış fraqmentin uzunluğu isə 16,2 sm-dir (II tablo, 5). Digər nüsxənin eni 9 sm, uc tərəfdə 7 sm, salamat qalmış fraqmentin uzunluğu 11 sm-dir (II tablo, 6). Üçüncü kirəmitin eni 8,7 sm, H- 3,1 sm, yan divarlarının hündürlüyü 1,5 sm. İçərisinin eni 5,7 sm, salamat qalmış uzunluğu – 7,1 sm (II tablo, 7).

Yunanca kalipter adlandırılan nov, yarım silindir şəkilli kirəmitlər bir növ ortadan uzununa ikiye bölünmüş tünqləri xatırladır. Onlar birinin digərinə kip geydirilməsi üçün, tünqlərdə olduğu kimi, ucda daralır və daralan hissə kiçik-diametrlili, nazıq divarlı olması ilə əlamətdardır. Uc hissənin uzunluğu müxtəlif nüsxələrdə fərqlidir. R.M.Vahidovun fikrincə, üst kirəmitlər başlıca olaraq dam örtüyünün küncələrini və baş tirlərin üstünü örtmək üçün istifadə edilirdi [6, 176]. A.L.Yakobson kirəmitlərin dam örtüyündə düzəlmə sistemindən bəhs edərək yastı, keramida tipli kirəmitlərin qovuşğunun kalipterlərlə örtüldüyünü bildirir [10, 147]. Şəmkir şəhər yerindən tapılan kalipter tipli kirəmit nümunələrinin hamısı mavi və ya firuzəyi şirlə şirlənib və onlar yalnız XII-XIII əsrin ilk qərinəsinə aid inşaat qatından tapılıb. Nisbətən böyük fraqmentlər onların ölçüləri haqqında təsəvvür yaradır. Belə fraqmentlərdən birinin uzunluğu 29,6 sm, eni 12 sm, hündürlüyü 7,5 sm, uc hissənin uzunluğu 4,4 sm-dir (III tablo, 3). Digər fraqmentin uzunluğu 24,5 sm, eni 11, 2 sm, hündürlüyü 7,3 sm-dir. Kirəmitin uc hissəsinin uzunluğu 4,5 sm-dir (III tablo, 4). Eyni kirəmitə məxsus iki fraqmentə də rast gəlinib. İkisinin birlikdə uzunluğu 28,6 sm təşkil edir (III tablo, 2). Nəzərə alsaq ki, ən böyük fraqmentlər belə kalipter tipli kirəmitin tam uzunluğunu əks etdirmir, onda bu tip kirəmitlərin uzunluğunun 40 sm-ə yaxın olduğunu ehtimal etmək olar. Bu tip kirəmitlərdə isə birləşmə hissəsi, yəni uc tərəfin uzunluğu əsasən 4,5 sm- 5 sm arasında dəyişir. Bir fraqmentdə uc, geydirilən hissənin uzunluğu 9 sm-ə çatır (III tablo, 5). Kalipter tipli kirəmitlərin hamısının üstü hamardır və ilk orta əsrlərdə istehsal olunan ən kəsiyi üçbucağa yaxın formalı, üstündə qabarıq çıxıntı olan nümunələrə rast gəlinmir.

Şirli kirəmit tapıntıları arasında keramida tipli kirəmitlər tam üstünlük təşkil edir. Belə ki, nümunələrin 70 faizi keramida, 30 faizi isə kalipterlə təmsil olunub. Hər iki kirəmit tipi xüsusi qəliblər vasitəsilə hazırlanmışdır.

Orta əsr Şəmkir şəhərinin kirəmitləri Azərbaycan inşaat keramikası üçün ümumi cəhətləri əks etdirməklə yanaşı, həm də özünəməxsus texnoloji və morfoloji xüsusiyyətlərə malikdir. Belə xüsusiyyətlərdən ən mühümü Şəmkirdə XII-XIII əsrin əvvəllərində şirli kirəmitlərin kütləvi istehsalının təşkilidir.

1

2

3

4

5

6

7

8

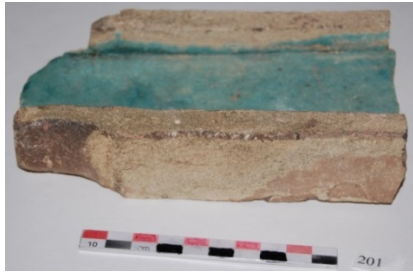
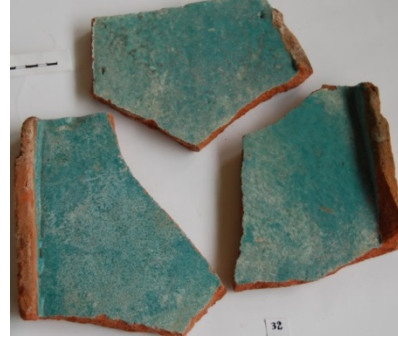
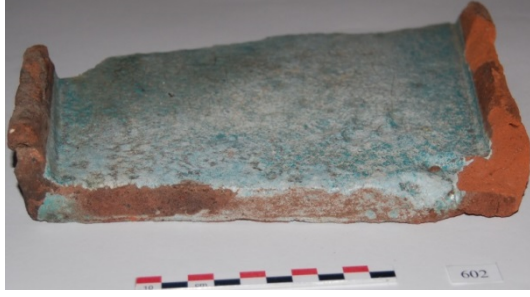

9

10

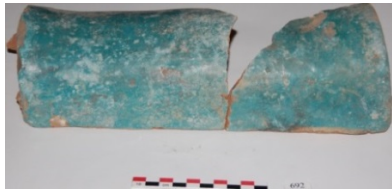
I tablo.1-2,10 – istehsal qüsurlu şirli kirəmit nümunələri; 3-9 - şirsiz kirəmit fraqmentləri

II tablo. Şirli kirəmit (keramida) nümunələri.

1

2

3

4

5

III tablo. Şirli kirəmit (kalipter) nümunələri

ƏDƏBİYYAT

1. Babayev İ., Knauss F., Qaqoşidze Y. Azərbaycan, Almaniya və Gürcüstan birgə beynəlxalq arxeoloji ekspedisiyasının 2006-2007-ci illərdə Şəmkir rayonunun Qaracəmirlə kəndində apardığı qazıntıların ilkin nəticələri // Şəmkir: arxeoloji irsi, tarixi və memarlığı. I Respublika elmi-praktik konfransının materialları. Bakı, 2008, s.10-30.
2. Dostiyev T. M, Bəşirov R.Y, Hüseynli N.N, Mirzəyev R. H. Orta əsr Şəmkir şəhəri: arxeoloji qazıntılar və artefaktlar. Bakı: Çayıoğlu, 2013, 516 s.
3. Həbibov X. Orta əsr Şəmkir şəhərinin inşaat keramikası //Antik və orta əsr Azərbaycan şəhərləri: arxeoloji irsi, tarixi və memarlığı. Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı, 2012, s.320-331.

4. Xəlilov M.C. Şəmkinin alban dövrü arxeoloji abidələri // Şəmkir: arxeoloji irsi, tarixi və memarlığı. I Respublika elmi-praktik konfransının materialları. Bakı, 2008, s. 207-215.
5. Xəlilov M.C. Albaniyanın yaşayış yerləri (IV-X əzrlər), Bakı: Xəzər Universiteti, 2010, 284 s.
6. Vahidov R.M. Govurqalada arxeoloji qazıntılar // Azərbaycanın maddi mədəniyyəti. c. VI, Bakı: Azərbaycan SSR EA, 1965, s.167-182.
7. Бабаев И.А. Античная черепица Кавказской Албании // Советская Археология, 1974, №2, с.48-59.
8. Бабаев И.А. Города Кавказской Албании в IV в. до н.э. – III в. н.э. Баку: Элм, 1990, 236 с.
9. Нуриев А.Б. Ремесло Кавказской Албании (III –VIII вв.). Баку, 2009, 434 с.
10. Якобсон А.Л. Керамика и керамическое производство средневековой Таврики. Ленинград: Наука, 1979, 164 с.

О ЧЕРЕПИЦАХ, ВЫЯВЛЕННЫХ ИЗ СРЕДНЕВЕКОВОГО ГОРОДИЩА ШАМКИР

Т.М.ДОСТИЕВ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается кровельная черепица, выявленная при археологических раскопках на городище Шамкир. Преобладают глазурованные образцы. В строительном горизонте IX-XI вв. обнаружены фрагменты неполивной черепицы типа керамиды, имеющие вытянутую прямоугольную форму с незначительным сужением на нижнем крае. Некоторые образцы украшены насечками. Черепицы, обнаруженные в строительном горизонте XII – начала XIII в., в основном, представлены глазурованными образцами. Керамиды и калиптеры этого периода покрыты глазурью, в основном, бирюзового цвета, реже голубого цвета.

Ключевые слова: городище Шамкир, строительная керамика, черепица, керамида, калиптер.

ABOUT ROOF TILES FROM THE MEDIEVAL TOWN OF SHAMKIR

T.M.DOSTIYEV

SUMMARY

The roof tiles found during the archaeological excavations from Shamkir town are researched in the paper. Glazed examples have predominance among them. There are unglazed cover tile type tiles in the shape of oblonged rectangular, which get narrow at lower endings found from the construction layer of X-XI centuries. Some examples are decorated with carving. Tiles of XII-XIII centuries are mostly represented by glazed ones. Cover tiles and ridge tiles of the period are mostly glazed by turquoise and in less case by blue glazes.

Keywords: Shamkir town site, architectural ceramics, roof tile, cover tile, ridge tile

УДК "19/..."; 94(4/9)

ПРОЦЕСС ФОРМИРОВАНИЯ И ТРАНСФОРМАЦИИ СИСТЕМЫ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ В НАЧАЛЕ XXI ВЕКА

И.А.КУНИНА, Р.А.ТАЛЫБЛЫ
Бакинский Славянский Университет
trehime@mail.ru

Активизация процесса трансформации международной системы приходится на конец первого десятилетия 2000-го года. Вторая мировая война уничтожила довоенную многополярность. На смену ей пришел биполярно организованный мир ялтинско-потсдамского порядка, который обрушился с распадом СССР. Окончание «холодной войны» привело к кардинальным изменениям в расстановке сил на мировой арене, к серьезной реструктуризации всей системы международных отношений. Нынешний уровень организации системы международных отношений отличается гораздо более высокой степенью взаимодействия и более высоким уровнем сложности.

Ключевые слова: полюсы, система международных отношений, многополярность, однополярность, биполярность

Согласно реалистским представлениям, смена различных конфигураций взаимоотношений государств-лидеров и представляет по сути, историческое развитие, в ходе которого одни межгосударственные системы сменяют другие. Другая логика рассуждений, представленная неолиберальной концепцией, исходит из того, что наднациональная политическая система не является раз и навсегда заданной не только в плане конфигураций, но и с точки зрения своей основы, а также принципов организации. Уровень организации международной системы в отличие от предшествующего имеет гораздо более высокий уровень взаимодействия и несравненно более высокий уровень сложности.

Активизация процесса трансформации международной системы приходится на конец первого десятилетия 2000-го года. Вторая мировая война уничтожила довоенную многополярность. На смену ей пришел биполярно организованный мир ялтинско-потсдамского порядка, который обрушился с распадом СССР. Окончание «холодной войны» привело к кардинальным изменениям в расстановке сил на мировой арене, к серьезной реструктуризации всей системы международных отношений. По мнению многих ученых, возникло переходное состояние мироустройства, характеризующееся как «плюралистическая однополярность».

Суть данного явления заключается в формировании трансгосударственной общности - «мирового сообщества», где особое, главенствующее место занимают США, которые после распада Советского Союза оказались в позиции комплексного превосходства по отношению к другим странам. Групповой характер лидерства в системе «плюралистической однополярности» проявляется в том, что ее члены признавали преобладающие позиции США, но одновременно сохраняли возможность реально влиять на американскую политику. Схематическим примером такой формации является «Группа семи». Однако, ряд политических событий показал несогласие и неспособность США действовать в тесной координации со своими союзниками [4, 7].

И вновь перед мировым сообществом возникли проблемы: действительно ли мир стал безопаснее, и в какой степени после того, как из биполярного превратился то ли в однополярный, учитывая роль и амбиции США, то ли разнополюсный, имея в виду наличие таких «центров силы» как Западная Европа, страны Азиатско-Тихоокеанского региона.

Полусная организация мировой системы обуславливает не только характер ее структуры, но и специфику ее функционирования и развития; повышенный уровень конкуренции и борьбы за выживание; высокую степень ресурсной мобилизации каждого из полюсов; устойчивое разделение сфер влияния; невозможность появления «третьей силы». Полюса – это полярные, т.е. контрарные, одновременно отрицающие и предполагающие существование друг друга, симметричные, соизмеримые по жизненному потенциалу центры силы. Они образуют противоположные точки силовой «оси», стягивающей воедино мировую систему. Взаимодействуя друг с другом, полюса определяют специфику ее функционирования, динамику направления и развития.

Так, биполярная система представляет собой отрыв двух членов международного сообщества по совокупному потенциалу комплексного влияния на международные отношения от всех остальных стран мира. Любая страна в этой системе зависела от глобальной политики того гегемона, к зоне влияния которого она относилась. Совершенно очевидно, что многополярное устройство не просто отличается от однополярного, но представляет его полную противоположность. Однополярность предполагает одну гегемонию и один центр принятия решения, многополярность настаивает на нескольких центрах, притом, что ни один из них не обладает исключительным правом и, признав учитывать позиции других. Государство – полюс в этой системе стремится к усилению собственной позиции или, по крайней мере, недопущение ее ослабления, а также противодействует любому другому участнику, который рвется в лидеры. Однако, все это применимо лишь в классической ситуации государственно-центристской модели.

Взаимодействие государств, как основных субъектов междуна-

родных отношений, составляет каркас международной системы и обеспечивает ее жизнеспособность. Структурными элементами системы являются конкурирующие, а в некоторых случаях конфликтующие подсистемы. Как и любая другая система, она подчиняется законам синергетики – теории самоорганизации систем. Международная система – открытая система, для которой характерны статика и динамика, симметрия и асимметрия, единообразие и многообразие и т.д. При этом в отношении мирового порядка динамика преобладает над статикой. Это объясняется тем, что действия каждого из акторов международных отношений ограничены или стимулируются общими условиями функционирования мирового сообщества.

И в связи с этим, нынешний мир может показаться многополярным. В основных «центрах силы» – ЕС, Индии, Китае, России, США и Японии – проживает чуть более половины всего населения Земли. На них приходится 75 % мирового валового внутреннего продукта (ВВП) и 80 % мировых расходов на оборону. Однако, мир сегодня коренным образом отличается от мира эпохи классической многополярности: существует гораздо больше «центров силы», и многие из них не являются национальными государствами. Активный выход на мировую арену негосударственных акторов – хорошо известный феномен, показавший, что наряду с государствами, которые продолжают оставаться главными структурными единицами политической системы наднационального уровня, активную роль начинают играть негосударственные акторы. Появление наднациональных субъектов в лице влиятельных международных объединений и организаций, например, транснациональных корпораций, как бы уничтожает былое различие социальных, политических, и экономических процессов по сугубо географическим или территориально-пространственным параметрам, переводя их в некое «вне географическое» измерение. Именно это многообразие современных акторов во многом способствует формированию многоуровневой системы мирового политического управления. Новые акторы фактически преобразовали классическую политическую систему мира, которая была заложена договоренностями Вестфальского мирного договора 1648 года, где элементами взаимодействия выступали национальные государства. Таким образом, мы имеем, с одной стороны, систему взаимоотношений государств, которая функционирует, соблюдая принципы межгосударственных отношений в соответствии с установками традиционной дипломатии и защиты национальных интересов. С другой стороны, речь идет о транснациональном глобальном мире, где отдельно взятые государства все больше теряют вес и влияние, все больше их прерогатив и функции переходят к транснациональным и субнациональным акторам. Многие из них – это негосударственные акторы. К ним относятся экономические организации, транснациональные банки, промышленные корпорации, действующие одновременно во многих странах и приобретающие там огромную экономическую власть [5, 12]. Деятельность

государственных и негосударственных объединений, транснациональных корпораций и финансовых концернов, массовых общественных организаций, неразрывно связаны с процессом глобализации. Это еще один немаловажный фактор, оказывающий влияние на стремительно развивающийся процесс трансформации системы международных отношений. Это объективно обусловленный исторический процесс, действительно многогранный и всеобъемлющий. Глобализация делает мир единым, увеличивает его способность эффективно реагировать на проблемы общего характера, которые в XXI веке продолжают становиться важными для международно-политического развития.

Формирование многополярности может быть способом организации международной системы. Эта идея не только получает растущую поддержку, но и подтверждается реалиями мирового развития. Однако, на данном этапе идея многополярности, как способа организации международной системы противопоставляется идее бесполярной системы международных отношений. Если многополярность – организация мира, для которой характерно наличие нескольких наиболее влиятельных государств, сопоставимых между собой по совокупному потенциалу своего комплексного влияния на международные отношения, то бесполярная система международных отношений характеризуется наличием многочисленных центров, которые наряду с государствами обладают монополией на власть.

Ричард Хаас – один из концептуалистов бесполярного мира утверждал, что в XXI веке главной чертой системы международных отношений будет доминирование множества центров силы, различных видов мощи и влияния.

Глобальный мир будет миром либерализма, демократии, свободного рынка и прав человека. Вместо прямой американской гегемонии начнет складываться модель «мирового правительства», в котором примут участие представители разных стран, солидарных с общими ценностями и двигающихся к установлению единого социально-политического и экономического пространства на территории всей планеты. Бесполярный мир будет основываться на кооперации демократических стран с постепенным включением в него негосударственных акторов. Основной практикой в строительстве такого мира является распыление уровня принятия решений от одной инстанции к многим инстанциям более низкого уровня – вплоть до планетарных референдумов по поводу важнейших событий и действий всего человечества. Этот проект предполагается как глобальная формация, которая сменит однополярный мир. Причем бесполярность ни в коем случае не подразумевает многосторонность или многополярность [6, 133].

Основным законом трансформации международной системы считается закон корреляции между полярностью и стабильностью. Если меж-

дународная система в структурном отношении имеет многополюсный характер, то поддержание порядка в ней осуществляется с помощью механизма политического равновесия, настаивая на наличии нескольких независимых и суверенных центров принятия глобальных стратегических решений на планетарном уровне. К тому же мультиполярный мир образует союзы разной степени длительности и прочности, более склонные к стабильности.

В биполярных системах баланс сил является средством сползания к беспорядку, так как любой региональный конфликт быстро перерастает в противостояние двух сверхдержав, стремящихся перераспределить баланс планетарного влияния на «спорных территориях». Вертикальное измерение международного порядка представлено отношениями между сильными и слабыми. Беспольная система, которая получает все большее распространение, будет иметь, в основном, негативные последствия для Соединенных Штатов, а также и для большей части остального мира. Когда так много акторов обладают значительной силой и пытаются оказывать влияние, труднее организовать коллективные действия и заставить организации работать. И как отмечает Э.Баталов, мировой системе предстоит стать полицентричной, а самим центрам – диверсифицированными, так что глобальная структура силы окажется многоуровневой и многомерной, хотя и не обязательно сбалансированной [3, 33].

Глобальная международная система переживает глубокие потрясения, связанные с трансформацией своей структуры, изменениями ее взаимодействия со средой. Происходит многократное усложнение всей системы международных отношений. Так, с одной стороны, процесс ведет к качественному изменению конфигурации прежней системы и формированию новых отношений партнерства в рамках глобализации. Но вместе с тем происходит дополнение традиционных конфликтов новыми, появление новых источников напряженности в мировой политике и усложнение системы факторов, воздействующих на процесс формирования новой системы.

Завершение переходного периода – это возникновение некоторых достаточно устойчивых несущих конструкций глобальной системы международных отношений, но не завершение ее структурной трансформации. Современный период отличается определенной спецификой. Прежде смена систем международных отношений кодифицировалась заключением перемирий, что знаменовало собой начало новой системы. Современная система не кодифицирована и постоянно трансформируется. Структурная трансформация системы протекает интенсивно, но еще далека от завершения. Поэтому современная система международных отношений еще находится в процессе концептуализации.

ЛИТЕРАТУРА

1. Барановский В.Г. Трансформация мировой системы в 2000-х годах/ «Международные процессы» Журнал теории международных отношений и мировой политики, январь-март, 2015, с.30-35
2. Барановский В.Г. Основные параметры современной системы международных отношений. Часть III. Функционирование международной системы / Полис №5, 2012 с.148-158
3. Баталов Э.Я. «Новый мировой порядок»: к методологии анализа / Полис, №5, 2003, с.25-37
4. Богатуров А. Современный международный порядок / «Международные процессы», Журнал теории международных отношений и мировой политики, январь-март, 2015, с.5-15.
5. Гаджиев К.С. К полицентричному миропорядку / Полис, №4, 2007, с.8-23
6. Дугин А. Международные отношения. Парадигмы, теории, социология: учебное пособие – М.: Академический проект, 2013 -348с.
7. Лебедева М.М. Мировая политика : тенденции развития / Полис №4, 2009 с.72-82
8. Лебедева М.М. Новые транснациональные акторы и изменение политической системы мира /Космополис, №3, 2003, с.28-38
9. Фергюсон Й. Глобальное общество в конце двадцатого столетия// Международные отношения: социологические подходы/ под ред. П.А.Цыганкова. М.: Гардарики, 1998, с.195-222

XXI ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR SİSTEMİNİN FORMALAŞMASI VƏ DƏYİŞMƏSİ PROSESİ

I.A.KUNİNA, R.A.TALIBLI

XÜLASƏ

Realist təqdimata görə aparıcı dövlətlər arasındakı əlaqələrin fərqli görünüşündəki dəyişikliklər əslində tarixi inkişafı əks etdirir, bəzi dövlətlərarası sistemlər digərləri ilə əvəz olunur. Beynəlxalq sistemin dəyişilməsinin aktivləşdirilməsi 2000-ci illərin ilk onilliyinin sonunda baş verdi. İkinci Dünya Müharibəsi müharibəyə qədərki çox qütblülüyü məhv etdi. Bu, Yalta-Potsdam prosesi sonrası iki qütblülükə, SSRİ-nin dağılması sonrasında isə tək qütblülükə əvəzləndi. "Soyuq müharibə"nin sonu dünya arenasında qüvvələrin tərtibində ciddi dəyişikliklərə, bütün beynəlxalq münasibətlər sisteminin ciddi şəkildə yenidən qurulmasına gətirib çıxardı.

Açar sözlər: Qütblər, Beynəlxalq əlaqələr sistemi, çoxqütblülük, təkqütblülük, ikiqütblülük

THE PROCESS OF FORMATION AND TRANSFORMATION OF THE SYSTEM OF INTERNATIONAL RELATIONS IN THE EARLY TWENTY FIRST CENTURY

I.A.KUNINA, R.A.TALIBLI

SUMMARY

According to realistic ideas, changing in different configurations of the relationship between the leaders, in fact, reflects the historical development, in which some interstate systems are replaced with others. The intensification of the process of transformation of the international system occurred at the end of the first decade of 2000s. The II World War destroyed the pre-war multi-polarity. This was replaced by bipolarity after the process of Yalta - Potsdam, and unipolarity after the collapse of the Soviet Union. The end of the cold war led to fundamental changes in the balance of power on the universal level and restructuring of the entire system of international relations.

Key words: the poles, the international system, multipolarity, unipolarity, bipolarity

УДК 94 (479.24)

**ВОЙНА, ПОРОДИВШАЯ РЕВОЛЮЦИЮ
К 100-ЛЕТИЮ ФЕВРАЛЬСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ**

Дж.Я.РУСТАМОВА
Бакинский Государственный Университет
rustamovajamila@mail.ru

В статье рассматриваются основные причины Февральской революции 1917 года. Уже сто лет политологи, историки спорят о том, что же явилось основной причиной падения монархии? Одной из главных причин революции, несомненно была война, которая довела экономику страны до глубочайшего кризиса. Начиная с 1916 года в Российской империи наблюдался продовольственный кризис, железнодорожный транспорт не справлялся с перевозками, не хватало топлива и т.д. В статье указано, что основной причиной Февральской революции был не продовольственный кризис, а позиция армии и Государственный Думы в Феврале 1917 года.

Ключевые слова: война, продовольственный кризис, армия, политический кризис, Февральская революция

Новый 1917 г., казалось, не предвещал серьезных социально-политических потрясений. Воюющие державы рассчитывали в этом году добиться решительного перелома в великой войне. Уже через полгода с начала военных действий стали очевидными просчеты высшего военно-политического руководства и Генеральных штабов ведущих европейских держав Германии, Австро-Венгрии, Франции, Великобритании и России на проведение кратковременной, маневренной, победоносной кампании, успех в которой решали, в основном, полководческое искусство, боеготовность и боеспособность вооруженных сил. Вместо этого получилась долговременная война, которая тянулась уже четвертый год (20, 31).

Россия вступила в Мировую войну слабо подготовленной: количество производства военной амуниции и снаряжения не поспевала за потребностями армии, производство продовольственных товаров не могло в полной мере обеспечить все потребности армии и тыла, а концу 1916 года началу 1917, снабжение продовольствием действующей армии, даже гвардейских частей, стало очень скудным, вводились три постных дня, в тылу ситуация была еще хуже, хотя катастрофической её нельзя назвать, так как несмотря на возросшую инфляцию, царское правительство старалось её компенсировать ростом зарплат (18, 26).

Первый год войны, все слои общества поддерживали власть и гото-

вы были служить Отечеству. Начиная с 1915 года, когда армия начала терпеть поражения, настроения в обществе изменилось. Началась критика власти, военного руководства, отдельных должностных лиц. Оппозиционные настроения в обществе особенно усилились с начала 1916 года.

Центром либеральной оппозиции являлась Государственная Дума, лидеры которой взяли курс на изменение политического строя страны. Пользуясь трудностями военного времени, они устно и в контролируемой ими печати упрекали правительство во враждебности народу и отчуждении от него, в предательстве интересов страны, что якобы должно привести к неизбежной катастрофе. Закономерным итогом стала известная речь лидера кадетов П.Н.Милюкова «Глупость или измена?», прозвучавшая 1 ноября 1916 г. на открытии 5-й думской сессии (1, 36). Эта речь П.Н.Милюкова оказала огромное влияние на последующие выступления думских лидеров, и возможно сыграло роль «штурмового сигнала». Через столетие, читая выступление П.Н.Милюкова снова и снова, остается непонятным, что это – глупость или подстрекательство, призыв к неповиновению, бунту или революции? Это выступление сыграло негативную роль в сложный период истории.

Продовольственный кризис

Известно, что уже со второй половины 1915 года появились проблемы в снабжении городов продуктами питания.

«Влияние войны на хозяйство, в особенности войны мирового характера, не может не быть весьма значительным» - отмечал Н.Д.Кондратьев (12, 47).

По мнению экономиста, это влияние распространялось на основные факторы производства: на труд, капитал и землю, что, в свою очередь, способствовало ухудшению продовольственного положения воюющих стран. Наступающий продовольственный кризис отразился в быстром и устойчивом росте цен на хлеб и муку (17, 40; 13).

Благодаря наличию огромной армии, концентрации городского населения и вливанию в недра народного хозяйства значительного количества бумажных денег действительный спрос на хлеба за время войны отличается напряженностью. И если принять во внимание понижение товарности хлебов, «сдержанность» продавцов и расстройство транспорта, то, несмотря сначала на сокращение, а затем и на прекращение экспорта, можно утверждать, что за время войны действительный спрос относительно повысился, а действительное предложение – относительно упало (13). Углублению продовольственного кризиса способствовало ухудшение конъюнктуры продовольственного рынка. Доходы крестьян за счет продажи мяса и хлеба быстро росли, тогда как их спрос на промышленные товары не встречал достойного предложения из-за сокращения импорта и собственного производства, поэтому объем продажи продоволь-

ствия снижался, а цены на него росли.

На этом фоне в начале 1916 г. тенденции централизации деятельности общественных организаций продолжились. Вопрос борьбы с дороговизной на IV съезде Всероссийского союза городов в марте 1916 г. обсуждался в двух секциях: экономической и продовольственной. В экономической секции наиболее значимыми были два доклада – А.А.Мануйлова и М.М.Федорова, главной мыслью которых была задача создания центрального продовольственного органа из представителей общественных организаций для разработки общего плана снабжения армии и страны и обеспечения контроля его выполнения (17, 41). Это предложение было поддержано многими, хотя Особое Собрание по продовольствию фактически уже занималось этими вопросами. Другое дело, что Особое Собрание не вполне справлялось с поставленными перед ней задачами, что приводило к затруднению в обеспечении армии и тыла продовольственными продуктами.

Создание центрального продовольственного органа общественных организаций началось с предварительного совещания 8 мая 1916 г. ..., а на собрании 22 мая его проект был обсужден и принят, было уточнено название нового органа – Центральный комитет общественных организаций по продовольственному делу. Такое длинное название было необходимо, чтобы не вводить в заблуждение население о всевластности нового органа при решении вопросов продовольствия в полном объеме (17, 42).

Практика показала, что все, созданные во время войны структуры оказались не способны решать продовольственные вопросы. Для выполнения принятых решений, эти организации так или иначе обращались к правительству.

И поэтому, необходимость в создании работоспособного единого аппарата или организации для обеспечения армии и тыла продовольственными продуктами звучало все чаще с 1916 года.

Военная обстановка укрепляла позиции государства в экономике, расширяла его права, поскольку неординарное перераспределение ресурсов осуществлялось по указаниям центральной власти (1, 8).

Осенне-весенний кризис 1916 года показал, что военно-экономический потенциал страны истощен.

Причины Февральской революции

Одной из непосредственных причин революции в феврале 1917г. в России, стал, как известно, продовольственный кризис. Он был кризисом не производства, а распределения и снабжения. Государственная власть, зимой 1917 г. взявшая на себя бремя обязательств по снабжению не только армии, но и страны в целом, не сумела своевременно преодолеть кризис, однако те мероприятия, что предпринимались властями, свидетельствуют об осознании ими данной задачи и стремлении её разрешить (16).

Уже в 1915 г. начались трудности в снабжении армии и тыла продовольственными продуктами.

Учитывая это, IV Государственной Думой 17 августа 1915 г. были созданы в качестве чрезвычайных органов по регулированию военной экономики государственные органы по управлению и регулированию хозяйством – Особые совещания в составе представителей министерств, ведомств и делегатов от буржуазных организаций. Всего их насчитывалось четыре: по топливу, по перевозкам, по продовольствию, по обороне. Особое совещание по обороне являлось главным, в задачи которого входило объединение заводов в группы по выполнению государственных военно-промышленных заказов. Смысл объединения заключался в выделении какого-то одного завода для выполнения основной деятельности и слияние его с другими заводами с меньшей специализацией, задача которых сводилась к изготовлению и постановке на центральный завод необходимых заготовок... Деятельность других трех Особых совещаний сводилась к налаживанию расстроившихся в ходе войны экономических связей (6, 104). В целом, создание системы Особых совещаний воплотило в себе идею сотрудничества крупного капитала с самодержавным строем в России. Впервые в одном государственном учреждении были столь тесно объединены усилия высшей царской администрации, бюрократических кругов и крупной национальной буржуазии (11, 211-212).

К началу 1917 г. немецкие войска оккупировали 16 западных губерний Российской империи. Здесь было сосредоточено более 20% экономического потенциала страны, из 15 млн. мобилизованных в армию в строю осталось только 10 млн., а 5 млн. составили убитые, раненые, пропавшие без вести, взятые в плен и демобилизованные по инвалидности (20, 34; 19, 26). В стране начиналась экономическая разруха, поскольку отсталая российская аграрно-индустриальная экономика не могла вынести бремени военных усилий. Покупательная способность рубля упала почти в 4 раза и составила 26-27 довоенных копеек. Государственный долг к 1 января 1917 г. за счет военных расходов возрос в 3,8 раза и составил 33 580,8 млрд. рублей (20, 34; 5, 49). По мнению многих исследователей, экономический фактор был одним из главных в нарастании недовольства в обществе в Феврале 1917 года.

Ухудшение материального положения рабочих повлекло за собой значительное усиление рабочего движения. Если во второй половине 1914 года в стране отмечено лишь 170 стачек, то в 1915-и их количество возросло до 1928, то есть рост более чем в 10 раз, а в 1916 году число стачек выросло до 2 417, в них участвовало более 1 млн. 558 тыс. человек (10, 19). Основное требование выступающих – улучшить продовольственное обеспечение, повысить заработную плату, отменить штрафы и т.д.

Начавшаяся 23 февраля многотысячная демонстрация под лозунгами «Долой самодержавия», «Долой войну», «Хлеба» носила мирный харак-

тер. 24 февраля к протестующим рабочим Путиловского завода присоединились рабочие других предприятий, а уже 25 февраля большинство заводов и фабрик Петрограда приостановили свою работу. Выступления приняли стихийный характер. Вечером 25 февраля на заседании Совета Министров было принято решение о необходимости применить оружие, что являлось, с одной стороны, несколько запоздалой мерой, а с другой стороны, оно оказалось ошибочным.

Роль армии в Февральской революции

В начавшейся 23 февраля 1917 г. в Петрограде революции солдаты приняли самое живое участие. Днем 26 февраля обнаружилось первые серьезные колебания в войсках Ретроградского гарнизона, проявлением чего стал отказ одной из рот Павловского полка подчиниться приказу стрелять в народ. На следующий день, 27 февраля, командующий военным округом генерал С.С.Хабалов в своей телеграмме начальнику штаба Ставки генералу М.В.Алексееву признал, что выполнить царское распоряжение «о восстановлении порядка в столице не мог», так как военные части в Петрограде «изменили своему долгу, отказываясь сражаться против мятежников». На всех окружавших его людей С.С.Хабалов производил «тяжелое впечатление» растерявшегося генерала (7, 82; 14, 182).

И вот именно с этого важного момента всё и началось. Можно с уверенностью утверждать, что присоединение солдат к протестующим и решило судьбу монархии. Если бы солдаты по приказу командующего военным округом С.С.Хабалова открыли огонь по митингующим, им удалось бы их разогнать и все сложилось иначе. Пожалуй, больше всего историков интересовал вопрос, почему солдаты все же присоединились к митингующим? Однозначного ответа дать сложно. Во-первых, война носила затяжной характер, солдаты просто устали воевать, во вторых, ухудшилось снабжение армии продовольствием, что повлекло за собой снижение норм суточного потребления солдат, в-третьих, упало доверие армии к власти. Возможно, Ретроградский гарнизон не желал отправляться на фронт, вероятность чего была высока, и поэтому присоединилась к протестующим.

По мнению Волковой И.В. «и все-таки, недовольный условиями проживания в казармах и муштрой воинский контингент был готов терпеть лишения и дальше. Главное, что, безусловно, удерживало его от протеста и перевешивало все видимые неудобства, это – пребывание в столице. Оно рассматривалось под углом зрения неофициальной брони, освобождающей от отправки на театр боевых действий. Однако ощущение безопасности, успевшее глубоко прорасти в сознании питерских «служивых», было подорвано сообщениями, поступившими с конференции представителей стран Антанты, проходивший в ноябре 1916 г. в Шантйи, а затем – Петрограде (напомним, что Ретроградская конференция завершилась 21

февраля 1917 г.). На очередь дня командованием была поставлена задача проведения кампании 1917 г. «с наивысшим напряжением и с применением всех наличных средств» (3; 15, 202-203). Как всегда, России отводилась роль главного поставщика «пушечного мяса». Отсюда вытекала и необходимость срочного пополнения фронтовых группировок, так как предполагаемое наступление русских войск должно было начаться между 1 апреля и 1 мая (3; 15, 203). Тревожные слухи, нарушившие покой петроградского гарнизона, как раз и стали фрустрирующим фактором, который сформировал его агрессивные установки (3). Таким образом, армия сыграла важную роль в Февральской революции, её позиция – оказалась решающей в эти тяжелые дни.

Начало Февральской революции

Происходившие днем 26 февраля столкновения демонстрантов с полицией и войсками к вечеру завершились первыми переходами армейских частей на сторону восставших. Правительство было в полной растерянности обнаружив ненадежность войск (9, 224).

Но даже 26 февраля протестующие не могли себе представить, что стихийно начавшиеся выступления приведут к падению монархии.

Когда даже казаки, долгое время служившие верной опорой порядку, отказались разгонять народные толпы, Николай II внезапно понял, что лишился всех приверженцев. Либералы и социалисты пришли к соглашению впервые со времени 1905 года, и состояло оно в том, что монархия должна исчезнуть. Опасаясь национального единения, даже армейские генералы не решились препятствовать этому требованию. Двое думских депутатов были посланы к царю, который подписал свое отречение в железнодорожном вагоне под Псковом 2 марта 1917 года (21, 26).

Февральская революция устранила самодержавие, которое было одним из самых главных препятствий на пути свободного развития демократических отношений в России. Однако, как показывают факты, она не сумела справиться с энергией многомиллионных и разнородных антицарских выступлений, породив ряд новых общегосударственных проблем (23, 5). Февральская революция 1917 г. не смогла решить вопрос о власти, она создала только двоевластие.

Позднее П.Н.Милюков так напишет об этом «вмешательство Государственной Думы дало уличному и военному движению центр, дало ему знамя и лозунг, и тем превратило восстание свержением старого режима и династии» (24).

В своих воспоминаниях по поводу Февральской революции, и действиях Временного правительства после нее, Деникин писал: «Революция была неизбежна. Её называют всенародной. Это определение правильно лишь в том, что революция явилась результатом недовольства старой властью решительно всех слоев населения ... Революцию ждали, её гото-

вили, но к ней не подготовился никто, ни одна из политических группировок ... После 3 марта и до Учредительного собрания всякая верховная власть носила признак самозванства, и никакая власть не могла удовлетворить все классы населения ввиду непримиримости их интересов и неумеренности их вождей» (18, 88; 2).

Многие ведущие политики, представители царской династии и элиты, генералы, начиная с 1916 года предвидели надвигающуюся катастрофу, но фактически, ничего не сделали для её предотвращения.

К примеру, уже 15(28) августа 1916 года один из лидеров октябристов А.И.Гучков, позиции которого во время Первой мировой войны заметно укрепились, поскольку он с 1915 года возглавил Центральный военно-промышленный комитет, направил примечательное письмо генералу В.М.Алексееву, начальнику штаба Ставки. Там он прямо писал: «Ведь в тылу идет полный развал, ведь власть гниёт на корню». Далее он обрушивается на председателя правительства Штюмера, у которого репутация если не готового предателя, то готового предать и на некоторых членов правительства, отвечавших за развитие промышленности, транспорта, сельского хозяйства и продовольствия. Гучков предсказывал, что повышение настроения «народных масс, особенно рабочих масс, могут послужить первой искрой пожара; размеры которого никто не может ни предвидеть, ни локализовать» (4).

Как показало время, писать, предвидеть об опасности, грозящей стране, было мало. Необходимо было скоординировать действия всех министерств и ведомств, а также военного ведомства, и решать проблемы, не откладывая их на потом.

Ещё задолго до начала Февральской революции, сразу после вступления России в Первую Мировую войну, оппозиционные царскому правительству партии государственной Думы, стали вести агитацию против царского режима, а не против войны. И даже министр снабжения Великобритании в то время, Ллойд Джордж, несмотря на то, что Англия была союзницей Императорской России, «открыто выражал свою радость, что от грома германских пушек рушатся тысячелетия оковы русского народа» (18, 90; 8).

Вывод

Среди причин, породивших Февральскую революцию, наверное, главным является не продовольственный кризис, а позиция армии и Государственной Думы. Следует также отметить недооценивание Верховной властью, сложившейся в стране за годы войны ситуации. Можно ли было предотвратить Февральскую революцию? Сегодня ответить на этот вопрос также сложно, как и сто лет назад. Слишком много было нерешенных вопросов в обществе (в политической, экономической и социальной областях). В условиях войны несмотря на их частичное решение, решить все эти вопросы, правительству оказалось не под силу.

ЛИТЕРАТУРА

1. Агапов В.А. Крушение старого государственного строя: 1917 года в либеральном зеркале «Вестника Европы». Новый исторический вестник. №39, 2014, с. 35-47.
2. Венков А.В., Шишков А.В. «Белые Генералы». Ростов-на-Дону, Феникс, 2002, 416 с.
3. Волкова И.В. Солдатский бунт и Февральская революция 1917 г. / www.human.snauka.ru/2011/09/752
4. Гросул В.Я. Осенне-зимний кризис 1916 года в России / www.poeitros.com/journal/read/ID-5468
5. Дементьев Г.А. Государственные доходы и расходы России и положения государственного казначейства за время войны с Германией и Австро-Венгрией до конца 1917 года... Петроград, 1917, 54 с.
6. Дусенбаев А., Воеводина Н. Экономическая история России. М.: Юстиц-Информ, 2010, 190 с.
7. Журавлев В.А., Тропов И.А. Роль солдат в формировании местных органов власти в России в 1917 г. Вестник Ленинградского государственного университета. №2, т. 4, 2011, с. 80-90.
8. Из воспоминаний полковника Д.Ходнева «Февральская революция и запасной батальон штаб-гвардии Финляндского полка. Альманах «Россия. XX век». www.alexandeyakoveen.org/almanah/doc/71770
9. История России XX века – начала XXI века. Под ред. Л.В.Милова. М.: Эксмо, 2007, 960 с.
10. Кирьянов Ю.И. Социально-политический протест рабочих России в годы Первой мировой войны (июль 1914 – февр.1917 гг.). М., 2006, 217 с.
11. Китанина Т.М. Проблема мобилизации промышленности и позиция предпринимателей в годы Первой мировой войны // Экономическая история. Вып.10. М., 2005, с. 210-218.
12. Кондратьев Н.Д. Мировое хозяйство и его конъюнктура во время и после войны. Избранные труды, М., 2002, 764 с.
13. Кондратьев Н.Д. Рынок хлебов и его регулирование во время войны и революции. М., 1991. // www.istmat.info/node|25332.
14. Куликов С.В. Совет министров и прогрессивный блок во время падения монархии. Нестор, №7(№1), 2005, с. 280-299.
15. Мировые войны XX в. Кн. 1. Первая Мировая война. исторический очерк. М.: Наука, 2002, 667 с.
16. Оськин М.В. Продовольственная политика России накануне Февраля 1917 г.: Поиск выхода из кризиса. Российская история, 2011 / www.naukarus.com/prodovolstvennaya-politika-rossi/.
17. Первая Мировая война: влияние на экономику России и мира. Коллективная монография. М.: Экон. фак-т МГУ, 2016, 200 с.
18. Поляков С.А. Роль императорской гвардии в Февральской революции 1917 года. Ученые записки Орловского государственного университета. №4(54), 2013, с. 86-90.
19. Россия в мировой войне. 1914-1918 (в цифрах). М., 1925, 103 с.
20. Старков Б.А. Февральский излом 1917 года. Общество. Среда. Развитие. (Тегга Нумана). №4, 2007, с. 30-45.
21. Хоскинг Джеффри. История Советского Союза. Смоленск: Русич, 2001, 496 с.
22. Черемисинов Г.А. Макроэкономическая динамика России в годы Первой Мировой войны. Вестник Волгоградского университета. Серия 4: История. Регионоведение. Международные отношения. №5, 2014, с. 6-20.
23. Шестопалова Т.М. Февральская революция: провинциальное измерение. Автореф. канд.ист.наук, Пенза, 2011
24. www.vestanchive.ru/arhivovedenie/2544

İNQİLABI TÖRƏDƏN MÜHARİBƏ. FEVRAL İNQİLABININ 100 İLLİYİNƏ

C.Y.RÜSTƏMOVA

XÜLASƏ

Məqalədə 1917-ci il Fevral inqilabının əsas səbəbləri araşdırılır. Artıq 100 ildi ki tarixçilər, politoloqlar mübahisə edirlər ki, Fevral inqilabının əsas səbəbi nə olub? İnqilabın əsas səbəblərindən biri, təbii ki, müharibə olub, hansı ki ölkəni dərin iqtisadi böhrana gətirib çıxarıb. 1916-cı ildən başlayaraq Rusiya imperiyasında ərzaq böhranı başlayır, dəmir yolları öz funksiyasını tam həcmdə yerinə yetirə bilmirdi, yanacaq qıtlığı yaranmışdı.

Məqalədə göstərilir ki, inqilabın əsas səbəbi tək ərzaq böhranı deyil, həm də ordunun və Dövlət Dumasının bu dövrdə tutduğu mövqe olmuşdu.

Açar sözlər: müharibə, ərzaq böhranı, ordu, siyasi böhran, Fevral inqilabı

THE WAR THAT LED TO THE REVOLUTION TO THE CENTENARY OF THE FEBRUARY REVOLUTION

J.Y.RUSTAMOVA

SUMMARY

The article examines the main reasons of February revolution of 1917. Political scientists, historians have been arguing for more than hundred years about the main cause of the collapse of the monarchy. Certainly, the main reason of revolution was the war that led to the economic crisis. From 1916 the food crisis began in the Russian Empire, railway transport couldn't cope with transportation, there was not enough fuel. The article states that the cause of February revolution was the position of military forces and state Dumas, apart from the food crisis.

Key words: war, food crisis, army, political crisis, February revolution

УДК 94(429:24)

**НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЕ СТРОИТЕЛЬСТВО
В ПЕРИОД АДР (1918-1920)****К.Т.НАДЖАФОВА***Бакинский Государственный Университет
knajafova69@mail.ru*

В статье на основе новых научных материалов рассматривается национально-культурное строительство в Азербайджанской Демократической Республике, которая была направлена, в первую очередь, на создание национального образования, подготовке кадров преданных идее национальной государственности. В статье также рассматривается развитие театра, кино, музейного дела, архитектуры, национальной печати и т.д. в период АДР.

Ключевые слова: Азербайджанская Демократическая Республика, национальное образование, БГУ, театр, кино, музей, печать.

28 мая 1918 года Азербайджанское национальное движение завершилось победой, и национальная интеллигенция как его ведущая сила, достигла своей главной цели - восстановление государственных традиций, объявления суверенитета и независимости Азербайджана (9, 26). Одно из первых республиканских образований на Востоке – Азербайджанская Демократическая Республика за свое кратковременное существование, всего 23 месяца провела большую работу для развития национальной культуры, литературы и искусства. Факты свидетельствуют о систематической и целенаправленной работе Парламента и Правительства АДР по развитию национального начального, среднего и высшего образования, социально-культурной сферы.

К моменту образования АДР состояние социально-культурной сферы было катастрофическим. Если в 1914 году в Азербайджане было 976 школ всех типов и в них учились 73,1 тысяч учеников, то в 1919/1920 учебном году действовало всего 643 начальных и 23 средних школ. В начальных школах учились 48078, в средних - 9611 учеников (3, 216; 5, 79). В таких условиях перед Азербайджанской Республикой в качестве важнейшей стояла задача приостановить развал школьной сети.

Национально-культурное строительство АДР была направлена в первую очередь на создание национального образования, национальных

кадров, нехватка которых остро ощущалась, воспитание преданных идее национальной государственности и национальной морали нового молодого поколения, другими словами, работу системы просвещения привести в соответствие с национальными интересами и требованиями Азербайджанского национального движения и Азербайджанской государственности.

Одним из первых мероприятий Азербайджанского правительства была национализация образовательных учреждений. Постановлением Совета Министров от 28 августа 1918 года во всех начальных учебных заведениях обучение велось на родном языке учащихся, вместе с тем в обязательном порядке преподавался государственный язык (3, 141; 4, 225-226). В высших начальных училищах и средних учебных заведениях обучение велось на государственном языке, причем ликвидировались все подготовительные классы с обучением на негосударственном языке (1, 31).

Политика национализации сталкивалась с серьезными трудностями. Несмотря на сопротивление определенной части населения, которая не признавала азербайджанский язык и азербайджанскую государственность, правительство в этом вопросе занимало решительную позицию и продолжало политику национализации. По данным на конец 1919 года, за исключением 5 гимназий - Бакинского Политехнического и Коммерческого училищ, двух мужских и трех женских гимназий, были национализированы все средние учебные заведения (5, 80).

С целью быстрого преодоления тяжелых последствий колониальной политики царизма, правительство особое внимание обращало образованию учеников-азербайджанцев. В циркулярном распоряжении министерства народного просвещения начальникам средних учебных заведений от 7 сентября 1919 года предписывалось детей азербайджанцев принимать только в национализированные азбучные, подготовительные и первые классы. Прием же азербайджанских детей в те же классы с преподаванием на русском языке допускался только в исключительных случаях с разрешения министра. В русских средних школах обязательным было 3 - 4 часовое преподавание азербайджанского языка в неделю (10, 56). В результате принятых мер возрос удельный вес азербайджанцев среди общего числа учащихся. Если в 1914/15 учебном году из 9643 учеников средних учебных заведений, за исключением учительских семинарий, только 1137 составляли азербайджанцы, то в 1919/20 учебном году из 9611 учеников 3115 были азербайджанцы (5, 80).

В связи с национализацией просвещения возник вопрос о реформе школы в целом. Суть реформы состояла в том, чтобы приспособить школу к новым условиям, приблизить ее к идеям Азербайджанской государственности и национальным интересам, подготовить новое поколение с национальным воспитанием. В этих целях создавались комиссии для подготовки новых программ

средних школ. Комиссии готовили программы по общей истории и географии, тюркскому языку и литературе, математике, закону божьему. История тюркских народов, включенная в программы учебных заведений, тоже была связана с процессами национализации, происходящими в жизни общества. В 1919 году были подготовлены программы и объяснительные записки по истории тюркских народов.

Женскому образованию уделялось особое внимание. Росло число азербайджанок в средних учебных заведениях. Так, если в Гянджинской гимназии в 1918/1919 учебном году обучалось 4 азербайджанки, то в 1919/1920 учебном году их численность достигла 296.

Одной из острейших задач, стоящих перед азербайджанским правительством, было материальное обеспечение работников просвещения, улучшение их быта. В сентябре 1919 года парламент принял закон об увеличении и согласовании окладов служащих Азербайджанской Республики, согласно которому учителя получали значительные льготы.

Меры по распространению грамотности и изучению государственного языка среди взрослой части населения и граждан нетюркского происхождения также были связаны с политикой национализации государственной и общественной жизни. По инициативе правительства с 27 сентября 1919 года были организованы вечерние курсы для взрослых по изучению азербайджанского языка. На организацию этих курсов было выделено 351.000 рублей (4, 363).

Одно из важных начинаний Азербайджанского правительства - реформа алфавита - также служило реализации его просветительной деятельности и программ по народному образованию. 21 марта 1919 года члену правительства Х. Мелик-Асланову было поручено организовать специальную комиссию по реформе алфавита (4, 290-291). Из представленных проектов только вариант учителя Абдулла бека Эфендиева был одобрен парламентом и принят за основу нового алфавита.

Азербайджанское правительство придавало первостепенное значение подготовке педагогических кадров с целью коренного обновления системы образования. Для удовлетворения спроса в педагогических кадрах министерством просвещения намечалось открытие ежегодно четырех семинарий в разных пунктах республики. Мусульманское отделение Горькой семинарии было переведено в Казах и превращено в самостоятельную семинарию. В сентябре 1919 года в Баку открылась мужская семинария. Однако этих семинарий было недостаточно для подготовки необходимого количества педагогических кадров. Поэтому правительство вынуждено было прибегать к таким полумерам, как организация кратковременных педагогических курсов. По закону, принятому парламентом 17 июля 1919 года были открыты двухмесячные педагогические курсы в Казахе, Нухе, Шуше, Кубе, Закаталах, Сальянах, Баку и Гяндже - в последних двух пунктах для мужчин и женщин отдельно. На эти цели из государственной казны было выделено 2.390 тысяч рублей (4, 70). В

каждом из этих курсов, было подготовлено не менее 50 учителей. Приглашались учителя из-за границы, в основном из Турции (10, 56; 5, 73).

Принимались меры по организации технического образования и среднего сельскохозяйственного образования. В ноябре 1919 года сельскохозяйственным отделом министерства земледелия был разработан законопроект об организации двухгодичных сельскохозяйственных курсов по подготовке инструкторов по разным отраслям сельского хозяйства и рыболовству. Было решено открыть среднее сельскохозяйственное училище в Гяндже и низшие училища в Нухе и Закаталах. Для подготовки квалифицированных рабочих кадров использовались технические курсы. Некоторые меры принимались и по организации профессионального образования женщин.

Как неотложная задача перед Азербайджанским правительством стояла организация высшего образования в республике. Этот вопрос горячо обсуждался среди политических деятелей, интеллигенцией, в торгово-промышленных кругах.

Еще в августе 1918 года Азербайджанское правительство рассматривало вопрос об участии в финансировании Тифлисского Политехнического института. В этой связи министр просвещения Н. Усуббеков предложил, чтобы Азербайджанское правительство приняло на себя все расходы по содержанию института, с условием перенесения его на территорию Азербайджана. Министерством просвещения был разработан законопроект открытия в Баку педагогического института. На повестке дня стоял также вопрос об открытии консерватории, базой которой должно было стать Бакинское музыкальное училище.

Одним из важнейших культурных мероприятий Азербайджанской республики была организация Бакинской Государственной Университета. Устав БГУ принятый 29 апреля 1919 года состоял из четырех частей: 1) общие положения; 2) управление университетом; 3) о личном составе университета по учебной части; 4) об учащихся; 5) о правилах и преимуществах университета и служащих в университете лиц (4, 43-55; 5, 74-75). Правительство прилагало большие усилия по материально-техническому обеспечению университета, привлечению педагогических кадров, выделению соответствующих зданий. При приеме в университет преимущество отдавалось гражданам Азербайджана. В условиях нехватки национальных кадров, преподавание в университете на русском языке вызывало серьезную полемику в парламенте. Абдулла бек Эфендизаде сильно критиковал правительство в этом вопросе (5, 72). Но как справедливо говорил Мамедага Шахтагинский, «университет постепенно национализируясь и тюркизируясь будет служить Азербайджанскому государству и тюркской культуре» (5, 81).

1 сентября 1919 года парламент принял закон «Об учреждении в городе Баку Государственного Университета». На содержание личного

состава, учебную часть и хозяйственные расходы в 1919/1920-е гг. выделялось 10.857.500 рублей (4, 101-103). Правительственным постановлением от 8 сентября 1919 года заслуженный профессор кафедры оперативной хирургии В.И.Разумовский стал его первым ректором (4, 356). С началом занятий 15 ноября 1919 года на историко-филологическом и медицинском факультетах открылся Бакинский Государственный Университет. Это событие явилось большой победой азербайджанского правительства в области образования.

В 1919 году при Бакинском университете было открыто «Общество по изучению мусульманского Востока», которое сыграло в изучении и пропаганде Азербайджанской истории (8, 308).

Азербайджанское правительство одновременно направило 100 студентов в иностранные учебные заведения. В постановлении Азербайджанского парламента от 1 сентября 1919 года из государственной казны министерству народного просвещения было выделено 7.000.000 рублей, с условием назначения каждому отправляющемуся в Европу 400 франков ежемесячно и 1000 франков на путевые расходы, а в Россию, соответственно, по 3 тысячи рублей. Студенты, пользующиеся государственной стипендией в университетах Англии, Франции, Италии, Турции и России, должны были по окончании обучения четыре года работать в установленных правительством местах (4, 100-101; 6, 15-16). Г.З.Тагиев взял на себе полное содержание 20 учащихся из числа посланных за рубеж. Заслуживает внимания выбор специальностей, по которым эти студенты должны были, получить образование: от архитектуры до кораблестроение и самолетостроение.

Таким образом, в АДР были использованы разные возможности для подготовки квалифицированных специалистов по самым различным отраслям.

1918-1920 годы характерны значительными качественными изменениями в развитии азербайджанского Театра. Силами просветительных обществ «Ниджат» и «Сэфа» было создано «Мусульманское актерское общество», проявившее заботу о культурном и творческом развитии актеров (7, 18). В октябре 1918 года в Баку дирекцией «Братьев Гаджибековых» была организована новая театральная труппа, в состав которой вошли все деятели мусульманского сценического искусства. Такие же театральные труппы были организованы и в других городах и уездах Азербайджана. В Шуше был организован филиал театральной дирекции братьев Гаджибековых.

Правительство Азербайджана приняло решение взять в свое покровительство мусульманскую театральную группу. Тюркский театр был национализирован и передан в ведение Министерства Просвещения, т.е. под государственную опеку (1, 31; 4, 243). Постановлением Совета Министров от 8 сентября 1919 года на реконструкцию Государственного

театра было выделено 366605 рублей (4, 356).

Повышение художественного мастерства актеров и профессионализма по прежнему оставалось одной из важных проблем, поскольку за исключением Г.Араблинского, остальные актеры не получили специального образования. В сентябре 1919 года дирекция братьев Гаджибековых совместно с Союзом тюркских актеров открыли тюркские драматические курсы с музыкальными отделениями (5, 87). Проявляя заботу о развитии театра, министерство просвещения представило в парламент доклад о ликвидации театрального налога. В итоге Парламент большинством голосов принял законопроект, предложенный фракцией «Мусават». 8 ноября 1919 г. государственный налог на посещение театральных и других массовых зрелищ уменьшался наполовину (4, 122).

24 октября 1919 года труппой Азербайджанского Государственного драматического театра оперы и оперетты был открыт театральный сезон. На открытии присутствовали члены парламента и правительства, служащие государственных учреждений. Затем с большим успехом была сыграна Историческая пьеса Исабека Ашурбекова «Азербайджан». Организация спектаклей с благотворительными целями стала частым явлением в практике театров. В газете «Азербайджан» часто помещались объявления о театральных спектаклях в пользу семей павших воинов. Так, со спектакля, организованного директором Государственного театра Зульфугаром Гаджибековым в пользу семей погибших воинов, в отделение Азербайджанской армии были переданы денежные средства на сумму 22.292 руб.80 коп. (3, 70).

Свое развитие в этот период получило и кинематографическое искусство. В Баку действовало 16 кинематографов, среди владельцев которых (кинематографы «Муза» и «Марс») лишь двое являлись азербайджанцами. В 1918 году была экранизирована оперетта У.Гаджибекова «Не та, так эта». Определенная работа проводилась в области архитектуры и в скульптурном искусстве. В частности, предусматривалось открытие класса скульптуры при Бакинском техническом училище. В 1918 году был разработан проект памятника (архитектурного комплекса) в честь павших при освобождении Баку турецких и азербайджанских воинов. По инициативе Бакинского общества «Благотворительность» работы по сооружению комплекса начались 15 сентября 1919 года и должны были закончиться к 15 сентября 1920 года. Сооружение таких памятников намечалось осуществить не только в Баку, но и в Гяндже. В своих мемуарах, изданных в Тегеране, заместитель министра иностранных дел в правительстве Азербайджана Зиадханов говорит об ассигновании министерством просвещения на сооружение мавзолея Низами в Гяндже полу-миллиона рублей.

Создание Республики способствовало оживлению в литературе, усилению национального духа. Этот период по праву можно назвать но-

вым этапом в развитии многовековой азербайджанской литературы. Литературное общество «Зеленое перо» объединяло в себе видных писателей, поэтов и общественных деятелей. Такие деятели как Ахмед Джавад, Джафар Джабарлы, Узеир Гаджибеков, Алиабас Мюзниб, Салман Мюмтаз, Ум Полсюм и др. являлись представителями и носителями национального духа и идея независимости.

Таким образом, несмотря на тяжелое экономическое положение и всю сложность политической обстановки Азербайджанская Республика прилагала усилия к развитию всех видов искусства, осуществляя в этой области ощутимые мероприятия. Вследствие усиления национального духа и национальных идей в Азербайджанской Республике, чрезвычайно возрос интерес к исследованию и пропаганде национальной культуры, истории и традициям национального наследия.

Особо надо отметить деятельность общества «Турк очагы», созданный в Баку в октябре 1918 года. Целью общества являлось развитие культурных связей между азербайджанскими и османскими тюрками, а также тюрко-язычными народами, проживавшими на территории бывшей Российской империи и сближение их друг с другом. В газете «Азербайджан» была опубликована программа Общества, состоявшая из 22 пунктов. По этому поводу газета «Азербайджан» писала: «Для объединения наших усилий во имя нации и отечества нам необходимо сплотиться вокруг одной цели, которой могут являться лишь такие учреждения как «Турк очагы». По инициативе Бакинского комитета партии «Мусават» в декабре 1919 года было решено открыть политический клуб «Турк очагы». С этой целью была создана комиссия, в состав которой вошли известные политические деятели и представители культуры: М.Э.Расулзаде, Г.Р.Шарифов, Ш.Рустамбеков, Р.Ага-беков, Сеид Гусейн Садых и М.Шихзаманов (5, 83).

Чрезвычайно возрос интерес к изучению азербайджанской культуры и национального наследия. Появилось множество трудов по истории, литературе, экономике, естествознанию и географии Азербайджана. Для пропаганды Азербайджана за рубежом на французском языке издавались брошюры, документы и материалы, среди которых можно выделить книгу «Азербайджан» Адильхана Зиятханова, брошюру Акберага Шейхульисламова «Кавказская Азербайджанская Республика», изданную в 1919 году в Париже на французском языке, материалы, подготовленные Дж. Гаджибековым к Версальской конференции и др. (3, 72).

Вместе с тем остро чувствовалась необходимость в национальном сборнике, совмещающем обобщающие материалы по истории и культуре Азербайджана. По этому поводу известный деятель и писатель Юсиф Везиров писал: «Слава богу, что у нас есть история, литература, музыка, театр и другие культурные достижения. Если писать про все это, то мы познаем себя и дадим возможность познать себя иностранцам. На нашей

Родине есть много исторических памятников. О каждом из них в каждом номере необходимо дать подробную информацию» (11, 64).

В рамках возрождения национального самосознания, что являлось одним из главных направлений деятельности азербайджанского правительства, восстанавливались названия исторических мест, городов и других населенных пунктов. Решением правительства от 30 июля 1918 года город Елизаветполь вновь стал именоваться Гянджой, а Карягинский уезд был переименован в Джебраильский (1, 28; 4, 219). Постановлением правительства от 10 декабря 1919 г. Арешский уезд был переименован в Агдашский. Улицам, городам в соответствии с национальными особенностями, присваивались имена выдающихся личностей, писателей, поэтов.

Начавшееся в школах Республики преподавание предмета «История тюркских народов», которое в то время проводилось с большим энтузиазмом и решимостью, также было связано с процессами, происходившими в жизни общества. В связи с намечавшейся реформой в средних учебных заведениях востоковедом Л.А.Зиминим была разработана примерная программа истории тюркских народов, связанная со всеобщей историей Востока. Главное внимание в этой программе было уделено национальным и общественным движениям. В начале октября 1919 года министерство просвещения объявило конкурс на составление программы эпизодических и систематических курсов по истории тюркских народов для средних учебных заведений на русском языке и географии тюркских народов. Лучший проект удостоивался премии правительства.

Закладывались основы для развития музейного дела. По инициативе членов литературного общества Г.М.Джамалова и М.Агаева парламентом было принято постановление об организации первого национального музея «Истиглал» (Независимость).

После освобождения Баку, в основном, к началу 1919-го года возобновили работу культурно-просветительные учреждения при профсоюзах. Они находились в сфере деятельности Центральной Бакинской рабочей конференции, которая к тому времени стала главным представительным органом бакинского пролетариата. На деятельности ее культурно-просветительных организаций существенно отражалась борьба за влияние между мусаватистами, большевиками, меньшевиками и эсерами. Успех в этой борьбе, в основном, склонился на сторону большевиков, которые старались идеологизировать культпросвет организации, превратить их в орудие классовой борьбы. Под прикрытием просветительства большевики распространяли враждебные Азербайджану идеи, направленные непосредственно против его независимости. Названные Али беком Гусейнзаде «красной тьмой», большевистские печатные органы, используя шантаж, клевету, создавали неверные представление у народа о деятельности АДР (8, 308). В передовой статье газеты «Азербайджан» от 8 мая

1919 года говорилось: «...Новое политическое движение среди демократии Баку создало два противоположных лагеря: мусульманская демократия, стоящая на точке зрения азербайджанской государственности, руководимая своим правительством и азербайджанскими национальными партиями и стоящая на страже своих государственных идеалов не может сочувствовать тому, что может разрушить демократический порядок страны; другая группа не мусульманской демократии, распропагандированная безответственными элементами, стремящимися к злополучным мартовским событиям и к восстановлению единой, но советской России» (2, 8.05.1919, № 93).

В период существования АДР было сделано все возможное для национального возрождения, развития просвещения и культуры. По мере укрепления внутренней стабильности, усиления независимости была выработана конкретная, целенаправленная политика в социально-культурной области, по развитию просвещения, специального образования, искусства, печати и принимались меры по ее реализации. Последовательно осуществлялись такие принципы, как светское государство, светское образование и культура. Усилилось национальное самосознание, его развитие направлялось на правильный, созидательный путь. Анализ деятельности Азербайджанской Республики в области народного просвещения и культуры позволяет прийти к выводу, что ее работа в этом направлении была закономерным результатом исторического и культурного **развития, реализацией** в новых условиях давнишних желаний **азербайджанской интеллигенции – ведущей силы азербайджанского национального движения, ее неустанной борьбы за национальный язык, национальное образование на тюркском языке, за создание национальной культуры.**

ЛИТЕРАТУРА

1. Адрес-Календарь Азербайджанской Республики на 1920-й г. Баку: Азербайджан, 1920, ч. I, 101 с.
2. «Azərbaycan» qəzeti, 1918-1920-ci illər.
3. АДР (1918-1920). Баку: Элм, 1998, 316 с.
4. АДР. Законодательные акты. Баку: Азербайджан, 1998, 560 с.
5. Azərbaycan Xalq cümhuriyyəti ensiklopediyası. I cild. Bakı: Lider, 2004, 440 s.
6. Azərbaycan Xalq cümhuriyyəti ensiklopediyası. II cild. Bakı: Lider, 2005, 472 s.
7. Балаев А.Г. Азербайджанское национальное движение в 1917-1918гг. Баку: Элм, 1993, 288 с.
8. История Азербайджана. Баку: “Zərdabi LTD” MMC, 2015, 452 с.
9. Наджафова К.Т. Участие интеллигенции в Азербайджанском национальном движении (1905-1918-е гг.). АДДФПИ, Баку, 2015, 30 с.
10. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı: Elm, 1990, 116 s.
11. Çəmənəminli Y.V. Müstəqilliyimizi istəyiriksə... Bakı: Gənclik, 1994, 72 с.

**AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ
MİLLİ-MƏDƏNİ QURUCULUQ (1918-1920-ci illər)**

K.T.NƏCƏFOVA

XÜLASƏ

Məqalədə yeni arxiv sənədləri və elmi materiallar əsasında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə həyata keçirilən və hər şeydən əvvəl gənc nəslin milli dövlətə sədaqət və vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə olunmasına xidmət edən milli-mədəni quruculuq siyasətinin mahiyyəti nəzərdən keçirilir. Məqalədə, həmçinin öyrənilən dövrdə ana dilli ibtidai, orta və ali təhsilin qurulması, milli teatr, kino, muzey işi, mətbuatın inkişafı gözdən keçirilir.

Açar sözlər: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, milli təhsil, BDU, teatr, kino, muzey işi, mətbuat.

NATIONAL CULTURAL FORMATION IN ADR PERIODS (1918-1920)

K.T.NAJAFOVA

SUMMARY

In present article there are based on scientific material is examine national-cultural formation in Azerbaijan Democracy Republic, which was pointed to first of all to develop national education, preparing staff who loyalty to ideas of national statehood. At this article also examine provide advancing of theatre, cinema, museum deal, architecture, national print in period of ADR.

Key words: Azerbaijan Democracy Republic, national education, Baku State University, theater, cinema, museum, national print

УДК 94” 19/...”

**КРИЗИС В БАХРЕЙНЕ: ИСТОРИЧЕСКИЙ ВЗГЛЯД
НА МИНУВШИЕ СОБЫТИЯ
С ПОЗИЦИИ СОВРЕМЕННЫХ РЕАЛИЙ**

Т.Н.АББАСОВ

Бакинский Государственный Университет
tariel.abbasov@rabler.ru

Бахрейнские события конца зимы – весны 2011 года заняли особое место в общем контексте «Арабской весны». Начавшись 14 февраля 2011 года, они были приурочены к очередной годовщине провозглашения Хартии национального действия, санкционировавшей принятие новой конституции, согласно которой Бахрейн стал конституционной монархией. Протестные выступления, поддерживаемые шиитской оппозицией, тем не менее, продолжались. Не сумев усмирить протестующих, власти Бахрейна обратились за помощью к членам ССАГПЗ. Войска Саудовской Аравии и ОАЭ сумели в кратчайшие сроки подавить антиправительственные выступления. Беспорядки, происходящие в последнее время в Бахрейне, вызваны процессом над шиитским религиозным деятелем шейхом Исой Касемом и выступлениями его сторонников против этого решения. Несмотря на это, думается, что возврата сегодня к событиям «Бахрейнской весны» 2011 года, по всей вероятности, ожидать не придется.

Ключевые слова: «Арабская весна», политический кризис, военный союз, внешнеполитическая позиция, вооруженный конфликт.

18 декабря 2010 года считается точкой отсчета последовавших вслед за этой датой катастрофических ближневосточных событий, вошедших в историю под названием «Арабская весна». За день до этого в тунисском городе Сиди-Бузид (вилайет Сиди-Бу-Зид) молодой торговец фруктами Мохаммед Боазизи совершил попытку саможжения, что спровоцировало массовые беспорядки и широкие акции протеста (16). Менее чем за месяц правящий в Тунисе режим пал. 14 января тунисский президент Зин эль-Абидин Бен Али бежал в Саудовскую Аравию, а в стране начался переходный период под контролем военных (5, 29). Тунисские события называли второй «Жасминовой революцией». По сравнению с некоторыми другими государствами региона, Тунис отделался относительно легко: по данным ООН в ходе указанных событий погибло 219 человек, а 510 получили ранения (6).

С января 2011 года протестные акции начали охватывать все больше

государств. В одних случаях они были своевременно локализованы и остановлены, в других потребовалось проведение реформ, в третьих – жестоко подавлены, а в четвертых, конфликты продолжаются до сих пор. Следует заметить, что бахрейнские события конца зимы – весны 2011 года заняли особое место в общем контексте «Арабской весны». Начавшись 14 февраля 2011 года на «Жемчужной площади» Манама (до открытия нефти на территории Бахрейна основной отраслью экономики была добыча жемчуга), они были приурочены к очередной годовщине провозглашения в 2002 году Хартии национального действия, санкционировавшей принятие новой конституции, согласно которой Бахрейн стал конституционной монархией. Инициировавшая эти события парламентская оппозиция (как шиитская, так и суннитская) считала необходимым изменить основной закон таким образом, чтобы право формирования правительства принадлежало победившей на парламентских выборах. Список требований начального этапа бахрейнских событий включал «принятие конституции, согласованной с народом», «освобождение политзаключенных и т.д.». Важнейшими положениями этого списка выступали «ликвидация дискриминации шиитов» и «отказ от практики предоставления гражданства по политическим мотивам». Оппозиция обвиняла власть в том, что бахрейнское гражданство – это инструмент, используемый для увеличения количества лояльных граждан суннитского происхождения, в том числе за счет политически благонадежных иностранцев, поступающих на службу в вооруженные силы или органы государственной безопасности. Применение силы для разгона митинга на «Жемчужной площади» и как следствие – гибель нескольких его участников радикально изменили ситуацию. Ведущая фракция парламента Бахрейна (шиитское «Исламское объединение национального согласия»), получившая на выборах 2010 года 18 из 40 мест нижней палаты, заявила о приостановке своей деятельности в палате депутатов. Вместе с тем, ее требования сохраняли общедемократический характер, практически не отличаясь от лозунгов второй группы протестной оппозиции, созданного в феврале 2011 года блока «национального единства», объединившего суннитские организации (салафитов и «Братьев-мусульман»), некоторые шиитские группировки, а также выходцев из христианской и иудейской общин. Речь шла об «освобождении арестованных» в ходе протестных выступлений, «привлечении к ответственности виновных в гибели людей», «участии народа в принятии политического решения». Лозунгом сторонников перемен был призыв: «Сунниты и шииты – братья: вот страна, к которой мы стремимся!» (14)

В начале марта 2011 года «Исламское объединение национального согласия» приняло предложение короля о «национальном диалоге». Протестные выступления, поддерживаемые крайними группами шиитской оппозиции, тем не менее, продолжались (как и применение силы для их

разгона). Не сумев самостоятельно усмирить протестующих, власти Бахрейна 15 марта ввели в стране сроком на 3 месяца чрезвычайное положение (оно было отменено 1 июня 2011 года). Спустя год вновь образованный вернувшимися из эмиграции в Тегеране шиитскими религиозными деятелями блок «Коалиция во имя Республики» выдвинул требование о ликвидации монархии. Считая, что действия крайних шиитских организаций открывают путь к «иранской оккупации и последующему поглощению» страны, руководство Бахрейна обратилось за помощью к соседям, а именно - членам Совета Сотрудничества Арабских Государств Персидского Залива (4 февраля 1981 года после окончания состоявшегося в Эр-Рияде совещания представителей 6 арабских стран зоны Персидского залива – Саудовской Аравии, Кувейта, ОАЭ, Катара, Омана и Бахрейна было официально объявлено о создании ССАГПЗ) (2, 173). Военские подразделения Королевства Саудовской Аравии (КСА) и Объединенных Арабских Эмират (ОАЭ) сумели в кратчайшие сроки подавить антиправительственные выступления. Как было отмечено в связи с этим в их официальном обращении: «Передовые отряды сил «Щит полуострова» прибыли в Королевство Бахрейн для того, чтобы не дать возможности добиться успеха тем, кто стремится подорвать стабильность и внести раскол в ряды его граждан» (14). При этом за период подавления выступлений погибло более 60 гражданских лиц, сотни были брошены в тюрьмы по обвинению в государственных преступлениях (3, 41-53). Примечательно, что Запад тогда не осудил власти эмирата за нарушение прав человека, приняв для удобства саудовско-бахрейнскую версию (так, впрочем, и не доказанную), относительно «причастности Тегерана» в протестных выступлениях.

Между тем, февральские 2011 года бахрейнские акции являлись отнюдь не первыми в истории протестного движения этого арабского государства (следует заметить, что в 1971 году Бахрейн стал независимым от Великобритании и провел спустя два года парламентские выборы. В 1975 году действие Конституции было приостановлено, а парламент был распущен эмиром Бахрейна Исой ибн Салманом аль-Халифом уже после того, как депутаты отклонили закон о государственной безопасности). Так, еще в 90-х гг. XX века на территории Бахрейна состоялись протестные волнения, вошедшие в историю под названием «Восстание достоинства», во время которых левые, либералы и исламисты объединились, чтобы потребовать осуществления в стране демократических реформ. Эти волнения закончились после того, как эмиром Бахрейна в 1999 году стал Хамад ибн Иса аль-Халифа, а в феврале 2001 года в стране был проведен референдум, на котором массовую поддержку получила Национальная Хартия (12). Как и в случае других волнений в 90-е годы прошлого столетия, главной целью оппозиционных сил являлись демократические реформы в Бахрейне. Каковы же были основные приоритеты американской админи-

страции по отношению к событиям в Бахрейне в контексте событий «Арабской весны»?

В первую очередь необходимо отметить тот факт, что особенностью бахрейнских событий являлся межконфессиональный конфликт. Преобладающая часть населения в этом арабском государстве исповедует шиитское направление ислама, в то время как правящая в Бахрейне семья короля Хамада ибн Исы аль-Халифа – сунниты (18). Так что конфликт в Бахрейне не только может считаться свидетельством подавления народного восстания, свободы слова и демократии, но и имеет все характерные особенности ущемления прав по конфессиональным признакам. Поэтому митингующие, прежде всего, требовали положить конец дискриминации шиитов, которая особенно проявлялась при трудоустройстве на работу. Кроме того, за последнее время Бахрейн и США неоднократно демонстрировали глубокий уровень взаимодействия, выражающийся в политико-экономической поддержке со стороны прежней американской администрации в лице Президента Б.Обамы короля Бахрейна, в ответ на предоставление последним территории арабского государства для самой большой авиабазы США в регионе, а также места под дислокацию командования 5-го флота ВМФ США (9). Что интересно, при подавлении мятежа в Бахрейне действовали чрезмерно жестко: митинги разгоняли бронетехникой, вертолетами и огнестрельной стрельбой на поражение. И почему-то случилось так, что ведущие мировые СМИ не отправили (по примеру Ливии) своих звезд первой величины для «эмоционального освещения» происходящего. Госсекретарь США Хиллари Клинтон не выступала с заявлениями о том, что король Бахрейна Хамад ибн Иса аль-Халифа «утратил легитимность», а в Бахрейн для принятия участия в урегулировании кризиса Белым домом был направлен помощник госсекретаря США Джефф Фелтман. В дополнение ко всему, администрация президента США Б.Обамы оперативно договаривается с соседними с Бахрейном государствами о предоставлении помощи королю Бахрейна в подавлении мятежа, если его собственных сил на это не хватит.

В целом же, особых протестов мирового сообщества «стабилизация» Бахрейна (как ни странно!) не вызвала. Остался незамеченным и факт уничтожения в Манаме древней шиитской мечети, служившей, якобы, «гнездом и штабом заговорщиков». Впрочем, как отметили представители СМИ, снос главной столичной достопримечательности вообще-то выглядел мелочью на фоне того, что члены королевской семьи Бахрейна лично принимали самое деятельное участие в допросах протестующих. Так, согласно судебным материалам, в пытках врачей госпиталей и больниц (именно они оказались «главными врагами монархии и общественного спокойствия») принимала участие лично принцесса Бахрейна Нура бинт Ибрахим Аль-Халифа. Со слов арестованных врачей, в ходе допроса принцесса избивала их палкой и резиновым шлангом, а также прикла-

дывала им к лицу оголенный электрический провод. В частности, как заявила 36-летняя Нада Даиф, «она (принцесса – А.Т.) ударила меня по лицу, а потом стала избивать и оскорблять, называя «шиитской свиньей» (9). Вызывает также большое удивление факт обнаружения в больницах правоохранительными органами Бахрейна складов медикаментов, оружия и боеприпасов. Неужели обнаруженный склад медикаментов в больнице и есть та «подозрительная находка», о которой упоминали в те дни бахрейнские СМИ, и которая являлась «действенным орудием в руках протестующих масс». Верится с трудом.

Фактически, в результате политических игр Бахрейн стал тем полем сражения, где напрямую столкнулись интересы Тегерана и Вашингтона (причем следует учесть тот факт, что главным инструментом ближневосточной политики Белого дома всегда была и остается военная помощь странам-партнерам, предоставляющая американской администрации возможность вмешательства во внутренние их дела) (1, 107). Вместе с тем, немаловажным фактором, способствующим разжиганию народного восстания в Манаме, является масштабное геополитическое соперничество между Ираном и Саудовской Аравией (осуществление так называемой политики «brinkmanship» – «балансирования на грани войны») (4, 124). По мнению ряда международных экспертов, такое вмешательство для ИРИ являлось способом привлечения внимания и заявления о себе как о сильнейшем шиитском государстве, гегемоне среди стран Ближнего Востока. Что же касается Эр-Рияда, то военное вторжение саудовцев в Бахрейн явилось крайне важным шагом в стабилизации политической ситуации в самой Саудовской Аравии (ввиду угрозы распространения «шиитского фактора», вдохновленного бахрейнскими событиями). В добавок ко всему, начало строительства Саудовской Аравией на территории Бахрейна крупнейшей военной базы в Персидском заливе преследовало как раз главной целью предотвращение возможной иранской угрозы.

С позиции сегодняшнего дня политическая ситуация в Бахрейне продолжает оставаться напряженной. Официальный визит в Саудовскую Аравию Президента США Дональда Трампа и открытие в Эр-Рияде Центра по борьбе с экстремизмом, основным спонсором которого был назван Иран, совпал с очередными беспорядками в Бахрейне. На этот раз столкновения с полицией произошли на фоне вынесения приговора, хотя и условного, шиитскому религиозному деятелю Исе Касему, обвиняемому в отмывании денег в интересах иностранных государств. Учитывая особую роль улемов (признанных знатоков ислама) в жизни общины в шиитском исламе, данный шаг правительства был воспринят как наступление на религиозные права шиитов, представляющих, между тем, большинство населения страны, и вызвал осуждение со стороны многих религиозных и политических деятелей Ирана, Ирака, а также ливанской «Хезболлы» (10).

Для начала представим краткую информацию о деятельности шиитских партий и движений в Бахрейне с призм их роли в политической жизни страны. Так, среди крупнейших шиитских оппозиционных партий, в первую очередь, следует отметить «Аль-Вифак» (11), либерально-демократическое движение «Хак» (7), Общество исламского действия «Амаль» (13), а также отдельные неправительственные и правозащитные организации. Последние парламентские выборы в Бахрейне состоялись в 2014 году, однако ведущие оппозиционные партии их бойкотировали, указывая на бессмысленность голосования и стремясь поддержать протестный потенциал. В итоге, в законодательный орган страны было избрано 13 шиитских депутатов (из 40 депутатов парламента), участвовавших в выборах в качестве независимых кандидатов (10).

Несмотря на тот факт, что протестные акции в Бахрейне в период событий «Арабской весны» начинались как мирные шествия за права большинства населения, с 2012 года произошло несколько инцидентов, которые были трактованы властью как «террористические акты против государства». Тогда к террористическим организациям в Бахрейне причислили движения «Сарая аль-Аштар», «Сарая аль-Мукавама аш-Шаабия», движение «14 февраля», а также некоторые другие. Партии «Аль-Вифак» не удалось своевременно дать правовую оценку деятельности некоторых групп, принявших на вооружение радикальные методы борьбы, и тем самым дистанцироваться от событий, что привело к решению судебных инстанций о закрытии деятельности партии и конфискации принадлежащего ей имущества в июне 2016 года. К тому же, партию обвинили в связях с террористическими структурами и разжигании межрелигиозной вражды (политический лидер партии шейх Али Салман с декабря 2014 года находится в тюремном заключении). В конце мая 2017 года под запретом оказалась левая и светская партия «Ваад», представители которой не раз выказывали поддержку партии «Аль-Вифак» (10).

Необходимо также отметить, что беспорядки, происходящие в последнее время в Бахрейне, вызваны процессом над шиитским религиозным деятелем шейхом Исой Касемом и выступлениями его сторонников против этого решения. Так, в результате разгона незаконной демонстрации возле дома шейха были убиты пятеро и задержаны 286 человек, обвиняемых в терроризме (15). Так кем же является Иса Касем и какую роль сегодня играет его личность в политической жизни Бахрейна?

Шейх Иса Касем – один из самых авторитетных и влиятельных шиитских религиозных деятелей Бахрейна. Получив религиозное образование в крупнейших шиитских центрах в Наджафе (Ирак) и Куме (Иран), шейх Иса Касем вернулся в Бахрейн и проповедовал в своем родном Диразе. В то время как большинство шиитских улемов предпочли остаться в стороне от политической активности, ограничивая свою деятельность исключительно религиозной направленностью, шейх Иса Касем поступил

иначе: он поддержал реформистское движение в Бахрейне и партию «Аль-Вифак». Необходимо также отметить, что шиитские религиозные деятели, пользующиеся поддержкой бахрейнских властей и получающие от них финансирование, не имеют широкой народной поддержки – в стране ценится независимость улема. Шейх Иса Касем принимал участие в создании в 2004 году Совета улемов Бахрейна, целью которого было поддержание единства общины, защита исламской идентичности, обеспечение духовного лидерства. Накануне суда над Касемом бахрейнские улемы призвали к протестам с целью защитить свои религиозные права. Партии «Хак» и «Аль-Вифак» осудили приговор шейху и призвали международное сообщество оказать давление на власти Бахрейна. Ливанская «Хезболла» выразила также солидарность с бахрейнскими протестующими. А со слов иранского духовного лидера аятоллы Хаменеи, «атака против шейха Исы Касема означает ликвидацию барьера на пути доблестной молодежи Бахрейна по осуществлению любой деятельности против существующего режима». (10) К тому же на официальном сайте аятоллы Хаменеи перед статьей о поддержке Исы Касема была приведена цитата шейха Нимр ан-Нимра (17) (шиитский проповедник в Саудовской Аравии, казненный 2 января 2016 года): «Либо мы будем жить на этой земле как свободные люди, либо мы умрем и будем похоронены как благочестивые люди. У нас нет другого выбора» (10).

В июне 2016 года Иса Касем был лишен гражданства Бахрейна. В заявлении МВД Бахрейна по поводу лишения Исы Касема гражданства указывалось, что он «учреждал организации, подчиненные внешним политико-религиозным авторитетам, которые играли основную роль в создании экстремистской сектарной среды и способствовали расколу общества по конфессиональным границам, а также нанес удар концепции верховенства права, в частности, господства выборов, путем вынесения фетв с целью бойкота, влияния на участие и выбор избирателей». Как отмечает один из ведущих российских экспертов Института международных отношений и мировой истории ННГУ имени Н.И.Лобачевского Наталья Беренкова, еще одной причиной столь жесткого наказания шейха Исы Касема являлся, так называемый вопрос «сбора исламских налогов». В историческом прошлом, в условиях отсутствия имама эти функции взяли на себя богословы, религиозные представители (эксперты) – улемы. Институт улемов характерен для всего ислама, однако в шиизме он претерпел ряд особых изменений: на протяжении всей истории улемы не только выработывали религиозно-правовую доктрину, но и постепенно принимали на себя ряд функций лидеров общины. Именно ими издавна собирался дополнительный своеобразный подоходный налог – хумс, который изначально должен был предназначаться имаму, но в период его отсутствия направлялся духовным лидерам. Данный налог в истории шиизма сыграл большую роль в утверждении независимости шиитских улемов от госу-

дарства и их способности создавать собственные институты. В целом же, налоги используются в общинных целях или передаются выше по духовной иерархии – ведущим шиитским аятоллам, например, Али Аль-Хосейни Ас-Систани и Мухаммаду Саиду Аль-Хакиму в Ираке или иранскому духовному лидеру аятолле Хаменеи. Именно эти денежные потоки и пытаются контролировать со своей стороны власти Бахрейна, которые видят в них прямую угрозу своему режиму. Поэтому шиитские религиозные деятели проявили солидарность с шейхом Исой Касемом и восприняли его преследование как попытку поставить под угрозу шиитские религиозные обязанности и традиции (10).

На примере сложившейся в Бахрейне внутривосточной ситуации отчетливо видны попытки государств Персидского залива объединиться в единое целое в борьбе с терроризмом. Однако в относительно недавно созданную, так называемую, «Исламскую военную коалицию» по борьбе с терроризмом не входят ни Иран, ни Ирак – страны, с крупнейшим шиитским населением. Исходя из этого, по всей видимости, представления монархий Залива о борьбе с терроризмом подразумевают под собой как раз борьбу с шиитским экстремизмом. Как нельзя, кстати, и поддержка американской администрации в этом направлении. Не случайно Президент США Дональд Трамп в своей речи особо подчеркнул дестабилизирующую роль Ирана в регионе: «на протяжении десятилетий Иран разжигает огонь межрелигиозной вражды и террора». В то же время глава Белого дома отметил позитивную роль Бахрейна в борьбе с радикализмом (в марте 2017 года Госдепартамент США внес двоих уроженцев Бахрейна в список террористов, указывая на пособничество Тегерана террористическим группировкам).

Таким образом, резюмируя сказанное можно сделать вывод: возврата сегодня к событиям «Бахрейнской весны» 2011 года, по всей вероятности, ожидать не придется. Вместе с тем, не следует сбрасывать со счетов национальные интересы (вкуче с амбициями) Тегерана, способного, с одной стороны, продолжать геополитическое соперничество с Эр-Риядом, а с другой – стремиться к возрождению «шиитского фактора» как в регионе Персидского залива, в частности, так и на всем ближневосточном геополитическом пространстве, в целом. С учетом вышеизложенного, продолжает оставаться весьма актуальным и востребованным использование американской администрацией Бахрейна в качестве одного из субъектов своего военного присутствия в зоне Персидского залива и оправдание последним данного ему статуса «главного союзника США, не являющегося членом НАТО» (8).

ЛИТЕРАТУРА

1. Борисов Б.В. «США: Ближневосточная политика в 70-е годы», М., 1982, 215 с.
2. Валькова Л.В. «Саудовская Аравия: нефть, ислам, политика», М., 1987, 255 с.
3. Малышева Д.Б. Монархии Персидского залива и «арабская весна», журнал «Международная жизнь», 2012, № 8, с.41-53
4. Мирский Г.И. «Исламизм, транснациональный терроризм и ближневосточные конфликты», М, 2008, 163 с.
5. Назимоглу Н. «Мультипликативный эффект. Дыхание тунисской революции охватило и соседние страны», журнал «Регион плюс», Баку, № 3 (119), 1 февраля 2011, с. 28-33
6. «Антиправительственные волнения в Тунисе («жасминовая революция»)» <https://ria.ru/spravka/20151217/1342402778.html> (Дата обращения: 12.06.2017)
7. «Бахрейн: Альтернатива диалогу — региональный конфликт с участием Ирана и Саудовской Аравии», <https://news.rambler.ru/middleeast/9201992-bahreyn-alternativa-dialogu-regionalnyu-konflikt-s-uchastiem-irana-i-saudovskoy-aravii/>(Дата обращения: 12.01.2018)
8. «Бахрейн для США: точка проецирования силы и господства на море», <https://easdaily.com/ru/news/2017/03/30/bahreyn-dlya-ssha-tochka-proecirovaniya-sily-i-gospodstva-na-more> (Дата обращения: 13.01.2018)
9. «Бахрейн и «дело врачей»: Почему молчит Бернар Кушнер?», <http://win.ru/informatsionnye-vojny/1318230684> (Дата обращения: 17.01.2018)
10. Беренкова Н. «Бахрейн и своеобразие шиитской солидарности», <http://expert.ru/2017/06/13/bahrejn/> (Дата обращения: 18.01.2018)
11. «Власти Бахрейна начали переговоры с оппозицией», http://www.bbc.com/russian/international/2011/07/110702_bahrain_talks (Дата обращения: 19.01.2018)
12. «Волнения в Бахрейне (1990-е)», [https://ru.wikipedia.org/wiki/Волнения_в_Бахрейне_\(1990-е\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Волнения_в_Бахрейне_(1990-е)) (Дата обращения: 24.01.2018)
13. «Для народа Бахрейна 2011 год стал кровавым», <https://www.tebyan.net/index.aspx?pid=193211> (Дата обращения: 25.01.2018)
14. Косач Г.Г., Мелкумян Е.С. «Совет Сотрудничества Арабских Государств Залива как региональная военно-политическая организация», https://fmp.msu.ru/attachments/article/259/KOSACH_MELKUMYAN_4_2012.pdf (Дата обращения: 10.06.2017)
15. «Кто такой шейх Иса Кассем и насколько он опасен для монархии», <http://www.mideastpolitic.ru/2017/05/29/кто-такой-шейх-иса-кассем-и-насколько-о/> (Дата обращения: 26.01.2018)
16. «Революция в Тунисе (2010-2011)», [https://ru.wikipedia.org/wiki/Революция_в_Тунисе_\(2010-2011\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Революция_в_Тунисе_(2010-2011)) (Дата обращения: 10.01.2018)
17. Тарасов С. «Провокация взрыва: зачем Эр-Рияд казнил шиитского проповедника ан-Нимра», <https://regnum.ru/news/2048272.html> (Дата обращения: 12.01.2018)
18. «Хамад ибн Иса Аль Халифа», https://ru.wikipedia.org/wiki/Хамад_ибн_Иса_Аль_Халифа (Дата обращения: 31.01.2018)

BƏHREYNDƏKİ BÖHRAN: MÜASİR REALLIQLAR MÖVQEYİNDƏN ÖTƏN HADİSƏLƏRƏ TARİXİ BAXIŞ

T.ABBASOV

XÜLASƏ

2011-ci ilin qış mövsümünün sonunda və baharın əvvəlində Bəhreynə baş vermiş hadisələr «Ərəb baharı» hadisələrinin ümumi kontekstində xüsusi yer tutmuşdur. 2011-ci ilin 14 fevral tarixində başlanmış bu hadisələr yeni konstitusiyanın qəbul edilməsini təsdiqləyən və ona uyğun olaraq Bəhreynin konstitusiyalı monarxiyaya çevrilməsinə gətirib çıxaran milli hərəkat Xartiyasının elan edilməsinin növbəti ildönümünə aid edilmişdir. Bununla belə, şüa müxalifəti tərəfindən dəstəklənən etiraz aksiyaları davam etmişdir. Etiraz edənləri sakitləşdirməyə müvəffəq olmayan Bəhreyn hökuməti Fars Körfəzinin Ərəb Dövlətlərinin Əməkdaşlıq Şurasının üzvlərini köməyə çağırırdı. Səudiyyə Ərəbistanı Krallığının və Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinin qoşunları hökumət əleyhinə çıxışlarını qısa zamanda susdurulmasına nail oldular. Şüa din xadimi şeyx İsa Kasem barəsində aparılan məhkəmə işi və bu qərara qarşı çıxan tərəfdarlarının çıxışları son zamanlar Bəhreynə baş vermiş iğtişəşlərə səbəb olmuşdur. Buna baxmayaraq, çox güman ki, bugünkü gündə 2011-ci ilin «Bəhreyn baharı» hadisələrinin qayıdışını gözləmək lazım gəlməz.

Açar sözlər: «Ərəb baharı», siyasi böhran, hərbi ittifaq, xarici siyasət mövqeyi, silahlı münaqişə.

THE CRISIS IN BAHRAIN: THE HISTORICAL VIEW OF THE PAST EVENTS FROM A POSITION OF THE PRESENT REALITIES

T.N.ABBASOV

SUMMARY

The events in Bahrain occurred towards the end of the winter and at the beginning of the spring 2011 took the particular place in the whole context of «Arab spring» events. Beginning on February 14, 2011, they were timed to the next anniversary of the proclamation of the national action Charter sanctioned the adoption of the new constitution according to which Bahrain became a constitutional monarchy. Nevertheless, protest actions supported by Shiite opposition are continued. Being unable to suppress the meeting participants on its own Bahrain authorities called to the members of the Council for Cooperation of Arab States of Persian Gulf for help. The forces of the Kingdom of Saudi Arabia and the United Arab Emirates in the shortest time managed to suppress the anti-governmental actions. The disorders took place in Bahrain latterly arose from the legal proceedings of the Shiite religious man, Sheikh Isa Kasem and his supporters' actions against this decision. In spite of this, it appears that most probably the return to the «Bahrain spring» events of 2011 is not awaited for.

Key words: «The Arab Spring», political crisis, military alliance, foreign-policy position, armed conflict.

УДК 327

**ИНТЕГРАЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ
НА ПОСТСОВЕТСКОМ ПРОСТРАНСТВЕ****Ф.Ш.ГУСЕЙНОВ****Бакинский Государственный Университет
farhadh@gmail.com**

Статья посвящена современным интеграционным процессам. В центре внимания находятся страны постсоветского пространства. Анализируются основные побудительные мотивы и препятствия на пути интеграции. В качестве основного примера интеграции приводится мероприятия, проводимые в рамках Евразийского Экономического Союза. Утверждается, что наряду с положительными особенностями деятельности организации, столкновения национальных интересов стран-участниц являются одним из основных проблем на пути завершения процесса интеграции.

Ключевые слова: интеграция, этапы, постсоветский, конкуренция, ЕАЭС, свобода, передвижение, барьеры

Интеграция, понимаемая как процесс объединения частей в целое, была и остается основной тенденцией современной международной экономики. Тем не менее, этот процесс, требующий объединения стран на основе развития глубоких взаимосвязей и разделения труда между национальными хозяйствами, а также проведение согласованной межгосударственной экономической политики, вызывает немало разногласий. Дело в том, что, несмотря на то, что направлена международная экономическая интеграция на формирование эффективной структуры национальных хозяйств, постепенное сближение и выравнивание уровней их экономического развития, потенциальные участники, в первую очередь, опасаются ограничения своего суверенитета. Ведь, как известно, интеграция проходит через определенные этапы, которые фактически из обособленных экономических пространств создают единое экономическое пространство. Это, в свою очередь, приводит к тому, что экономические субъекты этих пространств вынуждены взаимодействовать, а именно конкурировать.

Например, первый этап интеграции, который называется зона свободной торговли, предполагает, что страны-участницы зоны отменяют таможенные барьеры и количественные ограничения во взаимной торговле.

ле. Бесконфликтный, на первый взгляд, процесс вызывает недовольство местных участников рынка в случае их неконкурентоспособности. Например, в 2006 году тысячи виноделов вышли на демонстрации в южных городах Франции. В знак протеста они выливали на улицы цистерны вина и требовали оказать им государственную поддержку ввиду потери ими части рынка из-за усилившейся конкуренции с виноделами Чили и Австралии (7). Как видим, поиски альтернативных путей и возможное приспособление к изменившимся условиям не кажутся привлекательными, и местные экономические субъекты требуют у правительства пересмотра условий интеграционного проекта, а именно, защиты их от более конкурентоспособных участников. Набор методов защиты у государства, по сути, не так уж и велик. Защита (читай протекционизм) предусматривает тарифные и нетарифные методы. Наиболее распространенным инструментом протекционистской политики является тариф, или пошлина, - государственный налог, применяемый при ввозе (ввозная пошлина), вывозе (вывозная пошлина) или провозе товаров через страну. К нетарифным барьерам относятся ограничение международной торговли посредством квот, системы лицензирования, добровольных экспортных ограничений, субсидий и компенсационных пошлин, стандартов и т.д. Примером может послужить введение в США импортных квот на ввоз автомобилей из Японии в 1980-е годы (1, 41). Тогда их собственная автомобильная промышленность под влиянием импорта из Японии испытывала большие сложности. Введенные квоты ограничивали количество ввозимых товаров и, следовательно, создавали больше возможностей для местного производителя, искусственно увеличивая для него потребительский спрос.

Следующим этапом интеграции является таможенный союз, который наряду со свободным перемещением товаров и услуг внутри группировки дополняется единым таможенным тарифом и единой внешнеторговой политикой по отношению к третьим странам. Можно сказать, что в рамках таможенного союза начинает формироваться общая внешнеторговая политика интегрирующихся стран по отношению к третьим странам, то есть к странам, не входящим в интеграционную группировку. Формирование такой политики требует создания наднационального регулирующего органа и передачу ему части полномочий по вопросам внешнеторгового регулирования от национальных органов управления. Третий этап интеграции, называемый общий рынок (единый рынок) ликвидирует барьеры между странами не только во взаимной торговле, но и в перемещении рабочей силы, капитала и услуг. На этом этапе происходит также разработка политики развития отраслей и секторов экономики, общей для всех интегрирующихся стран. Этап под названием экономический и валютный союз предполагает, в довершении ко всему вышесказанному, наличие наднациональных органов управления и проведения единой макроэкономической политики. На сегодняшний день в качестве примера орга-

низации, прошедшей все этапы можно назвать лишь Европейский союз. Однако даже он, невзирая на свой долгий путь с 1957 путь переживает кризис в связи с процессом выхода Великобритании из интеграционной группировки.

Тем не менее, несмотря на указанные выше противоречия и разногласия создание многосторонних интеграционных группировок является основной тенденцией как мирового экономического, так и политического процесса. Постсоветское пространство также не является исключением. Интеграция в СНГ опирается на такие объективные факторы, как сложившиеся в прошлом разделение труда, технологическая взаимозависимость, элементы общего культурно-цивилизационного пространства. На постсоветском пространстве возникло большое число союзов экономического, политического и гуманитарного характера между отдельными странами-членами СНГ, целью которых является развитие внутрирегионального сотрудничества, формы которого иногда именуют интеграциями «разных скоростей».

Так, Косов Ю.В. и Торопыгин А.В. в 2012 году выделяли несколько моделей и, соответственно, несколько скоростей интеграции на постсоветском пространстве: Содружество Независимых Государств («низкая скорость») — «международная организация политико-консультативного типа с определенными военно-политическими обязательствами в рамках коллективной безопасности» и ЕврАзЭС («вторая скорость») — экономическая интеграция в рамках более узкой группы и, наконец, Таможенный союз ЕврАзЭС и Союзное государство России и Беларуси («максимальная скорость»). Не случайно первый наднациональный орган на постсоветском пространстве (Комиссия Таможенного союза) возник именно в рамках структуры с «максимальной скоростью» интеграции (4, 47).

Следует отметить, что Евразийское экономическое Сообщество было создано для эффективного продвижения её участниками процесса формирования Таможенного союза и Единого экономического пространства. Упразднена была эта организация в связи с созданием Евразийского экономического союза, в котором нашли свое продолжение вышеуказанные Таможенный союз и Единое экономическое пространство. Таким образом, используя терминологию российских ученых Косова и Торопыгины, можно сказать, что сегодня интеграция на постсоветском пространстве находится на максимальном этапе развития в лице Евразийского экономического союза.

Евразийский экономический союз (ЕАЭС), образованный в 2015 году Россией, Казахстаном, Кыргызстаном, Беларусью и Арменией, претендует на то, чтобы стать первой успешной инициативой на постсоветском пространстве, призванной снять торговые барьеры и обеспечить интеграцию раздробленного, экономически отсталого региона. Сторонники союза настаивают, что он может стать механизмом для диалога с Европей-

ским союзом (ЕС) и другими международными партнерами. Критики усматривают в нем дестабилизирующий проект, который усиливает доминирование России в регионе и ограничивает связи остальных его участников с Западом. В ЕС считают, что из-за проекта восточным соседям ЕС будет труднее сохранять суверенитет при принятии решений. Позиции ужесточились после того, как Армения в 2013 году отказалась от подписания соглашения об ассоциации с ЕС и углубленной и всеобъемлющей зоне свободной торговли, а также после аннексии Россией Крыма. В этой связи необходимо вспомнить мнение ряда ученых, которые считают, что региональные проекты сотрудничества должны носить не взаимоисключающий, а взаимодополняющий порядок. Этот принцип очень важно применять и по отношению к интеграции на постсоветском пространстве (2, 8).

Итак, создан был Евразийский экономический союз на базе Таможенного союза России, Казахстана и Белорусь и Единого экономического пространства как международная организация региональной экономической интеграции, обладающая международной правосубъектностью. В рамках Союза обеспечивается свобода движения товаров, услуг, капитала и рабочей силы, проведение скоординированной, согласованной или единой политики в ключевых отраслях экономики. Идея создания ЕАЭС была заложена в принятой президентами России, Белоруссии и Казахстана 18 ноября 2011 года Декларации о евразийской экономической интеграции. В ней были зафиксированы цели евразийской экономической интеграции на перспективу, в том числе провозглашена задача создания Евразийского экономического союза к 1 января 2015 года. Договор о Евразийском экономическом союзе (ЕАЭС) был подписан 29 мая 2014 года в Астане (Казахстан) президентами России, Белорусь и Казахстана. Вступил в силу 1 января 2015 года. Высшим органом ЕАЭС является Высший Евразийский экономический совет (ВЕЭС), в состав которого входят главы государств-членов. ВЕЭС рассматривает принципиальные вопросы деятельности Союза, определяет стратегию, направления и перспективы развития интеграции и принимает решения, направленные на реализацию целей Союза. Евразийская экономическая комиссия (ЕЭК) — постоянно действующий наднациональный регулирующий орган Союза со штаб-квартирой в Москве. Основными задачами Комиссии являются обеспечение условий функционирования и развития Союза, а также разработка предложений в сфере экономической интеграции в рамках Союза. **Основными целями Союза являются:** создание условий для стабильного развития экономик государств-членов в интересах повышения жизненного уровня их населения; стремление к формированию единого рынка товаров, услуг, капитала и трудовых ресурсов в рамках Союза.

Как видим создание ЕАЭС, предполагающего свободное передви-

жение не только товаров, но и рабочей силы, услуг и капитала означает переход к следующей после Таможенного союза стадии интеграции, а именно к третьему этапу интеграции - Единому рынку.

Так, например, в договоре о Евразийском экономическом союзе отдельный раздел посвящен трудовой миграции. Согласно документу, государства-члены согласовывают политику в сфере регулирования трудовой миграции в рамках союза и оказывают содействие организованному набору и привлечению трудящихся государств-членов для осуществления ими трудовой деятельности в государствах-членах. Работодатели государства-члена могут привлекать к осуществлению трудовой деятельности трудящихся государств-членов без учета ограничений по защите национального рынка труда. Важен также пункт о том, что трудящимся государств-членов не требуется получение разрешения на осуществление трудовой деятельности в государстве трудоустройства. Государства-члены, согласно договору, не устанавливают и не применяют ограничения, установленные их законодательством в целях защиты национального рынка труда, за исключением ограничений, установленных настоящим договором и законодательством государств-членов в целях обеспечения национальной безопасности (в том числе в отраслях экономики, имеющих стратегическое значение) и общественного порядка, в отношении осуществляемой трудящимися государств-членов трудовой деятельности, рода занятий и территории пребывания. Для трудовой деятельности внутри ЕАЭС документы об образовании признаются без проведения установленных законодательством процедур признания документов об образовании. Правда, педагоги, медицинские работники и фармацевты должны пройти процедуру признания документов об образовании. Таким образом, территория трудоустройства значительно расширилась.

На прошедшем в октябре 2017 году в Сочи саммите Содружества Независимых Государств и заседание Высшего Евразийского экономического совета, лидеры государств решили перераспределить полномочия в СНГ и «нагрузить» текущими вопросами правительства, чтобы президенты могли уделять больше времени темам стратегического характера. Проект ЕАЭС был признан успешным и востребованным, а Молдавия в ходе саммита заявила о намерении получить статус страны-наблюдателя при союзе.

С начала 2017 года наблюдается восстановление экономической активности в наших странах СНГ. В частности, на 25% вырос объем взаимного товарооборота. Он достиг \$75 млрд. Президент РФ Владимир Путин на расширенном заседании глав государств СНГ отметил, что для обеспечения дальнейшего устойчивого роста товарообмена, нужно и далее совершенствовать режим свободной торговли в содружестве, последовательно устранять барьеры на пути движения товаров и услуг, упрощать таможенные процедуры, в том числе за счет взаимодействия с Евразий-

ской экономической комиссией (5).

Тем не менее, несмотря на наличие оптимизма относительно евразийской интеграции, справедливости ради стоит, и упомянуть о так называемом «евразоскептицизме». Для сравнения, у истоков европейской интеграции находилось шесть государств, три из которых - Западная Германия, Италия и Франция - обладали соизмеримым экономическим, территориальным, ресурсным и демографическим потенциалом. Например, их доля в совокупном ВВП будущего Европейского сообщества угля и стали в 1950 г. составляла 31.7, 23.9 и 29.6% соответственно, а доля России в совокупном ВВП трех стран - участниц Таможенного союза ЕврАзЭС в 2010 г. составляла 88.2%, то есть превышала долю трех стран "ядра европейской интеграции" вместе взятых. На Казахстан приходилось 8.5, а на Беларусь - 3.3%² (6, 33). Такое очевидное экономическое доминирование ставит остальных партнеров в зависимость от готовности или неготовности Москвы идти на политические и экономические уступки. Кроме того, в структурном плане - чем глубже интеграция, тем более зависимыми от качества российской экономики (включая ее сырьевой характер) становятся экономики других участвующих в евразийской интеграции государств. Также одним из главных препятствий на пути дальнейшей интеграции является национальный эгоизм стран-участниц.

Учитывая все вышесказанное и слова Алексея Кудрина, главы Центра стратегических разработок о том, что необходимо убрать все многочисленные изъятия из общих правил торговли внутри Союза и снять нетарифные барьеры, стоит все же отметить, что Евразийский союз, перестает быть политическим проектом и становится экономически выгодным. Так, накопленный объем прямых иностранных инвестиций (ПИИ) увеличился на 61% — до \$6 млрд. (3) Товарооборот в ЕАЭС тоже восстанавливается, инфляция снижается во всех странах-членах Союза, улучшаются и другие макроэкономические показатели. Как было указано выше, не исключено, что в Союз вступят Молдавия и Таджикистан.

Таким образом, решающее значение для дальнейшей интеграции будет иметь способность государственных деятелей стран-участниц ЕАЭС проявить политическую волю для преодоления препятствий на пути создания единого экономического пространства, построенного на основе принципа взаимности и равноправия.

ЛИТЕРАТУРА

1. Аббасбейли А.Н. Мировая политика. Баку: Тахсил, 2008, 536 с.
2. Винокуров Е., Либман А. Евразийская континентальная интеграция. Санкт-Петербург, Центр интеграционных исследований, 2012, 224 с.
3. ЕАБР: Россия увеличила привлечение инвестиций от стран СНГ на 61 % // Нефтегазовая вертикаль, 13.10.2017
http://www.ngv.ru/analytics/eabr_rossiya_uvelichila_privlechenie_investitsiy_ot_stran_sng_na_61/

4. Косов Ю.В., Торопыгин А.В. Содружество Независимых Государств: Интеграция, парламентская дипломатия и конфликты. М.: Аспект-Пресс, 2012, 296 с.
5. Созаев-Гурьев Е. Постсоветское пространство встало на путь интеграции // Известия. 11.10.2017. <https://iz.ru/657355/postsovetskoe-prostranstvo-stalo-na-put-integracii>
6. Трещенков Е. Европейская и евразийская модели интеграции: пределы соизмеримости. // Мировая экономика и международные отношения, 2014, №5, с.31-41
7. Growing resentment // the Guardian, 07.03.2006, p.7

POSTSOVET MƏKANINDA İNTEQRASIYA PROSESLƏRİ

F.Ş.HÜSEYNOV

XÜLASƏ

Məqalə müasir inteqrasiya proseslərinə həsr olunub. Diqqət mərkəzində postsovet məkanının dövlətləridir. İnteqrasiya üçün əsas motivasiya və maneələr təhlil edilir. İnteqrasiyanın əsas nümunəsi olaraq, Avrasiya İqtisadi İttifaqı çərçivəsində həyata keçirilən tədbirlər təsvir edilir. Qeyd olunur ki, təşkilatın fəaliyyətinin müsbət xüsusiyyətləri ilə bərabər, üzv ölkələrin milli maraqlarının toqquşması inteqrasiya prosesinin tamamlanması yolunda əsas problemlərdən biridir.

Açar sözlər: inteqrasiya, mərhələlər, postsovet, rəqabət, AƏİ, azadlıq, hərəkət, maneələr

INTEGRATION PROCESSES IN THE POST-SOVIET SPACE

F.Sh.HUSEYNOV

SUMMARY

The article deals with the modern integration processes. The countries of the post-Soviet space are the center of attention. The main motivations and obstacles to integration are analyzed. As the main example of integration, the activities carried out within the framework of the Eurasian Economic Union are described. It is asserted that along with the positive features of the organization's activities, the clash of the national interests of the participating countries is one of the main problems on the way to completing the integration process.

Key words: integration, stages, post-Soviet, rivalry, EAEU, freedom, movement, barriers

UOT 94(479.24)

**XVIII ƏSRDƏ AZƏRBAYCANDA
ƏKİNÇİLİYİN VƏZİYYƏTİNƏ DAİR****Z.R.İSLAMOVA**
Bakı Dövlət Universiteti
zehra.islamova.80@mail.ru

Təqdim edilmiş məqalə Azərbaycanın kənd təsərrüfatının əkinçilik sahəsinə həsr edilmişdir. İlk qaynaqlar əsasında Azərbaycan əkinçiliyinin ayrı-ayrı sahələri, taxılçılıq, ipəkçilik, pambıqçılıq və digərləri tədqiq edilmiş və kənd təsərrüfatına dair xeyli miqdarda mühüm qeydlərə rast gəlinmişdir. İlk dəfə olaraq diplomatik missiya qeydləri əsasında XVIII əsrdə Azərbaycanda əkinçiliyin vəziyyəti öyrənilərək bu məqalədə dəyərləndirilmişdir. Müqayisəli təhlillər əsasında əkinçiliyin əsrin ilk əvvəllərində tənəzzül və durğunluğu səbəbləri müəyyən edilmiş, Əfşarlar və xanlıqlar dövründə dirçələrək inkişafı qənatına gəlinmişdir.

Açar sözlər: Səfəvi, Azərbaycan, kənd təsərrüfatı, əkinçilik, çəltikçilik

XVIII əsrdə Azərbaycanın siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni vəziyyəti çox mürəkkəb idi. Dövrün siyasi hadisələri səbəbi ilə iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələri tənəzzül və durğunluq içərisində idi. Ümumiyyətlə, bu dövrün müxtəlif problemləri dövrü ədəbiyyatda işıqlandırılsa da, XVIII əsrin kənd təsərrüfatının Azərbaycanda vəziyyətinə dair kompleks şəkildə tədqiqat indiyə qədər edilməmişdir. Əlbəttə ki, Azərbaycanın təbii sərvətlərini nəzərə alaraq, bu dövrə dair mənbələrin hər birində, o cümlədən XVIII əsrdə Azərbaycanda olmuş diplomatik missiya və səyyahların gündəliklərində Vətənimizin kənd təsərrüfatına, xüsusilə əkinçiliyi ilə əlaqəli bir çox dəyərli məlumatlara rast gəlinir. Həm Avropa, həm Rusiya diplomatları Azərbaycanın iqtisadiyyatı, kənd təsərrüfatı, xüsusilə əkinçiliyi ilə maraqlanmışdılar. Məqalədə kənd təsərrüfatının ümumi vəziyyətinin araşdırılması, birbaşa ilkin mənbələrə istinad edərək kənd təsərrüfatının, əkinçiliyin və onun bütün sahələrinin tədqiq edilməsi nəzərdə tutulur.

Səfəvi imperiyası və onun mərkəzi hesab edilən Azərbaycan XVIII əsrin əvvəllərində dərin iqtisadi və siyasi böhran dövrünü yaşayırdı. Bildiyimiz kimi, XVIII əsrin I yarısında Səfəvilər imperiyası tənəzzül edərək süquta uğramış və Azərbaycan beynəlxalq çəkişmə meydanına çevrilərək imperialistlərin işğal planlarına daxil edilmişdir. Mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsi ilə Azərbaycan Rusiya, Osmanlı və əfqanlar tərəfindən bölüşdürülmüşdü. Siyasi durumun mürəkkəbliyi Azərbaycanı işğalçıların tapdağı altına salmış və iqtisadiyyat, kənd təsərrüfatı, əkinçilik tamamilə dağılmışdı. XVIII əsrin II rübündə Nadir

xanın hakimiyyətə gəlməsi ilə işğalçılar ölkədən qovuldu, Azərbaycan azad edildi, mərkəzləşmiş dövlət bərpa edildi. Azərbaycanın Əfşarlar imperiyası çərçivəsində vahid şəkildə birləşməsi iqtisadiyyata, xüsusilə kənd təsərrüfatına, əkinçiliyə müsbət təsir edərək ölkəmizin dirçələrək durğunluqdan çıxmasına və nisbətən inkişafını təmin etdi. Əfşarlar dövründə Azərbaycanın vahid şəkildə bəylərbəylik kimi formalaşması, inzibati cəhətdən bir mərkəzdən idarə olunması iqtisadiyyatımıza müsbət təsir etmişdir. Təəssüflər olsun ki, böyük sərkərdəmiz Nadir şahın ölümündən sonra baş verən siyasi hadisələr Azərbaycanda iqtisadi vəziyyəti yenidən gərginləşdirir. Mərkəzi hakimiyyətin zəifliyindən istifadə edən yerli hakimlər öz kiçik dövlətlərini yaratdılar. Kiçik dövlət qurumları olan Azərbaycan xanlıqları ölkənin birləşməsinə mane olur, bir-biri ilə daimi olaraq müharibə edirdilər. Qarabağ, Quba, Şəki kimi xanlıqlar öz ətraflarında Azərbaycan torpaqlarını birləşdirmək cəhdləri siyasi gərginliyi daha da artırır. Xanlıqlar dövründə dövlətçilik ənənələrimizin bərpası ayrı-ayrı bölgələrdə kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələrinə, xüsusilə əkinçiliyə müsbət təsir göstərmişdi. Xanlıqlarda iqtisadi inkişaf qeyri-bərabər getsə də Azərbaycanda məhsuldar qüvvələrin inkişafı əmək alətlərinin təkmilləşməsinə, əkinçiliyin yüksək inkişafına səbəb olur.

XVIII əsrdə Azərbaycanda olmuş diplomatik missiya, elçiliklərin raportlarında, əcnəbi tacir və səyyahların gündəliklərinin, səyahətnamələrin hər birində Azərbaycanın kənd təsərrüfatı və əkinçiliyi ilə bağlı bir çox məlumatlara rast gəlinir. Həm Avropa, həm Rusiya diplomatları siyasi maraqlardan irəli gələrək Azərbaycanda iqtisadi baxımdan daha gəlirli və perspektivli sahələr, kənd təsərrüfatı, əkinçilik və heyvandarlıq ilə maraqlanmışdılar.

Əlverişli iqlimin olması və münbit torpaqlar əkinçiliyin inkişafı, ayrı-ayrı bitkilərin, əsasən buğda, arpa, çəltik kimi dənli bitkilərin, texniki bitkilərin, zəfəran, şəkər çuğunduru, kətan, pambığın yetişdirilməsinə münbit şərait yaradırdı. Azərbaycanın iqlim şəraitini nəzər salsaq taxılçılığın inkişafı üçün tam şəraitin olmasını qeyd etmək lazımdır. Taxılçılıq sahəsi bol su tələb etdiyindən daha çox Kür və Araz çayları boyunca, Şirvanda və Şəkiddə inkişaf etmişdi. Həm də onu qeyd edək ki, ən qədim zamanlardan taxılçılığın inkişafı yerli əhalinin bu sahədə ixtisaslaşmasına və yüksək keyfiyyətli məhsul əldə etməsinə səbəb olurdu. “Taxıl məhsullarından buğda, arpa, çəltik və s. əkilirdi. Böyük məhsul verir və çox zəhmət tələb etmirdi” [1, 55]. Taxıl məhsullarının əkilməsi ilə əlaqədar Rusiyanın İsfahana göndərdiyi səfir A.Volinski yazır: “Şirvanda taxıl məhsulları nəinki yerli əhalinin tələbatını ödəyir, eyni zamanda digər əyalətlərə ixrac edilirdi” [2, 11-12]. Məlumat əsasən Şirvanda ixrac etmək dərəcəsinə kifayət qədər məhsul əldə edildiyi qənaətinə gələ bilərik. Şirvanın simasında eyni məsələni Azərbaycana bütövlükdə aid edə bilərik.

Rusiya hökumət nümayəndələri İ.Q.Qerber və A.P.Lopuxin Qubanın Müşkür və Şabran mahallarında kifayət qədər taxıl məhsulu əkildiyini qeyd edir. İ.Qerber burada “heyvandarlıqla yanaşı, taxıl və arpa əkildiyini” yazır [2, 88]. Alman mənşəli Peterburq hökumət nümayəndəsi M.Biberşteyn yazır ki,

Yeni Şamaxının ətrafında və xüsusilə Quba xanlığında nisbətən bol taxıl əkilirdi [3, c.36]

Dağlıq və dağətəyi yerlərdə dəmyə əkinçiliyinin inkişaf etməsi yurduumuzun hər bir bölgəsində taxılçılığın inkişafını təmin edirdi. Lakin onu da qeyd etməliyik ki, Azərbaycanda taxılın əkilmədiyini ərazilər də vardı. Rusiya hərbiçisi, XVIII əsrin son illərində Azərbaycanda olmuş A.Q.Serebrovun məlumatına əsasən, Bakı xanlığında torpağın münbit olmaması səbəbilə taxıl bitkiləri, demək olar ki, əkilmir, Dərbənd və Qubadan gətirilirdi [2, 175]. Bakı xanlığında taxılçılığın zəif inkişafı tarixçi M.İsgəndərovanın tədqiqat əsərində də izləyirik: “Abşeron yarımadasının şərq hissəsi daşlıq olduğundan nisbətən az məhsuldar olub, sakinlər tərəfindən üçnövbəli əkin üsulundan istifadə edilirdi” [4, 22]. P.Q.Butkov Quba haqqında yazır ki, Quba iki hissədən ibarətdir. Birinci hissə dağlıqdır və burada heyvandarlıq, arıçılıq inkişaf etmişdir, lakin taxılçılıq üçün əlverişli torpaq azdır, ancaq arpa əkilir. Düzən hissədə isə əksinə, müxtəlif növ buğda əkilir, pambıq, marena, hər cür meyvə, ipəkqurdu yetişdirilir [2, 204].

Tut ağaclarının yetişdirilməsi birbaşa ipəkçiliklə bağlı idi. XIX əsr Rusiyanın böyük tədqiqatçısı, Cənubi Qafqaz haqqında fundamental əsərin müəllifi O.Yevetski Azərbaycanda “əlverişli iqlim və münbit torpaq tut ağaclarının və ipəyin yetişdirilməsi üçün uyğun şərait yaradır”-deyə qeyd edir [1, 59]. Ümumilikdə, bu xüsusiyyəti Azərbaycanın bütün bölgələrinə aid etmək olar. Bu qeydə əsasən Azərbaycanın əksər bölgələrində tut yetişdirilməsi və ipəkçiliyin inkişafını deyə bilərik. Britaniya hökumət nümayəndəsi D.Elton yazır: “Burada 3 zəngin ipək əyaləti var: mərkəz şəhəri Rəşt olan Gilan, mərkəz şəhəri Şamaxı olan Şirvan və əsas şəhəri Qanqes (Gəncə) olan Arran” [5, 53]. XVIII əsr qaynaqlarına əsasən adı çəkilən əyalətlərin ipəkçiliyin əsas istehsalçısı və satış mərkəzi olması qənaətinə gəlirik.

Azərbaycanda əkinçiliyin digər sahələri də vardır ki, onların da inkişafı üçün münbit şərait olmuş və ilkin məxəzlərdə bu sahələr haqqında maraqlı məlumatlara rast gəlirik. Azərbaycanda arpa, buğda ilə yanaşı, çəltik əkildiyi missiya qeydlərində və digər ilkin qaynaqlarda rast gəlinir. Çəltik əsasən Talış, Cavad, Marağa, Şəki, Şirvan və Təbriz mahallarında yetişdirilirdi. O.Yevetski Kür və Araz çayları arasında bol çəltik yetişdiyini, İrəvan mahalında isə dağların aşağı ətəklərində çəltik əkildiyini yazır [1, 3, 93]. Peterburq tərəfindən Səfəvi ərazisinə göndərilən A.Volnski elçiliyinin ingilis mənşəli nümayəndəsi C.Bel yazır: “Təbriz əhalisi çəltiyi Gilan əyalətindən alırlar, orada çəltik ağlasıqmaz dərəcədə boldur” [7]. Bu məlumat M.Biberşteyn tərəfindən təsdiq edilir. “Quba xanlığında çəltik Rubas və Ataçay çayları arasındakı düzənlikdə əkilirdi. Lakin Azərbaycanda yetişdirilən çəltik yerli əhalinin tələbatını tam ödəmədiyinə görə onu əsasən Gilandan idxal etmək lazım gəlirdi” [3, 36-37]. Maraqlıdır ki, çəltiyin Azərbaycan mətbəxində geniş tətbiqi səbəbilə onun Gilandan idxal edilməsinə səbəb olmuşdu. İlkin mənbələrdə çəltiyin əkilməsi qaydası belə qeyd edilir: ərazi xırda dördkünc sahələrə bölünür, suyun həmin

sahəyə daxil və xaric olması üçün iki tərəfdən şırnaq qoyulur, birinci sahə su ilə dolduqdan sonra su növbəti sahəyə tökülür [1, 54]. Çəltik əkininin qeyd olunan bu təsvirindən təxminən iki əsr keçməsinə baxmayaraq Azərbaycan bölgələrində hələ də bu əkin üsulundan istifadə edilir.

Əkinçiliyin digər sahəsi olan pambıqçılıq Mil və Muğan düzlərində, Şirvanda, Salyanda, Gəncə və Naxçıvanda inkişaf etmişdi. İ.Lerx Kür çayı sahilindəki kəndlərdə və Abşeron yarımadasındakı Şüvəlan kəndində olarkən yerli əhalinin yetişdirdiyi pambıq sahələrini gözü ilə görmüşdü [6, 81]. İngilis həkim C.Bel yazır ki, “Şamaxıda həmçinin pambıq da satılır. Yerli əhali onu özü yetişdirir və ondan müxtəlif parçalar toxuyur” [7]. XVII əsrin sonlarında Naxçıvanda olmuş səyyah Övliya Çələbi burada 7 növ pambıq yetişdirildiyini qeyd edir. O.Yevetski İrəvanı pambıqçılığın əsas təsərrüfat sahəsi hesab edir. 1 xalvar torpaqdan 15 pud təmiz pambıq alınır [1, 194].

Dünyada məşhur olan Azərbaycan məhsullarından küncüd yağının adını çəkməliyik. Küncüd əkini bol su və zəhmət tələb edir, küncüd toxumundan çox keyfiyyətli yağ alınır. S.Bronevskinin məlumatına əsasən, Salyanda “çətənə və küncüd toxumları əkilir. Küncüd toxumundan yağ hazırlanır. Bu yağ burada digər bitki yağlarından üstün hesab edirlər” [8, 359]. O.Yevetski isə yazır ki, küncüd toxumu səpildikdən sonra dəfələrlə sulanır və xüsusi keyfiyyətli yağ alınır [1, 56]. Onun “İrəvan qalasında yerləşən Üçmiədzin monastrında iki küncüd zavodu”nun olması məlumatı Azərbaycanda küncüd yağının kifayət qədər istehsal edildiyini və ona olan tələbatı açıq-aydın göstərir [1, 199]. Ümumiyyətlə, hər hansı sahə üzrə zavodun-iri istehsal müəssisəsinin olması yerlərdə həmin məhsula olan tələbatın yüksək göstəricisi hesab oluna bilər.

S.Qmelin Dərbənd ərazisində “çörəyin üzərinə səpilərək yeyilən çörəkotu bitkisi əkilir ki, Persiyada botaniklərin olmamasına baxmayaraq əhali çörəkotu ilə xaşxaşı asanlıqla seçə bilər” - deyə qeyd edir [9, 35].

Əkinçiliyin mühüm sahəsi olan zəfəran istehsalı Azərbaycan iqtisadiyyatında əsrlər boyu özünəməxsus yer tutmuşdu. Azərbaycanda yetişdirilən yüksək keyfiyyətli zəfəran həm daxili tələbatı ödəyir, həm də xarici ölkələrə ixrac edilirdi. Qiymətli bitki hesab edilən zəfəranın yetişdirilməsi üçün əlverişli iqlimi olan Abşeronda zəfəran əkini geniş yayılmışdı və Bakı camaatının əsas gəlir mənbəyi hesab edilirdi. Doktor Lerx zəfəran əkininə tələbatın artdığını göstərmək məqsədilə “şəhərdən uzaqda olmayan zəfəran bağlarında əvvəlkindən daha çox əkilir” məlumatını verir [10]. F.İ.Soymonovun sözlərinə görə, Dərbənddə “tarlada düyü, buğda, arpa və bol zəfəran əkirdilər” [11, 119]. M.Biberşteyn bunu təsdiq edərək yazırdı: “Zəfəran Bakı və Dərbənddə əkilir. Şəhəri (Dərbəndi) əhatə edən təpələrin yamacları bu bitki ilə dolmuşdu. Əhali nəinki, bu diyarın zəfərana olan ehtiyacını ödəyir, hətta onu qonşu əyalətlərə də ixrac edirdilər” [3, 8]. Zəfəranın Dərbənddə əkilməsini F.Simonoviç də təsdiqləyərək yazırdı ki, “zəfəran əhalinin əsas istehsal sahəsidir” [2, 144]. S.Qmelin Dərbənddə “zəfəran çox əkilir, bir pudu yüz rubla satılır, Rusiya onu heç vaxt bu qiymətə Avropadan tapa bilməz”-deyə qeyd edir [9, 21]. Dünyada bu bit-

kiyə olan tələbat Azərbaycan zəfəranını nəinki, Şərqdə, hətta Avropada məşhur etmişdi. Qiymət baxımından ucuz, keyfiyyətcə yüksək dəyərləndirilən bu bitki Azərbaycanın əsas ixracat məhsullarından hesab edilir.

Azərbaycanın ənənəvi təsərrüfat sahələrindən sayılan qızılboya istehsalı əsas əkinçilik sahələrindən hesab edilir. Onu da qeyd edək ki, qızılboya istehsalı həm də satışından kifayət qədər gəlir gələn iqtisadi sahələrdəndi. Qızılboya yerli tələbatı ödəyir, eyni zamanda qonşu dövlətlərə ixrac edilirdi. Azərbaycan ixracatının əsasını təşkil edən qızılboya əsas etibarilə qonşu ərəzilərə, Osmanlı və Rusiyaya aparılırdı. O.Yevetski yazır ki, “il ərzində qızılboyadan 40 min rublluq Qızılyara, 65 min rublluq Həştərxana ixrac edilir. Bu bitki əsasən Dərbənd və Bakıdan gətirilir” [1, 57]. Boya qotunun yetişdirilməsi ənənəvi təsərrüfat sahələrindən olsa da, XVIII əsrdə əsas etibarilə Rusiyanın sənayesinin tələbatını istehsal sahələrini təmin etdiyinə görə onun ixracı getdikcə artır və bu amil qızılboya istehsalının həcmiini şərtləndirirdi. F.Simonoviç qeyd edir ki, Dərbənddən “Rusiyaya marena... aparılırdı” [2, 144]. Qızılboyanın ənənəvi olaraq Dərbənd, Quba bölgələrində yetişdirilməsi deyilsə də, A.Araratskinin məlumatından İrəvan xanlığı ərazisində də bu bitkinin becərildiyini öyrənirik. “...toron adlı bitkidən Rusiyada istifadə edilən və “marena” adlanan qırmızı boya hazırlanır” [12, 48]. S.Qmelinin məlumatına əsasən, “Dərbənd əhalisi tərəfindən yüksək qiymətləndirilən xına bitkisi burada yetişdirilir. Ondan hər iki cinsin nümayəndələrinin əl və ayaqlarının barmaq hissələri, eyni zamanda saçlarının boyandığını” yazır [9, 32].

Beləliklə, ilkin mənbələrin təhlili XVIII əsrdə Azərbaycan əkinçiliyinin yetərinə inkişafını göstərdi. Əlbəttə ki, siyasi hadisələr ilə əlaqədar olaraq tariximizin ayrı-ayrı dövrlərində əkinçilikdə durğunluq olmuş, müəyyən sahələrdə, hətta tənəzzül ilə izlənilmişdir. Ümumilikdə götürdükdə, Azərbaycanın təbii sərvətləri Azərbaycanda əkinçiliyin inkişafını daim olaraq təmin etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Статистическое описание Закавказского края съ присовокуплениемъ статьи: Политическое состояние Закавказского края въ исходъ XVIII века и сравнение онаго съ нынешнимъ. Составилъ Орестъ Евецкий въ двух частяхъ. Санктпетербургъ. Печатано въ Типографии Штаба Отдельнаго Корпуса Внутренний стражи 1835, 306 с.
2. История, география и этнография XVI-XIX вв. Архивные материалы. Москва: Издательство восточной литературы, 1958, 367 с.
3. Биберштейн М. Описание провинций, расположенных на левом берегу Каспийского моря, между реками Терек и Кура. НАИИ НАН Аз., 466, л. 56.
4. Искендерова М.С. Бакинское ханство. Баку: Чашыоглы, 1999, 212 с.
5. Юнусова Л.И. Торговая экспансия Англии в бассейне Каспия в I половине XVIII в. Баку, Элм, 1988, 158с.
6. Qarayev E.Azərbaycan XVIII əsr rus və Qərbi Avropa səyahlərinin təsvirində. Bakı: ADPU, 2005, 160 s.
7. Бель Д. Беловые путешествие через Россия в разных Азиатские земли //www.vostlit.info
8. Броневский С. Новейшая географические и исторические известия о Кавказа. Часть 1-2. М., 1823, 352 с.

9. Гмелин С.Г. Путешествие по России для исследования всех трех царств естества в природе, ч.III. - СПб., 1785, 737 с.
10. Лерх И. Выписки из дневника путешествия в 1733-1735 гг. //www.vostlit.info
11. Qarayev E.T. F.İ. Soymonovun “Xəzər dənizinin və orada həyata keçirilən Rusiya işğallarının, imperator Böyük Pyotrun tarixinin bir hissəsi kimi təsviri” adlı səyahətnaməsi Azərbaycan tarixinin mənbəyi kimi. Bakı, ADPU, 2006, 141 s.
12. Жизнь Артемия Араратского. Издание подготовил К.Н.Григорьян при участии Р.Р.Орбели. Ленинград: Наука, 1981, 224 с.

СЕЛЬСКОЕ ХОЗЯЙСТВО В АЗЕРБАЙДЖАНЕ В XVIII ВЕКЕ

З.Р.ИСЛАМОВА

РЕЗЮМЕ

Представленная статья посвящена земледелию сельскохозяйственного сектора Азербайджана. Были изучены различные области сельского хозяйства Азербайджана, зерноводства, шелководства, хлопка и др. На основе первичных источников, впервые была оценена ситуация с сельским хозяйством в Азербайджане на основе дипломатических нот. На основе сравнительного анализа были определены причины снижения и стагнации сельского хозяйства в начале века, и дальнейшее развитие земледелия в период Афшар и Ханств.

Ключевые слова: Сефевиды, Азербайджан, сельское хозяйство, земледелие, рисовая посадка

AGRICULTURE OF AZERBAIJAN IN THE XVIII CENTURY

Z.R.ISLAMOVA

SUMMARY

The article deals with the farming of the agricultural sector of Azerbaijan. Various fields of agriculture of Azerbaijan, grain growing, silkworm breeding, cotton, etc. were studied. Based on primary sources, the state of agriculture in Azerbaijan was first estimated on the basis of diplomatic notes. On the basis of the comparative analysis, the reasons for the decline and stagnation of agriculture at the beginning of the century, and the further development of agriculture in the period Afshar and Khanate are analyzed.

Key words: Safavid, Azerbaijan, agriculture, farming, paddy planting

УДК 94(479.24)

**РАЗВИТИЕ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ В ГОРОДЕ ШЕКИ
(50 –90-е годы XX в.)****А.Э.ТАИРОВА**
Институт Истории НАНА
kazimovar@mail.ru

В статье анализируются развитие здравоохранения в г.Шеки в 1950-1990-ые годы, создание оздоровительных центров, на высоком уровне проявляющих заботу о населении, а также новые методы и проекты по охране здоровья людей.

Ключевые слова: Шеки, здравоохранение, врач, население, кадры

Перед медицинскими работниками Азербайджана в исследуемые годы стояли большие и почетные задачи по дальнейшему развитию медицинской науки и специализированных видов медицинской помощи, укреплению материально-технической базы здравоохранения, научной организации труда медиков, совершенствованию организации медицинской помощи на промышленных предприятиях, в сельских районах, дальнейшему развитию профилактического направления в медицине, привлечению широких масс общественности к решению задач, стоящих перед органами здравоохранения.

Окончание войны (1941-1945 гг.) и переход к мирному строительству позволил значительно улучшить культурно-бытовое обслуживание населения. Следовало ожидать, что это в первую очередь отразится на работе общественных учреждений, призванных помогать населению поддерживать санитарную культуру. Однако, специальное обследование, проведенное госсанинспекцией Азербайджана, показало, что во многих городах и районах республики банное хозяйство работало неудовлетворительно. В Шеки, например, единственная крупная баня была превращена в санпропускник. Работало всего несколько номеров, причём с санкции горсовета за час купания с посетителя взималось 10 рублей. Выделенные на ремонт бань 25 тыс. рублей не были использованы [17]. Предстояла определённая работа в этом направлении.

Большое внимание стало уделяться санитарному состоянию города. Исполнительный Комитет Шекинского городского Совета депутатов тру-

дящихся в июле 1949 г. постановил выделить 20000 руб. для ремонта бани №6. Учитывая, что значительная часть населения Шеки и, в особенности, рабочие шелкомотальных фабрик страдали туберкулёзом лёгких, на ремонт городского туберкулёзного диспансера была выделена сумма в 11435 рублей [1,170].

В послевоенные годы в городе Шеки велось коммунальное, жилищное и культурное строительство. Возводились новые здания детских садов и яслей. Создавались новые лечебные и санитарные учреждения. Особенно огромное внимание городские организации уделяли оказанию медицинской помощи женщинам и детям. В 1950 г. в г.Шеки были открыты детская и женская консультации, а также 2 родильных дома. 27 детских садов Шекинского района посещали 842 ребёнка дошкольного возраста, 12 яслей посещали 231 малолетних детей [3,169]. В 1950 г. в Шеки действовала межрайонная больница на 235 коек, туберкулёзный диспансер на 50 коек, санаторий на 55 коек, кожно-венерологический межрайонный диспансер на 75 коек [14,141].

В области здравоохранения в пятидесятых годах произошли большие перемены. В десятках лечебных учреждений работали 80 врачей и более 300 специалистов, имеющих среднее медицинское образование. За 1951, 1952 годы число медицинских работников увеличилось на 70 человек. В одном из живописных уголков города был открыт санаторий ВЦСПС. Сюда приезжали лечиться со всех концов республики. На живописной опушке горного леса, рядом с домом-музеем М.Ф.Ахундова и ханским дворцом раскинулись белоснежные корпуса городской здравницы – дома отдыха им. С.М.Кирова. Здесь ежегодно отдыхали 1000 нефтяников Баку, строителей Мингечаурского гидроузла, шелковиков города Шеки, железнодорожников Евлаха и колхозников [19]. Городская больница – крупнейшее лечебное учреждение города – имела семь специализированных отделений, рентгеновский кабинет и лабораторию. М.Гаджиев, главный врач городской больницы, заслуженный врач республики, а также опытный хирург Данилов, молодые хирурги Сарибекова, Гамидзаде, Абдурахманов, Шафрановская вернули здоровье многим жителям Шеки и прилегающих районов [19]. В 1956 г. в сел.Боюк-Дехне был открыт родильный дом, в сел.Дашбулаг и Балталы – фельдшерско-акушерские пункты. Среди населения проводили профилактические меры для предупреждения инфекционных заболеваний, делались вакцинации, прививки [5,42]. Были созданы благоприятные социально-экономические условия для жизни, труда и быта, что обусловило в короткий срок коренные улучшения в жизненном уровне людей. В пятидесятых годах средняя продолжительность жизни, являющаяся одним из показателей здоровья населения, возросла до 70 лет. В составе населения Шекинского района происходили значительные изменения. Если в 1939 г. численность населения Шекинского района составляла 73,102 тыс. чел., в т.ч. 32,734 тыс. –

городское население, 40,368 тыс. – сельское население, а в 1946 г. оно составило 47,677 тыс. чел., в т.ч. 24371 тыс. – городское население, 23,306 – сельское, то в 1955 г. этот показатель составил уже 70 тыс. чел. [2,116]. Как видим, население Шекинского района в 1955 году увеличилось по сравнению с 1946 г. на 22,323 тыс. чел. Оно постепенно приближалось к довоенному уровню. Уменьшилась смертность среди городского и сельского населения Шекинского района (число умерших в 1955 г. – 470 чел., число родившихся – 2360 чел.) [4,83].

В 1960 г. в области медицинского обслуживания населения Шекинского района была проделана определённая работа. В 68 лечебно-профилактических учреждениях района работали 102 врача и около 500 работников со средним медицинским образованием. В сёлах и посёлках района функционировали 11 врачебных и 27 фельдшерско-акушерских пунктов. В самом городе функционировала больница на 684 коек, а в сёлах – на 140 больных. Квалифицированные врачи были направлены в селения Шин, Ибрагимкенд, Дарачаннат, где были открыты новые фельдшерско-акушерские пункты. Росло число больничных коек. В городской детской больнице выросло число больничных коек от 75 до 100. Чтобы предупредить распространение инфекционных заболеваний каждый год среди населения проводились вакцинации. Органы здравоохранения вели массовую санитарно-просветительную работу среди населения. В Доме Здравоохранения проводились лекции и беседы на темы: «О борьбе с социальными болезнями», «Ликвидация эпидемических очагов инфекционных заболеваний», «Охрана материнства и детства». Также медицинские работники часто выступали по радио и публиковали статьи на страницах периодической печати [6,40]. Благодаря уникальным природно-климатическим условиям в Шеки имелась возможность развернуть сеть курортных учреждений. На северо-востоке города, на высоте 850 метров над уровнем моря, на живописной горе, в 1962-1965 годах было построено трёхэтажное здание пионерлагеря «Саадат» («Счастье») [21,62]. В черте города для отдыха жителей и туристов были построены рестораны «Союгбулаг» и «Лезиз», парк культуры и отдыха им.М.Ф.Ахундова площадью 12 гектаров, городские парки «28 апреля» им.П.Бабаева, им. М.Физули [21, 63].

Из года в год увеличивались ассигнования на здравоохранение Азербайджанской ССР. В 1958 году они составили 636 с половиной миллионов рублей [20]. В 1965 г. бюджет здравоохранения республики вырос в 5,7 раза по сравнению с 1940 годом и составил 106,2 млн. рублей. В 1966 г. он достиг 125 млн. рублей [22, 17]. В 1965 г. было завершено строительство здания I корпуса больницы на 300 коек, а также детского сада, который могли посещать 90 детей [21, 64].

Проводились крупные санитарно-гигиенические мероприятия, которые, несомненно, способствовали дальнейшему улучшению охраны здо-

ровья населения, продолжалось жилищное строительство, проводились работы по расширению канализационной сети и обеспечению доброкачественной питьевой водой жителей города и села. В 1965 г. была сдана в эксплуатацию водоочистительная станция, которая состояла из двух гигантских резервуаров производительностью до 9 тыс. куб. м воды в день. В городе был проведён водопровод протяжённостью 27 км. Эти мероприятия улучшили снабжение города водой [21, 36]. Если в 1960 г. на долю каждого жителя города приходилось 8 л. воды в день, то в 1968 г. количество воды на 1 человека увеличилось до 200 литров [14, 139]. Самоотверженно трудилась славная армия медицинских работников Азербайджана. Заслуженным уважением населения пользовались передовые медицинские работники – отличники здравоохранения. Одним из них являлся главврач Варташенского санитарно-больничного объединения Э.Гаджиев [20].

В 1970-ые годы в Шекинском районе начался новый этап в развитии здравоохранения. В Шекинском районе в 70-е годы начали создаваться больницы, амбулатории, детские и женские консультации, сельские врачебные пункты и другие лечебно-профилактические учреждения, оснащённые и оборудованные новейшей аппаратурой. В 1971 г. расширяется сеть лечебно-профилактических учреждений, а также увеличивается численность врачей и среднего медицинского персонала. В медицинских учреждениях на страже здоровья населения стояли 115 врачей и 600 работников со средним медицинским образованием. В городе функционировала центральная больница на 500 коек, в сёлах – 8 больниц на 205 коек и 27 фельдшерско-акушерских пунктов. Медицинские работники родильного дома в городе обслуживали население близлежащих колхозов [7, 57].

В эти годы была значительно расширена сеть санитарно-курортных учреждений, что дало возможность лучше организовать лечение и отдых рабочих и служащих, были построены и сданы в эксплуатацию новые дома отдыха и санатории республиканского и союзного значения. На берегу реки Киш в 1975 г. была создана зона отдыха шелкового объединения «Мархал», к крепости «Гелерсен-герерсен» была проложена дорога, а также началось строительство Нагорного парка [8,55-56].

С целью дальнейшего улучшения специализированной помощи населению района в городской центральной больнице в 1975 г. было открыто урологическое отделение, начались работы по созданию кардиологического и реанимационного отделений. В 1975 году было завершено строительство Дома здравоохранения [8,58].

Вопросы медицинского обслуживания занимали важное место в деятельности работников здравоохранения. Неуклонный рост удельного веса рабочих в связи с интенсивным развитием промышленности привёл к дальнейшему расширению сети специализированных медицинских уч-

реждений для их обслуживания.

План капитального строительства последовательно претворялся в жизнь. В течение 1975 года было завершено строительство бани, детского сада, новой детской поликлиники, женской консультации. Для станции скорой помощи были предоставлены новые корпуса [8, 58]. Для рабочих шелкокомбината им. В.И.Ленина была построена новая столовая на 500 мест. Было организовано приготовление диетических блюд. В 1982 году в 18 столовых Шеки одновременно могли питаться 2000 человек [9, 18]. Определённые успехи были достигнуты в борьбе с профессиональными заболеваниями рабочих шелковой промышленности и с недугами, приводившими к потере трудоспособности. На предприятиях шелковой промышленности профсоюзными и спортивными организациями проводились различные физкультурно-оздоровительные мероприятия: производственная гимнастика и физкультурные паузы, спортивные соревнования и т.д. [9,18].

Важным фактором повышения уровня жизни трудящихся явилось улучшение системы охраны здоровья трудящихся, организация их отдыха, развитие физкультуры и спорта. Из года в год развивалась сеть лечебно-профилактических учреждений, обеспечивающих различные виды квалифицированной медицинской помощи. В 1975 г. в Шекинском районе количество больничных коек увеличилось от 1095 до 1320, в центральной районной больнице - от 480 до 550, в онкологической больнице - от 20 до 60, в психоневрологическом диспансере - от 35 до 100 коек. Был открыт эндокринологический диспансер на 50 коек. Если в 1970 г. имелось 122 врача и 640 работников среднего медицинского персонала, то в конце 1975 г. их стало соответственно: 146 и 750. В районе 2 врача имели дипломы кандидата медицинских наук [8,115].

Чтобы улучшить материальное положение медицинских работников в 80-е годы врачам разной квалификации, работающим без перерыва, каждый год предоставлялся оплачиваемый отпуск. Были увеличены ассигнования для содержания дома инвалидов и престарелых [15] .

В 1980 г. в Шеки, также как и в других регионах республики, медицинское обслуживание населения находилось на высоком уровне. Достаточно привести некоторые факты: население Шекинского района обслуживали 69 лечебно-профилактических учреждений. В этих лечебных учреждениях трудились 880 медицинских работников, из них более 250 - врачи с высшим образованием. На 1000 человек жителей приходилось по 2 врача и 17 работников со средним медицинским образованием. Лечебные учреждения были полностью обеспечены новейшим оборудованием, установками и лекарственными препаратами. Число больничных коек в больницах и диспансерах района выросло до 1230. Впервые среди районов республики в Шеки при лечении онкологических заболеваний применялся жидкий азот. В 1980-е годы трудящимся Шеки были предостав-

лены построенный заново Дом Здравоохранения и межрайонная станция переливания крови [16]. В 1984 г. были сданы в эксплуатацию комплекс родильного дома на 130 коек и детская аптека [21,89].

Чтобы улучшилось обеспечение населения питьевой водой, городская партийная организация приложила все усилия для того, чтобы был проведён новый водопровод, а также была сдана в эксплуатацию водоочистительная установка [10,78].

В 1985 году в ряде сёл Шекинского района были проведены новые водопроводы. В городе полностью завершилось строительство комплекса родильного дома на 130 коек. В селе Кичик Дехне началось строительство больницы на 100 коек [11,17].

В конце исследуемого периода на страже здоровья трудящихся стояли 300 врачей и 870 медицинских работников со средним образованием. Население города и прилегающих сёл обслуживали онкологический, кожно-венерологические диспансеры, 3 поликлиники, центральная больница, школьный санаторий, 8 аптек, детская амбулатория и другие оздоровительные учреждения. В городе действовали 26 детских садов, а в сёлах – 11 [21, 65]. В этих детских учреждениях дети находились под присмотром не только воспитателей, но и медицинских работников.

Учитывая роль и значение народного здравоохранения, партийные и городские организации Шеки осуществили ряд крупных мероприятий, направленных на профилактику заболеваний, ликвидацию инфекций и расширение сети медицинских учреждений. Благодаря постоянному увеличению государственных ассигнований в Шекинском районе в 1985-1990 гг. была создана большая сеть лечебно-профилактических учреждений. Завершилось строительство аптеки «Матери и ребёнка». В самом городе и селах Шекинского района были открыты врачебные амбулатории. В сёлах Гохмуг, Орта Зейзид, Дашбулаг, АшагыКунгут были открыты фельдшерско-акушерские пункты. В селе КичикДехне была построена больница на 50 коек, поликлиника, в 22 сёлах района были организованы медико-санитарные пункты. На строительство районной больницы была выделена значительная сумма – 14 млн. рублей [12,86].

Предметом особых забот явилось санитарное состояние и озеленение Шекинского района, на что в 1989 году были выделены немалые средства – 715 тыс. рублей [13,8].

В 1990 г. Министерство здравоохранения подготовило программу «Здоровье», которое предусматривало строительство крупных и хорошо оснащённых специализированных больниц в районных центрах. Органы здравоохранения заменяли маломощные сельские больницы на более крупные, в которых население имело широкие возможности обеспечиваться квалифицированной медицинской помощью.

В конце исследуемого периода в Шекинском районе уже работали высококвалифицированные кадры врачей по 26 специальностям (терапев-

ты, хирурги, педиатры, акушеры-гинекологи, невропатологи, санитарные врачи и др.). На страже здоровья населения Шекинского района трудились 329 врачей и 1106 медицинских работников со средним медицинским образованием [13,87].

Значительное достижение здравоохранения Азербайджана в исследуемые годы – разветвлённая сеть лечебно-профилактических, санитарно-противоэпидемических учреждений и большой отряд работающих в них медицинских работников, воспитанников республиканских учебных заведений. Большие ассигнования, выделяемые на здравоохранение, позволили осуществить комплекс лечебно-профилактических и санитарно-гигиенических мероприятий, расширить сеть медицинских научных учреждений, обеспечить их необходимым оборудованием, подготовить кадры медицинских работников и, таким образом, улучшить качество медицинского обслуживания населения.

В г.Шеки родилась одна из ведущих невропатологов республики Лятафет Байрамова [21,74]. В 1990 г. в лечебных учреждениях Шекинского района впервые стал применяться метод Елизарова, коренным образом отличающийся от прежних методов лечения в травматологии [13,87].

Таким образом, обобщение выявленных фактических материалов свидетельствует, о том, что здравоохранение в Шеки в 50-90-е гг. XX века достигло достаточно высокого уровня.

ЛИТЕРАТУРА

на азербайджанском языке

1. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi. Şəki filialı (ARDA Şəki filialı): f. 12, s. 1, iş. 87.
2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi sənədlər Arxivi (ARPIİSSA): f. 72, s. 10, iş. 77.
3. ARPIİSSA: f. 72, s. 12, iş. 1.
4. ARPIİSSA: f. 72, s. 17, iş. 1.
5. ARPIİSSA: f. 72, s. 18, iş. 1.
6. ARPIİSSA: f. 72, s. 22, iş. 1.
7. ARPIİSSA: f.72, s.24, iş.264.
8. ARPIİSSA:,f.72, s.26, iş.23.
9. ARPIİSSA: , f. 72,s.29, iş.86.
10. ARPIİSSA: ,f. 72, s.31, iş.1.
11. ARPIİSSA:, f. 72, s.33, iş.1.
12. ARPIİSSA:, f. 72, s.35, iş.91.
13. ARPIİSSA:,f. 72, s.35, iş.92.
14. İsmayılov M. Şəki. Bakı, Elm, 1982, 151 s.
15. Şəki fəhləsi, 1 mart, 1980-ci il.
16. Şəki fəhləsi, 12 aprel, 1980-ci il.

На русском языке

17. Бакинский рабочий, 25 декабря 1945 г.
18. Бакинский рабочий, 19 июня 1948 г.
19. Бакинский рабочий, 24 мая 1953 г.
20. Бакинский рабочий, 11 июля 1958 г.

21. Саламзаде А.Р., Исмаилов М.А., Мамед-заде К.М. Шеки. Историко-архитектурный очерк. Баку, Элм, 1988, с.238 .
22. Советское здравоохранение // 1967, №9, с. 16-21.

ŞƏKİ ŞƏHƏRİNDƏ SƏHIYYƏNİN İNKİŞAFI (XX ƏSRİN 50-90-CI İLLƏRİ)

A.Ə.TAHIROVA

XÜLASƏ

Məqalədə Şəki şəhərində 50-90-cı illərdə tibb sahəsində olan inkişaf, yüksək səviyyədə insanların qayğısına qalan sağlamlıq mərkəzlərinin yaranması və sağlamlığın qorunması üçün yeni üsulların layihələri və metodları təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: Şəki, səhiyyə, həkim, əhali, kadr

DEVELOPMENT OF HEALTH IN SHAKI (50-90 YEARS OF THE XX CENTURY)

A.A.TAHIROVA

SUMMARY

The article analyzes the development of medicine in Shaki in 50-90 years, the establishment of health centers and new methods and projects for health care.

Key words: Shaki, health, doctor, population, sequence

UOT 94(479.24)**SƏFƏVİLƏRİN BƏLX UĞRUNDA HƏŞTƏRXANİLƏR
İLƏ MÜBARİZƏSİ****A.Ə.QƏRİBOVA**
Bakı Dövlət Universiteti
qaribova.aysel@gmail.com

Təqdim edilmiş məqalə Şərqi qüdrətli dövlətlərdən biri hesab edilən Səfəvilərin Mərkəzi Asiya ilə qarşılıqlı siyasi əlaqələrinə, bu istiqamətdə Xorasan və Bəlx uğrunda mübarizə tarixinə həsr edilmişdir. Araşdırma zamanı yerli mənbələrlə yanaşı, Mərkəzi Asiyanın mötəbər qaynaqlarına da müraciət edilmiş və müqayisəli təhlillər əsasında tarixi gerçəkliyin aşkar edilməsinə səy göstərilmişdir. Tarixi nöqteyi-nəzərdən Səfəvilərin Mərkəzi Asiya istiqamətində XVII əsr xarici siyasəti araşdırılmalardan kənar qalmasını nəzərə alaraq ilkin mənbələr əsasında bu münasibətlərin daha dərinə tədqiqatı mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: Azərbaycan, Səfəvilər, Həştərxanilər, Mərkəzi Asiya, Bəlx, Xorasan

Səfəvilərin qüdrətli hökmdarlarından hesab edilən Şah I Abbasın (1587-1629) daima nəzər diqqətində olmuş Bəlx Mərkəzi Asiyanın mühüm bölgələrindən olan Xorasanın dörd böyük vilayətindən biri olmuş və Mərkəzi Asiya dövlətləri ilə münasibətlərin tənzimlənməsində bu vilayətin böyük rolu olmuşdur. Səfəvilərin xarici siyasətinin Şərqi istiqamətində mühüm hissəsini təşkil edən Mərkəzi Asiya ilə qarşılıqlı münasibətlərinin müasir dövrdə obyektiv şəkildə araşdırılmasının mühüm əhəmiyyəti vardır.

Səfəvi tarixinin tanınmış tədqiqatçılarından biri olan Ə.Rəhmani özünün «Tarix-i aləm aray-i Abbasi Azərbaycan tarixinin mənbəyi kimi» adlı monoqrafiyasında İsgəndər bəy Münşinin Azərbaycana, Səfəvi-Osmanlı münasibətlərinə aid məlumatlarını təhlil etmiş, Səfəvi-Mərkəzi Asiya əlaqələrinə isə öləri toxunmuşdur. Belə ki, müəllif əsərində h. 1008-ci il məhərrəm ayının 6-da (19 iyul 1599) Herat yaxınlığında Şah I Abbasın Din Məhəmməd xan üzərində qələbəsinə toxunmuş, 1602-ci ildə Səfəvi qoşunlarının Bəlx yürüşünün uğursuzluğunun səbəblərini təhlil etmişdir [1, 93-94]. Təəssüflər olsun ki, böyük tarixçimiz Ə.Rəhmani bu monoqrafiyasında Səfəvi-Mərkəzi Asiya münasibətləri haqqında başqa heç bir məlumat verməmişdir. Müəllifin Səfəvi dövləti tarixinə həsr etdiyi ikinci monoqrafiyası isə «Azərbaycan XVI əsrin sonu və XVII əsrdə» adlanır. Müəllif bu əsərində əsas diqqətini Səfəvi-Osmanlı müharibələrinə, Səfəvi dövlətinin sosial-iqtisadi həyatına, mədəniyyət-maarif tarixinə, Səfəvi – Rusiya əlaqələrinə, sosial hərəkətlər kimi problemlərə yönəlmiş,

1599-cu il Herat savaşından sonra Şah Abbasın Mavərənnəhrin daxili işlərinə müdaxilə etmək imkanı əldə etməsi, 1602-ci il Bəlx yürüşünün uğursuz olmasını göstərməklə kifayətlənmişdir [2,63].

Müqayisəli təhlil apararkən məlum olur ki, Səfəvi imperatorluğunun Mərkəzi Asiya dövlətləri ilə qarşılıqlı münasibətləri Mərkəzi Asiya tarixşünaslığında da xüsusi tədqiqat mövzusu kimi araşdırılmamışdır. Buna baxmayaraq bəzi Mərkəzi Asiya tarixçilərinin bu və ya digər problemlərə həsr olunan əsərlərində Səfəvi-Mərkəzi Asiya əlaqələri ilə bağlı bəzi məsələlərə toxunulmuşdur. Bu baxımdan B.A.Əhmədovun Bəlx tarixinə həsr olunan monoqrafiyası maraq doğurur. Məlum olduğu kimi, Xorasanın dörd böyük əyalətindən biri olan Bəlx Buxara xanlığının tərkibinə daxil olub, Səfəvi dövləti ilə sərhəddə yerləşirdi. Özbək hökmdarlarının Xorasana yürüşlərində əksər hallarda Bəlx hakiminin qoşunları iştirak edirdilər. B.Əhmədov monoqrafiyasında daha çox Bəlx-Buxara münasibətlərinə diqqət yetirmişdir. Bununla belə, əsərdə Abdulla xanın Bəlx uğrunda mübarizəsi, Bəlx uğrunda 1602-ci ildə baş vermiş Səfəvi-Həştərxani qarşılıqlı mübarizəsi, I Şah Abbasın 1611-ci ildə Mavərənşəhrə yürüşü, Nadir Məhəmməd xanın I Şah Abbasın sarayında sığınacaq tapması, 1689-cu ildə Buxara xanlığının Səfəvilərə məxsus Bala Murqab vilayətini işğal etməsi ilə bağlı maraqlı məlumatlar verilmişdir [3, 88-97; 97-100; 105-107; 111-113, 114].

Həştərxanilər sülaləsi ilə Səfəvilər arasında ilk qarşılıqlı mübarizə Bəlx məsələsi ilə bağlı yaranmışdır. Bu məsələ Mavərənnəhrdə Pir Məhəmməd xanla Bağlı Məhəmməd arasında mübarizə fonunda meydana çıxmışdı. Təvəkkül xan Qazax, Əndican, Daşkənd, Səmərqəndi ələ keçirib, Buxaraya hücum edən zaman Səfəvilərin təqibindən qaçan Bağlı Məhəmməd xan Buxaraya sığınmış və Pir Məhəmməd xan onu yaxşı qarşılıqlı mübarizəyə, hətta Təvəkkül xanın ölümündən sonra Səmərqəndin idarəsini də ona tapşırırmışdı [4, 170; 5, 165]. Lakin az sonra mövqeyini gücləndirən Bağlı Məhəmməd xan Pir Məhəmməd xanla mübarizəyə başladı. Bəlx hakimi Əbdülmömin də yardımına baxmayaraq, Pir Məhəmməd xan savaşda öldürüldü və h. 1009-cu ildə (1600-1601) Bağlı xan Buxaranı ələ keçirib Abdulla xanın taxtında oturdu [5, 164]. Beləliklə də, Bəlx vilayətinin də Həştərxanilərin nəzarət altına keçməsi təhlükəsi yarandı. Məhz bu zaman Şah Abbas Bəlx hadisələrinə müdaxilə etmək qərarına gəldi. Məlum olduğu kimi, Əbdülmömin xanın ölümündən sonra Bəlx vilayətini soykökü əhali arasında şübhə doğuran Əbdülmömin xan idarə edirdi. Şah Abbas isə Bəlxdə hakimiyyətə Səfəvi sarayında tərbiyə almış Məhəmməd İbrahimi gətirmək istəyirdi. Səfəvi mənbələri Məhəmməd İbrahimin Canı bəyin nəvəsi olduğunu yazsalar da [4, 170; 5, 163], Mərkəzi Asiya qaynaqlarında onun Bəlx sultan Şeybaninin nəvəsi olması göstərilir [3, 98]. Məhəmməd İbrahimin Bəlxdə hakimiyyətə gəlməsi ilə bağlı mənbələrdə bir neçə versiya mövcuddur. H. 1008-ci il (1599-1600) hadisələrindən bəhs edən İsgəndər bəy Münşi yazır ki, Şah Abbas Xorasana gəldiyi zaman Pir Məhəmməd xan və Buxara əmirlərinin elçiləri Nur Məhəmməd xanın mülahizələrinin müşayiəti ilə gələrək Bağbadda qızılbaşlara

əsir düşmüş Canı bəyin nəvəsi Məhəmməd İbrahimin Xorasana qaytarılmasını xahiş etmişdilər [6, 1079]. Səfəvi dövrünün digər mənbələrində isə başqa bir versiya öz əksini tapmışdır. Astrabadinin yazdığına əsasən, Bəlx əmirləri məktub və elçiləri vasitəsilə Şah Abbasdan Məhəmməd İbrahimi Bəlxə göndərməyi xahiş etmiş, İbrahimin xahişi ilə İsgəndər bəy Münşi Mavərənnəhr və Türküstan hakimiyyətinin ona verilməsi ilə bağlı şah fərmanını yazmış və Məşhəd hakimi Budaq xana da Məhəmməd İbrahimplə birlikdə getmək tapşırığı verilmişdi [4, 170; 5, 165]. Mərkəzi Asiya salnaməçiləri də məhz Bəlx əmirləri və əyanlarının Məhəmməd İbrahimin göndərilməsi ilə bağlı Şah Abbasa müraciət etdiklərini göstərirlər [3, 98]. Başqa bir versiyaya görə, Şah Abbas həqiqətən də Məhəmməd İbrahimi Buxaraya göndərmiş, lakin o Məşhəddə öz əmirlərinin təhriki ilə Bəlxə doğru getmişdi [3, 98].

M.Astrabadinin məlumatına görə, Şah Abbasın tapşırığı ilə Məhəmməd İbrahim xan Bəlxə Əbdülmöminə tabe olmalı, irsi şahlıqları geri alındıqdan sonra Əbdülmömin hakimiyyəti ona təhvil verməli idi [4, 170]. Lakin Məhəmməd İbrahim xan tapşırığa əməl etməmişdi. Cəlaləddin Məhəmməd Yəzdinin yazdığına əsasən, onlar görüşüb şəhərə qayıtmaq istərkən şəhər əhalisi Əbdülmömin xanın şəhərə daxil olmasına mane olmaq istəmiş və Məhəmməd İbrahim xanın adına xütbə oxunaraq, sikkə kəsilmişdir [7, 177]. Beləliklə, 1601-ci ildə Bəlxə hakimiyyəti ələ alan Məhəmməd İbrahim elə həmin gecə Əbdülmömin xanı qətlə yetirmiş, Şah Abbasa göstərilən yardıma görə təşəkkürünü bildirsə də, az sonra Meymənə, Fəryab, Əndixod və Şibirqan vilayətlərini ələ keçirmişdi [4, 170; 5, 166].

Məhəmməd İbrahim Şah Abbasın köməyi ilə Bəlxə möhkəmləndikdən sonra əvvəlcə çox ağıllı və bacarıqlı Xoca Nəzəri divanbəyi təyin etmiş, mülki-maliyyə məsələlərini də onun ixtiyarına vermiş, lakin çox keçməmiş Yar Mirzənin təhriki ilə Xoca Nəzəri öldürmüşdü. Bundan sonra eys-ışrətə qurşanan Məhəmməd İbrahim, idarətməni yarıtmaz hala salmış, nüfuzlu əmirlərin sıxışdırılması nəticəsində əyanlarla mərkəzi hakimiyyət arasında ziddiyyətlər baş qaldırmışdı [4, 172]. Məhəmməd Yusif Münşinin məlumatına əsasən, Məhəmməd İbrahimin dövründə küçə və bazarlarda sakitlik pozulmuş, qətl və qarətlər artmışdı [3, 98]. Yaranmış vəziyyətdən istifadə edən Bağı Məhəmməd xan və qardaşı Vəli Məhəmməd xan Bəlxə hücumu başladılar. G.Vamberi Bağı Məhəmməd xanı Bəlx istiqamətində yürüşə başlamasının səbəbləri sırasında Bəlxə Səfəvi meyilli qüvvələrin çoxalması və onun qardaşı Din Məhəmməd xanın Kundüz vilayətində yaşayan Qara Türkman tayfaları tərəfindən öldürülməsi kimi amilləri göstərmişdir [8, 71-72]. Bağı Məhəmməd və Vəli Məhəmməd xanın Bəlxə hücumu h.1010-cu ilin (1601) iyul-sentyabr ayları arasında baş tutdu və Məhəmməd İbrahim xanın tərəfdarları xəyanət edərək onu öldürdülər və Həştərxanilərin tərəfinə keçdilər. Mərkəzi Asiya salnaməçilərinin məlumatına görə, müqavimətsiz Bəlxə ələ keçirən Həştərxanilər Canı Məhəmməd xanın adına xütbə oxuduraraq Vəli Məhəmməd xanı Bəlxin hakimi təyin etdilər [3, 98-99]. Səfəvi dövrü mənbələri Bəlxin Həştərxanilər tərəfindən fəth

olunması və Məhəmməd İbrahimin öldürülməsini h.1009-cu ilin (1600-1601) Novruzuna şamil edirlər [4, 172; 5, 167]. Bəlxədə bu hadisələrin baş verdiyi dövrdə Şah Abbas Mərv hakimi Nur Məhəmməd xanın separatizminin yatırılması ilə məşğul idi. Məlum olduğu kimi Xorasanın fəthi zamanı Şah Abbasın yardımı ilə Mərvdə hakimiyyəti ələ alan Nur Məhəmməd xan az sonra itaətdən çıxaraq, hətta Abiverd qalasına da hücum etmişdi. Xorasan istiqamətinə gələn Şah Abbas Nur Məhəmməd xanı yanına çağırırsa da, o bunu qəbul etməyib Nisa qalasını möhkəmləndirməyə başlamışdı. Bu xəbərdən qəzəblənən Şah Xorasan bəylərbəyi Hüseyin xan Şamlı başda olmaqla Maruçaq, Qur, Sərəxs hakimlərini Nur Məhəmməd xana qarşı göndərmiş, özü isə Abiverd qalasını mühasirəyə alaraq 24 gündən sonra qalanı ələ keçirmişdi [4, 170-171]. Qızılbaşların hücumlarından sonra Səfəvi təbəələri Nur Məhəmməd xanın xidmətini tərk etmiş, sonuncu isə Mərv qalasına sığınmağa macal tapmışdı. Şahın əmri ilə Məşhəd hakimi Bayram xan, Nişapur hakimi Məhəmməd Sultan Bayat da Hüseyin xan Şamlıya kömək üçün Mərvə göndərildi. Abiverd qalası tutulduqdan sonra Şah Abbas özü də Mərvə doğru hərəkət etdi [4, 171]. Vəziyyətin çıxılmaz olduğunu gören Nur Məhəmməd xan Etimadəddövlə Hatəm bəy Ordubadinin vasitəçiliyi ilə Şahın əhvinə nail ola bilmişdi. Sənaməçi Molla Kamal da h.1008-ci ildə (1599-1600) Nur Məhəmməd xanın Mərvdə qızılbaşlara qarşı savaşa açdığını, lakin qalanın müdafiəsində dayana bilmədiyindən şahdan bağışlanmasını dilədiyini göstərmişdir [9, 53-54]. Şah Abbas Mərvə tutduqdan sonra qalanın möhkəmləndirilməsi üçün bəzi tədbirlər görmüş şəhər hakimliyini Bektaş xan Ustaclıya tapşıraraq, Nur Məhəmməd xan və xan zadələri Şiraza göndərərək onlar üçün gündəlik 1 tükən xərclik verilməsini göstəriş vermişdi. Nisa qalası tutulduqdan sonra Bektaş xanın oğlu Məntəşah sultanı oranın hakimi təyin edən Şah Abbas Məşhəd və Qəzvinə keçməklə İsfahana qayıtmışdı [5, 167]. Məhz bu zaman Məhəmməd İbrahimin ölüm xəbəri Şah Abbasa çatmışdı. Onun ölümündən bir qədər sonra Yar Məhəmməd xan, Səid Məhəmməd xanın oğlu Cahangir Mirzə, Şir Əfqan, Mirzə Ərəb Məhəmməd xan Atalıq İsfahana gələrək vaxtilə özbəklərin İmam Rza türbəsindən qarət etdikləri almaz parçasını da hədiyyə gətirərək Həştərxanilərə qarşı Səfəvilərdən yardım istədilər [5, 168].

Həştərxanilərin Bəlx vilayətində möhkəmlənməsindən narahat olan Şah Abbas h.1010-cu ildə Baği xanı cəzalandırmaq məqsədilə Məşhədə gəlmiş zaman Bektaş xan Baği xanın məktub göndərərək dostluq yaratmaq niyyətində olduğu xəbərini çatdırmışdı. Şah Bektaş xana Baği xanla dostca davranmağı tapşırmaqla yanaşı, savaşa zamanı qızılbaşlara əsir düşmüş Din Məhəmməd xanı divanbəyi Can Məhəmməd bəyi elçi kimi Baği xanın sarayına göndərmişdi [10, 612]. Mənbələrin məlumatına görə, Şah Abbas elçi vasitəsilə Baği xana Bəlxli Abdulla xanın sülaləsindən qalmış iki uşağa - Seyid Məhəmməd xanın oğlu Cahangir Mirzə, Pir Məhəmməd xanın oğlu Səlim Mirzəyə verməyi, Həştərxanilərin Məvəənnəhlə kifayətlənməyini çatdırmış, əks təqdirdə Səfəvi dövlətinin həmin varislərə yardım göstərəcəyini bildirmişdi [10, 612] Qeyd etmək lazımdır ki, Səfəvi sarayının müdafiə etdiyi Cahangir Mirzə və Səlim Mirzə

Məhəmməd İbrahimin ölümündən sonra Bəlxə tutan Baği xanın təqibindən qaçaraq İsfahana gəlmişdilər.

Baği xan Şah Abbasın elçilərini zahirən mehriban qarşılamiş və Şeybani şahzadələrinin onun yanına göndərilməsini xahiş etmişdi. Lakin Baği xanın hiyləsinə uymayan Şah Abbas Bəlxə yürüşə hazırlamağa göstəriş verərək Səfəvi sarayına yardım üçün gəlmiş Yar Məhəmməd xan və yoldaşlarını, həmçinin Şeybani şahzadələrini Xorasana göndərmişdi. H.1011-ci ildə (1602-1603) Əliqulu xan Şamlı və Qarçıqay xanı Cicitko və Meyməndin fəthi üçün göndərən Şah Abbas özü Herata doğru hərəkət etdi [5, 168]. Şahın əmri ilə Cahangir Mirzəyə xan titulu verildi, onun adına Bəlx hakimi olması haqqında fərman verildi və Yar Əhməd qəyyumu təyin edildi. Bəlxin fəthinə göndərilmiş üç yüz top, dörd min soyuq silah, on min tüfəngçidən ibarət ordunun topxana rəisi Qarçıqay xana, ümumi komandanlıq isə Herat hakimi Hüseyn xan Şamlıya həvalə olundu. Əndixod qalasını tutan Şah Abbas qala hakimi Mömin bəyi elçi kimi Baği xanın yanına yola salmış, ardınca özü də Bəlxə doğru hücumu başlamışdı. Qızılbaş qoşununun Bəlxə çatmasına iki mənzil qalmış Baği xanın iyirmi minlik ordu ilə Ceyhun çayını keçib Bəlxə gəlməsi xəbəri gəldikdə şah döyüşə hazırlıq göstərişi verdi. Açıq savaştan yayınan Baği xan Bəlx şəhərinə daxil olaraq müdafiə tədbirlərini gücləndirdi [3, 100]. Şəhərə yaxınlaşan qızılbaş qoşunu ilə savaşa yenilən özbəklər şəhərin qala divarları arxasına sığındılar və Səfəvi dövrü mənbələrinə görə, bir aya qədər qarşı-qarşıya dayanan tərəflər arasında heç bir savaş baş vermədi. Havanın istiliyi və çirkli sudan istifadə nəticəsində əsgərlər arasında ciddi yoluxucu xəstəlik baş qaldırdı və qoşunun üçdə biri yoluxdu. Vəziyyət o həddə çatmışdı ki, hətta qızılbaş ordusunun geri qayıtması məsələsi ortaya çıxmışdı. Səfəvi ordusunun Bəlx şəhərindən üç-dörd mənzil geri qayıtmasını gören özbəklər şəhərdən çıxıb onları təqib etmək qərarına gəldilər [4, 173-174].

Şahın əmri ilə dərhal döyüş hazırlığı vəziyyətinə gətirilən qızılbaş ordusu savaşa başladı və Bektaş xanın dəstəsi rəqibə ciddi zərbə vurdu. Məğlub olan özbəklər Ceyhun çayına doğru geri çəkildilər. Bektaş xan və Nəcəfqulu xanın qaziləri çayı keçərək yenidən savaşa başladılar və son nəticədə özbəklər məğlub oldu [4, 173-174]. Səfəvi mənbələrinin əksinə olaraq, Mərkəzi Asiya salnamələri savaşa özbəklərin qalib gəldiyini göstərirlər. Onların yazdığına görə, Əndixod qalasını tutan qızılbaşlar sürətlə hərəkət edib Pul-i Xatab adlı yere yaxınlaşsalar da, Həştərxanilər özlərini itirmədilər. Vəli Məhəmməd xan Bəlxə möhkəmləndirib qızılbaşların qarşısını kəsə bildi, Baği Məhəmməd xan isə Ceyhun çayını keçib qardaşı ilə Puli Xatabda birləşərək qızılbaşları məğlub etdilər və Şah Abbas ordunun salamat qalmış hissəsi ilə qaçdı [3, 100]. Fikrimizcə, Mərkəzi Asiya salnaməçilərinin məlumatları daha inandırıcıdır. Belə ki, qızılbaş ordusunda baş qaldırmış yoluxucu xəstəliklər onun döyüş qabiliyyətini itirməsinə səbəb olmuşdu. Digər tərəfdən, Səfəvi mənbələrinin verdiyi dolayısı məlumatlar da bunu söyləməyə əsas verir. Astrabadi və Şah Abbas dövrünün yazışmalarında əksini tapmış məlumatlara əsasən, bu savaştan sonra İsfahana

doğru geri çəkilən Səfəvi hökmdarı Əndixod əhalisinə divan tutaraq, onların bir qismini İraqa köçürərək şəhəri dağıtdırmışdı [4, 175; 5, 169]. Səfəvilərin həmin savaşa qələbə çaldığı təqdirdə Əndixodun dağıdılması və əhalisinin ölkənin içərilərinə köçürülməsinə ehtiyac olmazdı. Səfəvi mənbələrinin bu savaşa qızılbaş ordusunun da böyük itki verməsini etiraf etməsi özbəklərin qalib gəlməsini söyləməyə əsas verir [5, 169]. Şah Abbasın Bəlx yürüşünü təsvir edən G.Vamberi də döyüşdə özbəklərin qalib gəldiyini göstərir. Müəllifin məlumatına görə, Şah Abbas öz müttəfiqlərinin maraqlarına uyğun olaraq Həştərxaniləri cəzalandırmaq üçün Mərvdən Bəlxə, oradan da Oks (Ceyhun) çayını keçib Buxaraya getmək istəyirdi. Qızılbaşlar Bəlx yaxınlığında yerləşən Baba Abdal məqbərəsinə yaxınlaşan zaman orduda dəhşətli epidemiyə baş qaldırdı, qoşunun yarısından çoxu xəstələndi. Belə bir vəziyyətdə iki tərəfdən hücumla məruz qalan qızılbaşlar məğlub oldu və Şah Abbas böyük çətinliklə bir-neçə min qoşunun müşayiəti ilə xilas olmağa müvəffəq ola bildi [95, 73]. Beləliklə, 1602-ci ildə Şah Abbasın Bəlx vilayətini ələ keçirmək istəyi baş tutmadı. Özbəklər Bədəxşan vilayətini və Toxaristanın digər şəhərlərini də ələ keçirib Bəlxə birləşdirdilər və Vəli Məhəmməd xan əmir Bakicanı Bəlxin hakimi təyin etdi [3, 100]. Lakin özbəklər Səfəvi sərhədini pozmağa cəsarət etmədilər. Şah Abbas da Həştərxanilərlə münasibətləri daha da gərginləşdirməmək üçün sərhəd hakimlərinə tacirlərin gediş-gəlişinə mane olmamaq göstərişini verdi [5, 170]. Səfəvi sarayı Bəlxə olan iddialarından əl çəkməsə də, 1603-cü ildə Osmanlı dövləti ilə savaşa başlanması, həmçinin h. 1013-cü ildə (1604-1605) Bağrı xanın ölümü Səfəvi-Həştərxani sərhədlərində bir müddət nisbi sabitliyin bərqərar olmasına şərait yaratdı. Lakin Şah Abbasın əsas diqqətinin Osmanlı ilə müharibəyə yönəlməsinə baxmayaraq, Səfəvi sarayında olan özbək şahzadələri vasitəsilə ara-sıra Bəlx hadisələrinə müdaxilə edilirdi. Bağrı Məhəmməd xanın ölümündən sonra Mavərnəhr və Türküstanın padşahı elan edilən Vəli Məhəmməd xan isə dövlətin şimal sərhədlərinə tez-tez basqınlar edən qazax sultanları Abulay və Bahadır xana qarşı mübarizə aparmaq, həmçinin qardaşı oğlanları İmamqulu və Nadir Məhəmməd xanın separatizmini yatırmaqla məşğul idi [11, 409; 4, 192].

Mənbələrin məlumatına əsasən, 1607-ci ildə onlar yenidən Bəlxə hücum etsələr də, Axça şəhəri yaxınlığında bir daha məğlubiyyətə uğradılar. Səlim Mirzə yenidən Xorasana qaçmış olsa da, onun sonrakı taleyi haqqında mənbələrdə məlumat verilmir. Cahangir Mirzə isə bir müddət müxtəlif yerlərdə sığınacaq tapsa da, sonda Bəlxə gizləndiyi Gülbaba Kalmakın evində yaxalanaraq Nadir Məhəmməd xanın əmri ilə qətlə yetirildi [3, 103]. Bu vaxt Şirvan bəylərbəyliyi Osmanlı ordusu ilə qızğın savaşa olan Şah Abbas Bəlxə baş verən hadisələrə müdaxilə etmək imkanına malik deyildi.

Beləliklə, araşdırmalar göstərir ki, XVII əsrin ilk qərinasında Səfəvi dövləti ilə Mərkəzi Asiya dövlətləri, xüsusilə də Buxara xanlığının qarşılıqlı münasibətlərinin mahiyyətində bir sıra dəyişikliklər baş vermişdir. Şeybanilərdən fərqli olaraq Həştərxanilər sülaləsi dövründə Buxara xanlığında haki-

miyyəət uğrunda sülalə üzvləri arasında baş vermiş çəkişmələr bu dövlətin əvvəlki qüdrətinin sarsılmasına səbəb olmuşdu. Məhz buna görə də Həştərxanilər sülaləsi öz işğalçılıq niyyətlərindən əl çəkməsələr də, Xorasanın geri qaytarılması iqtidarına malik deyildilər. Özbəklərin Xorasan istiqamətində ara-sıra təşkil etdikləri qarətçi yürüşlər isə iki dövlət arasında heç bir sərhəd dəyişikliyinə gətirib çıxarmamışdı. Həştərxanilərdən fərqli olaraq, XVII əsrin əvvəlləri Səfəvi dövlətinin həm daxili, həm də beynəlxalq nüfuzunun gücləndiyi dövrə təsadüf edir. İslahatlar nəticəsində dövlətin qüdrətini bərpa edən Şah Abbas Xorasanı geri qaytardıqdan sonra əsas diqqətini Osmanlı ilə müharibəyə yönəltdiyi üçün Xorasan istiqamətində fəal xarici siyasət kursu həyata keçirmək iqtidarında deyildi. Məhz buna görə də Səfəvi sarayı Mərkəzi Asiya ilə sərhəddə status-kvonun saxlanmasına cəhd göstərməklə yanaşı, Buxara xanlığının güclənməsinə mane olmağa çalışır, bu məqsədlə Həştərxanilər sülaləsinin ayrı-ayrı nümayəndələrini dəstəkləməklə daxili qarşıdurmanın qüvvətlənməsinə rəvac verirdi. Doğrudur, Şah Abbas Mavərnəhr ərazisinə açıq iddia ilə çıxış etməsə də, Xorasanın mühüm vilayətlərindən olan Bəlxin ələ keçirilməsində olduqca maraqlı idi. Lakin Osmanlı, Portuqaliya, o cümlədən Böyük Moğol dövlətlərindən itirilmiş ərazilərin qaytarılması çox böyük iqtisadi, hərbi-strateji, diplomatik qüvvə və bacarıq tələb etdiyi üçün Bəlx məsələsi ikinci plana keçirdi. Qeyd olunan faktorlara görə, Şah Abbas 1602-ci il Bəlx hadisələri və 1611-ci ildə Vəli Məhəmməd xana göstərilən yardım istisna olmaqla, Mərkəzi Asiya istiqamətində ələ də ciddi bir addım atmamışdı.

ƏDƏBİYYAT

1. Туманович Н.Н. Европейские державы в Персидском заливе в XVI-XIX вв. Москва: Наука, 1982, 188 с.
2. Рахмани А.А. Азербайджан в конце XVI и в XVII веке. Баку: ЭЛМ, 1981, 237 с.
3. Ахмедов Б.А. История Балха (XVI-первая половина XVIII вв.). Ташкент: ФАН Узбекской ССР, 1982, 296 с.
4. سيد حسن ميرمرتضى استرآبادى. تاريخ سلطانى، از شيخ صفى تا شاه صفى. تهران: چاپخانه بهمن، ه. 1358، ص 311
5. شاه عباس صفوى مجموعه ى اسناد و مدارك تاريخى همراه با يادداشت هاى تفصيلى، به اهتمام دكتور عبدالحسين نوابى. جلد 1، تهران: انتشارات فرهنگ ايران، ه. 1352، ص 274.
6. İsgəndər bəy Münşi. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi. Fars dilindən çevirən prof. Şahin Fərzəliyev. Bakı: Şərq-Qərb, 2010, 1144 s.
7. جلال الدين محمد منجم يزدي. تاريخ عباسى. تهران: انتشارات واحد. ه. 1366، ص 498
8. Ванина Е.Ю. Средневековое городское ремесло Индии XIII-XVII вв. Москва: Наука, 1991, 234 с.
9. " دوکتاب نفيس از مدارک اوليه " - " تاريخ صفويه " - " خلاصه التواريخ " - " تاريخ ملا کمال، اراک " ه. 1334، ص 126
10. اسکندر بيگ ترکمان منشى. تاريخ عالم آراى عباسى. ج. 1-2. تهران: چاپ گلشن، ه. 1350، ص. 1-606، ص 607-1235
11. История Узбекской ССР. Том I, Ташкент: АН Узбекской ССР, 1955, 542 с.

БОРЬБА СЕФЕВИДОВ ЗА БАЛХ ПРОТИВ АСТРАХАНИДОВ

А.А.ГАРИБОВА

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается история внешней политики одного из самых могущественных государств Востока Сефевидов против Астраханидов за Балха и в том числе взаимные политические отношения со странами Центральной Азии. В ходе исследования вместе с местными источниками были изучены надежные источники Центральной Азии и были проведены сравнительные анализы. К сожалению, в исторических работах по Средней Азии внешняя политика Сефевидов не была исследована в должной мере и поэтому представленная статья имеет важное значение.

Ключевые слова: Азербайджан, Сефевиды, Астраханиды, Центральная Азия, Балх, Хорасан

SAFAVID'S STRUGGLE FOR BALKH AGAINST HASHTARKHANE'S

A.A.GARIBOVA

SUMMARY

The paper deals with the history of foreign policy of one of the most powerful states in the East, Safavid's against Hashtarkhane's for Balkh, mutual political relations with Central Asian states. During the investigation, along with local authorities, reliable sources of Central Asia were referred to and comparative analyses were carried out. Unfortunately, in historical works towards Central Asia, the foreign policy of Safavid's is not investigated and therefore the article is of great importance.

Key words: Azerbaijan, Safavids, Hashtarkhanes, Central Asia, Balkh, Khorasan

UOT 94 (479.24)**AZƏRBAYCANIN XARİCİ SİYASƏTİNDƏ
GÖMRÜK İTTİFAQININ ROLU****A.M.ƏLİYEVƏ*****Bakı Slavyan Universiteti*
*aygun.ibrahimova@yahoo.com***

Müstəqil xarici siyasət həyata keçirən Azərbaycan Respublikası dünya miqyasında çox etibarlı tərəfdaş kimi tanınır. Bütün beynəlxalq təşkilatlarla və dünyanın aparıcı dövlətləri ilə əməkdaşlığı inkişaf etdirməkdə maraqlı olan ölkəmiz bunun üçün konkret addımlar atır, bərabərhüquqlu əlaqələrin, qarşılıqlı maraqların təmin edilməsi istiqamətində, daxili işlərə qarışmamaq prinsipi çərçivəsində davam etdirilməsi işinə öz töhfəsini verir. Qətiyyətlə deyə bilərik ki, Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin həyata keçirdiyi müstəqil xarici siyasət nəticəsində ölkəmizin beynəlxalq münasibətlər sistemində yeri daha da möhkəmlənmiş, bu diplomatik reallıqlar fonunda respublikamızın Avropaya və dünya birliyinə inteqrasiyası xeyli sürətlənmişdir. Məqalədə Gömrük İttifaqı və bu qurumun Azərbaycanın xarici siyasətindəki rolu nəzərdən keçirilir.

Açar sözlər: Azərbaycan, inteqrasiya birlikləri, Gömrük İttifaqı, Rusiya

Elmi əsaslara söykənən daxili və xarici siyasətin həyata keçirilməsi nəticəsində Azərbaycan Cənubi Qafqaz regionunun lider dövləti səviyyəsinə yüksəlməklə yanaşı, həm də bölgədə sülhün, təhlükəsizliyin və inkişafın simvoluna çevrilmişdir. Azərbaycanın qazandığı uğurların təməlinə isə Ulu Öndərimiz Heydər Əliyevin müəyyənləşdirdiyi daxili və xarici siyasət strategiyası dayanır.

Azərbaycanın müstəqil dövlət kimi inkişafında və dünya birliyinə inteqrasiya proseslərində qarşısında duran əsas maneə Rusiyanın MDB məkanında həyata keçirdiyi imperialist siyasətdir. Dünyanın ən qüdrətli dövlətlərindən olan Rusiyanın idarəçilik sistemi, siyasi rejimi, dövlət quruluşu, iqtisadi-ictimai formasiyası zaman-zaman dəyişsə də, onun istər regional, istərsə də qlobal miqyasda həm dostları, həm də düşmənləri ilə davranış metodları, münasibətlərdə üstünlük verdiyi prinsiplər və s. demək olar ki, dəyişməz olaraq qalmaqdadır [2,224].

Bildiyimiz kimi, Prezident Yeltsinin hakimiyyətdən getməsindən sonra Rusiyada dirçəliş dövrü başladı. Bu dövrdə Rusiyada daxili münaqişələr, dövlət hakimiyyətində boşluq və s. özünü göstərirdi. 2001-ci ildən başlayaraq

isə Rusiya qısa müddətdə daxili sabitliyi və dövlət hakimiyyətini möhkəmlətməklə özünün regionda və dünyada itirilməkdə olan nüfuzunu, təsirini qaytarmağa nail oldu. Bu, qərb dövlətlərinin, xüsusilə də ABŞ-ın böyük sürətlə Rusiyanın ənənəvi təsir dairəsində olan regionlara böyük ölçüdə nüfuz edə bilməsi dövrünə təsadüf edirdi.

Rusiya artıq imperiya xüsusiyyətlərini, imperiya baxışlarını, imperiya maraqlarını mənimsəmiş və onlara alışmış bir dövlət olduğundan bu gün də müəyyən mənada ənənəvi missiyasını davam etdirməkdədir. Belə ki, Rusiyanın ABŞ və Avropa ilə rəqabət aparmaq, özünün ənənəvi nüfuz dairəsində olan regionlarda onların təsirini azaltmaq və eyni zamanda öz nüfuzunu artırmaq məqsədi ilə son dövrlərdə daha da aktivləşdiyini müşahidə etmək mümkündür.

Məlumdur ki, Rusiya bir neçə ildir Avropa İttifaqına alternativ olaraq Avrasiya Birliyi və MDB çərçivəsində Gömrük İttifaqı kimi birliklər yaratmaq ideyası ilə çıxış edir. Hətta bu təşkilatların formalaşdırılması istiqamətində müəyyən addımlar da artıq atılmışdır. Rusiyanın baş naziri Vladimir Putin 2012-ci ildə yeni prezident seçiləndən sonra xarici siyasətdə atacağı addımlar haqqında “İzvestiya” qəzetində yazdığı məqaləsində postsovet dövlətlərini “Avrasiya İttifaqı” adı altında birləşdirmək istədiyini bildirmişdir [4].

Rusiya Prezidenti V.Putin özünün strateji məqsədinin Sovet İttifaqının bərpa edilməsi olduğunu gizlətmir və İttifaqın parçalanmasını XX əsrin əsas geosiyasi fəlakəti hesab edir. Hazırda V.Putinin bütün siyasi gedişləri məhz bu məsələnin həllinə yönəlmişdir. Gömrük İttifaqı SSRİ-nin bərpa olunması planının tərkib hissəsi olmaqla yanaşı, üzv ölkələrin formalaşdıracağı və Rusiyanın rəhbərlik edəcəyi iqtisadi mühitin yaradılmasını da nəzərdə tutur [3].

Elə buna görə də regionda həyata keçirilən istənilən inteqrasiya prosesinin uğurlu olması üçün Cənubi Qafqazdakı strateji mövqeyi, enerji resursları, tranzit imkanları və iqtisadi inkişafı baxımından Azərbaycanın bu prosesdə iştirakı mühüm əhəmiyyət kəsb edir və Rusiya da bunun fərqindədir. Elə bu səbəbə görə də Rusiya yaratdığı Gömrük İttifaqına Azərbaycanın da qoşulmasını istəyir.

Rusiyanın Gömrük İttifaqının yaradılması yolunda atdığı addım ilk dəfə 1995-ci ildə Belarus, Qazaxıstan, Rusiya tərəfindən “Gömrük ittifaqının” yaradılması haqqında əldə edilmiş razılaşma olmuşdur. 1994-cü ildə Qazaxıstan prezidenti N.Nazarbayev ilk dəfə olaraq Avrasiya İttifaqının yaradılması təklifini irəli sürən zaman, o, Sovet İttifaqının yeni formada mövcud olmasını deyil, Avropa Birliyi kimi bərabərhüquqlu üzvlüyü nəzərdə tuturdu. Putin bu ideyanı götürüb, Avrasiya İttifaqı arzusunu reallaşdırmağa start verdi. 1996-cı ilin martında Qırğızıstan, 1999-cu ilin fevralında Tacikistan da quruma daxil oldu [6].

Gömrük İttifaqının fəaliyyəti dövründə bir sıra sənədlər imzalanmışdır ki, onların arasında 1996-cı il 26 mart tarixli iqtisadi və humanitar sahələrdə inteqrasiyanın möhkəmləndirilməsi və onun məntiqi davamı olan 1999-cu il 26 fevral tarixli Gömrük İttifaqı və vahid iqtisadi məkan haqqında olan sənədlər

mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məhz bu sənədlərdə əməkdaşlığın aşağıdakı istiqamətləri təyin olundu:

- azad ticarət zonasının formalaşması;
- gömrük ittifaqının 3-cü ölkələrlə qarşılıqlı münasibətləri;
- vahid gömrük ərazisinin formalaşdırılması;
- ümumi xidmət və əmək bazarı;
- vahid elmi-texniki informasiya məkanının formalaşdırılması və s (20).

2000-ci ilin oktyabrında 5 ölkədən (Rusiya, Belarus, Qazaxıstan, Qırğızıstan və Tacikistan) ibarət Gömrük ittifaqı dəyişdirilərək onun yerində Avrasiya İqtisadi Cəmiyyəti yarandı. Yeni təşkilatın məqsədi 5 ölkənin ərazisində vahid iqtisadi məkanın formalaşması idi. Birlik qarşısında aşağıdakı vəzifələr müəyyən olunmuşdur:

- üzv ölkələrdə iqtisadiyyatda struktur islahatlarının uzlaşdırılması;
- vahid nəqliyyat strukturunun və vahid nəqliyyat bazarının yaradılması;
- vahid gömrük tarifinin tətbiqi;
- milli qanunvericiliklərin uyğunlaşdırılması və beynəlxalq təşkilatlarla münasibətdə ümumi siyasi kursun işlənməsi və s [6].

Rusiya ilk növbədə bu müqavilənin imzalanması ilə, Sovet İttifaqının yeni formada bərpa edilməsi fikrinin formalaşmaması üçün bütün imkanlardan istifadə etməkdədir. Lakin reallıq bunun belə olmadığını göstərir. İttifaqı təsis edən hər üç ölkə arasında hal-hazırda var olan Gömrük Birliyi müəyyən siyasi və iqtisadi səbəblərdən özünü faktiki olaraq doğrultmur.

Rusiya, Belarus və Qazaxıstan liderlərinin imzaladığı Avrasiya İttifaqının yaradılması haqqında müqaviləni tarixi hadisə adlandırırlar. 2014-cü il mayın 29-da Astanada Vladimir Putin, Aleksandr Lukaşenko və Nursultan Nazarbayev Avrasiya iqtisadi ittifaqının yaradılması haqqında müqavilə imzaladılar. İmzalanmış müqavilə 2015-ci il yanvarın 1-dən qüvvəyə minməli idi [5].

İttifaq çərçivəsində kapital, işçi qüvvə, mal və xidmətlərin azad hərəkəti, nəqliyyat və energetika infrastrukturlarından bərabərhüquqlu istifadə, vahid valyutanın yaradılması, vizasız gediş-gəliş nəzərdə tutulmuşdur.

Avrasiya Gömrük İttifaqı, onun formalaşdırılması və gələcək perspektivləri son yarım ildə istər Azərbaycan, istərsə də digər MDB ölkələrinin mətbuatının gündəmində olan əsas məsələlərdən birinə çevrilmişdir. Rusiyanın geosiyasi xəttində əsas məsələlərdən sayılan bu layihə, hətta beynəlxalq səviyyədə ciddi müzakirələrə səbəb olmuşdur. Rusiya MDB-nin əsas güclərinin, o cümlədən Azərbaycanın özünün təşəbbüskarı olduğu Avrasiya Gömrük İttifaqına qoşulmasına təkidlə və israrla çalışır. Hətta keçmiş SSRİ-nin varisi bu istəyinə nail olmaq üçün bəzi hallarda müəyyən siyasi və iqtisadi təzyiqlər metodlarından istifadə etməkdən də çəkinmir [7].

Ekspertlərin fikrincə, Avropa İttifaqından fərqli olaraq MDB məkanında mövcud olan münasibətlər üzündən ölkələrin Gömrük İttifaqında inteqrasiyası mümkün deyil. Onların fikrincə bu ittifaq regional qurum kimi iqtisadi deyil, daha çox siyasi vasitə olaraq Rusiyanın təzyiqləri üçün istifadə edilə bilər.

2014-cü il yanvarın əvvəlində Ermənistan da bu ittifaqa daxil oldu. Ancaq Avrasiya İqtisadi İttifaqının qaydalarına görə, ərazi mübahisəsi olan ölkələrin həmin ittifaqa girişi qadağan edilmişdi. Ermənistan Azərbaycanın işğal olunmuş Dağlıq Qarabağ ərazisində gömrük postu qoyulmamasına qərar verib [6].

Azərbaycanın Gömrük İttifaqına daxil olması ölkəmiz üçün nə vəd edir? Hal-hazırda bizim əsas ixrac məhsullarımız neft və qazdan ibarətdir. Bizim bazarımız isə Avropadır. Avrasiya Gömrük İttifaqına qoşulma Rusiyaya, Qazaxıstana, Belarusiyaya sərf edə bilər. Çünki bu ölkələrin yüngül və ağır sənayesi, kənd təsərrüfatı bir-biri ilə bağlıdır. Buna görə də Avrasiya Gömrük İttifaqında ilk növbədə bu ölkələrin təmsil olunması təbii haldır. Azərbaycan isə bu ittifaqa yalnız geosiyasi məqsədlər üçün qoşula bilər. Azərbaycanın müəyyən şərtlər əsasında Avrasiya Gömrük İttifaqına daxil olması mümkündür. Bu şərt isə Dağlıq Qarabağ məsələsi ilə bağlı ola bilər. Ermənistanın işğal etdiyi ərazilərdən çıxması müqabilində Azərbaycan həmin ittifaqa qoşula bilər.

Bununla belə, Azərbaycanın sözügedən quruma daxil olması eyni zamanda, müstəqilliyimizin bir hissəsinin itirilməsi deməkdir. Belə ki, hal-hazırda Azərbaycan müstəqil dövlətdir və iqtisadi münasibətlərini bərabər hüquqlu əsasda quraraq davam etdirir. Lakin həmin ittifaqa qoşulacağı təqdirdə, bu sərbəstlik məhdudlaşdırıla bilər. Çünki hər hansı bir ticarət razılaşması imzalayan zaman mütləq şəkildə digər üzv ölkələrlə məsləhətləşməli olacaq [1,174].

Azərbaycanın bu ittifaqa üzvlüyü ölkəmizə yalnız qısamüddətli gəlirlər vəd edir. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına əsasən, Azərbaycan idxalının 18,5 faizi, ixracın isə 4,3 faizi ittifaqa üzv olan 3 ölkənin – Rusiya, Belarus və Qazaxıstanın payına düşür. Həmin ölkələrin ixracda payının azlığı Azərbaycan iqtisadiyyatında neft sektorunun yüksək çəkisi ilə bağlıdır: “Tədqiqatlarımız göstərir ki, Azərbaycan 2010-cu ildə, yəni Gömrük İttifaqı yarandanda bu quruma üzv olardısı, ölkəmizin illik ümumi daxili məhsulu (ÜDM) 1,66 faiz artardı. Buna daha çox Azərbaycan biznesinin ixrac imkanlarının genişlənməsi təkan verərdi.

Bu baxımdan iqtisadi modellər Azərbaycanın ittifaqa üzvlüyünün qısamüddətli dövr üçün iqtisadi fayda verə biləcəyini göstərir. Bununla belə, orta və uzunmüddətli dövrdə Azərbaycan iqtisadiyyatı ittifaqa üzvlükdən gəlir əldə etməyəcək və qısamüddətli dövrdə götürülən xeyir sonradan ziyanla əvəzlənəcək. Bunun əsas səbəbi Gömrük İttifaqı üzvlərinin ittifaqa üzv olmayan dövlətlərə qarşı vahid gömrük siyasəti həyata keçirməsidir” [7].

Azərbaycan Avrasiya Gömrük İttifaqına üzv olacağı təqdirdə ölkənin Avropa Birliyi və Türkiyə ilə ticarətinə tətbiq olunan gömrük rüsumları ittifaq üzvləri ilə razılaşdırılmalıdır. İttifaq üzvlərinin bütün enerji siyasəti ümumiləşdirilməlidir. Bu isə o deməkdir ki, üzv olacağı halda Azərbaycan gələcəkdə Avropa ilə birgə həyata keçirəcəyi enerji layihələrində digər ittifaq üzvlərinin maraqlarını da nəzərə almalı, strategiyani razılaşdırılmalıdır.

Rusiyanın müxtəlif rəsmiləri Azərbaycanın bu prosesə qoşulmasını Vahid İqtisadi Məkan və Avrasiya İqtisadi İttifaqı üçün ciddi addım olacağı haqda fikirlər səsləndirirlər. Azərbaycanın ittifaqa üzvlüyünün perspektivləri ilə bağlı dəyirmi masalar təşkil edilir, rusiyalı politoloqlar Azərbaycanın Avrasiya İttifaqına üzvlüyünün Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllinə yardım edə biləcəyi haqda fikirlər irəli sürürlər.

Rusiyanın “Rossiya-24” telekanalına müsahibə vermiş Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev Azərbaycanın hələlik Gömrük İttifaqı və Vahid İqtisadi Məkana qoşulmağı düşünmədiyini bildirmişdir. Dövlət başçısı bunu iqtisadi səmərəliliklə və Azərbaycan iqtisadiyyatının indiki sabit inkişaf səviyyəsi ilə izah etmişdir. Ölkə Prezidenti nümunə kimi Azərbaycanın öz yerli istehsalatını, kənd təsərrüfatını, sahibkarlığı qorumaq üçün indiyədək Ümumdünya Ticarət Təşkilatına üzv olmamasını göstərmişdir [3].

Rusiya mətbuatında da Gömrük İttifaqı ilə bağlı bir sıra narahatlıqlar müşahidə olunur. İttifaq daxilində ticarətin inkişaf templərinin aşağı düşməyə başladığı qeyd olunur. Səbəb kimi Rusiya istisna olmaqla, İttifaqın digər üzvlərinin tərəfdaş ölkənin ərazisində yerləşdirmək üçün kifayət qədər kapitalının və ya xidmətinin olmaması göstərilir. Digər tərəfdən, digər layihələrdə olduğu kimi, Rusiyanın öz üzərinə həddən artıq yük götürməsindən narazılıq ifadə olunur. Tərəfdaşların Rusiyanın resurslarından öz məqsədləri üçün istifadə edəcəyi ilə bağlı xəbərdarlıqlar edilir. Nəticə etibarilə, Gömrük İttifaqının öz üzvlərinə hansı iqtisadi səmərələri verəcəyi ciddi sual altındadır.

Son olaraq belə qənaətə gəlmək mümkündür ki, Azərbaycan Gömrük İttifaqının düyün nöqtəsi hesab olunur. Bəlkə də, bu ölkələr içərisində mövqeyi ən qeyri-müəyyən olan ölkə məhz Azərbaycandır. Əslində, bir çox analitiklərin fikrinə görə, Gömrük İttifaqı heç bir halda Azərbaycana sərf etmir. Bu birlik Azərbaycanın nə iqtisadi, nə də siyasi maraqlarını təmin edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin əsas istiqamətləri (1991-2016) /məqalələr toplusu/. Bakı: “Poliart” MMC, 2017, 904 s.
2. Həsənov Ə.M. Azərbaycanın geosiyasəti. Dərslik. Bakı: “Zərdabi LTD” MMC, 2015, 1056 s.
3. <http://www.president.az/articles/6938>
4. Rusiya Federasiyasının Xarici İşlər Nazirliyi / www.mid.ru
5. <https://ria.ru/infografika/20130920/947249269.html>
6. <https://myfin.by/wiki/term/tamozhennyj-soyuz-eaes>
7. <http://simsar.az/news/a-41021.html>

РОЛЬ ТАМОЖЕННОГО СОЮЗА ВО ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКЕ АЗЕРБАЙДЖАНА

А.М.АЛИЕВА

РЕЗЮМЕ

В результате независимой внешней политики, проводимой президентом Ильхамом Алиевым, наша страна укрепила свои позиции в системе международных отношений, что значительно ускорило интеграции нашей республики в Европе и мировом сообществе в условиях дипломатических реалий. Однако, если Азербайджан станет членом Евразийского таможенного союза, таможенные пошлины, применимые к торговле с Европейским Союзом и Турцией, также должны быть согласованы с членами Союза. Это означает, что в случае если Азербайджан станет членом Союза, то должен будет учитывать интересы других членов Союза в энергетических проектах, которые будут реализованы в будущем вместе с Европой. С этой точки зрения Азербайджан может присоединиться к альянсу только в геополитических целях.

Ключевые слова: Азербайджан, интеграционные союзы, Таможенный союз, Россия

THE ROLE OF CUSTOMS UNION IN THE FOREIGN POLICY OF AZERBAIJAN

A.M.ALIYEVA

SUMMARY

As a result of the independent foreign policy pursued by President Ilham Aliyev, our country has strengthened its position in the system of international relations, which has significantly accelerated the integration of our Republic into Europe and the world community in the face of diplomatic realities. However, if Azerbaijan becomes a member of the Eurasian Customs Union, the customs duties applicable to trade with the European Union and Turkey should also be agreed with the Union members. This means that, in case of membership, Azerbaijan will have to take into account the interests of other members of the Union in the future energy projects to be implemented jointly with Europe. From this point of view, Azerbaijan can join the alliance only for geopolitical purposes.

Keywords: Azerbaijan, integration unions, Customs Union, Russia

UDK 94-(479-24)**AZƏRBAYCANIN ŞƏRQLƏ TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİ MÜSTƏQİLLİK
DÖVRÜ ARXEOLoji TƏDQİQATLARINDA****S.B.BƏDƏLOV*****Sumqayıt Dövlət Universiteti***
sarvan.badalov1985@gmail.com

Bu məqalədə Azərbaycanın qədim və orta əsrlərdə Şərqlə əlaqələri ilə qarşılıqlı əlaqələrindən bəhs edilir. Bu əlaqələrin eramızdan əvvəlki minilliklərdən başlayaraq ilk sivilizasiya mərkəzlərilə əlaqəli şəkildə inkişaf etməsi və arxeoloji dəlillərlə bunun isbatı məqalənin əsas tədqiqat istiqamətini təşkil edir. Azərbaycanın Şərqlə əlaqələri çoxətəfli xarakterə malik olmuşdur. Ölkəmizin ərazisindən Şərqlə istehsal mərkəzlərinə məxsus müxtəlif tapıntılar üzə çıxarılmışdır. Bunlara fayans, seladon qablar, kauri balıqqulaqları, müxtəlif bəzək məmulatları, pul sikkələri və s. misal göstərə bilərik. Həmçinin, Şərqlə Qərbi birləşdirən ticarət yolları da məqalədə ətraflı təsvir edilmişdir.

Açar sözlər: arxeoloji tədqiqat, Şərqlə əlaqələri, ticarət yolları, Böyük İpək yolu, fayans, seladon.

Azərbaycanın yerləşdiyi coğrafi areal onun qədim sivilizasiya mərkəzlərilə əlaqələr saxlaması üçün əlverişli şərait yaratmışdı. Yazılı mənbələr göstərir ki, hələ e.ə. III minillikdə Azərbaycanın Urmiya gölü ətrafında yaşayan tayfaları və erkən dövlət qurumları Mesopotamiya ilə qarşılıqlı əlaqələr qurmuşdular. E.ə. II minilliyin ikinci yarısında Azərbaycan tayfaları Assur, Fələstin və Misirlə xammal və məhsul mübadiləsi aparmış, həmin ölkələrdən bura bəzək əşyaları və müxtəlif soyuq silahlar gətirilmişdi [9, 40].

E.ə. I minillikdən başlayaraq dəniz yollarının kəşfi ölkələrarası beynəlxalq münasibətlərə güclü təsir etməklə, karvan və dəniz ticarətinin paralel inkişafına təkan vermişdir. E.ə. II əsrdən Böyük İpək yolunun işə düşməsilə qarşılıqlı əlaqələr daha da intensivləşmişdir.

Antik və ilk orta əsr müəlliflərinin verdiyi məlumatlar Azərbaycanın, Xəzər dənizi hövzəsinin və ölkəmizdən axan su yollarının beynəlxalq ticarət şəbəkəsinin mühüm halqalarından birini təşkil etməsini göstərir. Çindən və Hindistandan başlayaraq Orta Asiyaya, oradan Xəzər dənizinə qədər uzanan, Qafqaz Albaniyasından keçərək Şərqi və Qərbi Avropaya, oradan da Bizansa istiqamət götürən qədim ticarət yolu haqqında dövrün mənbələrində müxtəlif məlumatlara rast gəlmək mümkündür.

Aristobul və Eratosfen e.ə. III əsrdə Kaspi dənizini səyahət etmiş Patroklun məlumatına əsasən, Hind mallarının Kaspi dənizinə gətirilməsi, oradan Qara dəniz sahillərinə göndərilməsini bildirmişdir. Böyük Plini Varrona istinad edərək Xəzər-Qara dəniz ticarət yolundan bəhs etmişdir. Qədim müəlliflərdən Aristobul, Eratosfen, Strabon, Pompeni Mela, Plini, Yuli Solin də öz əsərlərində bu ticarət marşrutlarının təsvirini vermişdir [10, 47-48].

Azərbaycan ərəblər tərəfindən işğal edildikdən sonra ölkəmizin ticarət yolları Qafqaz, Ön Asiya, Orta Asiya, Şimali Afrika, Çinin sərhədləri boyunca, eləcə də Avropanın böyük bir qismini əhatə edən Xilafətin vahid ticarət şəbəkəsinə qoşulmuşdu. Bu, ticarətin daha da geniş şəkildə yayılmasına təkan vermişdi.

Belə ki, Xilafətin yeritdiyi siyasətin nəticəsində VIII əsrin əvvəllərindən dünya ticarət yollarının istiqamətlərində bəzi dəyişikliklər olmuşdu. Ərəb imperiyasının mövcud olduğu ilk əsrlərdə Qırmızı dəniz hövzəsi və Misir öz mövqeyini İran körfəzi vilayəti və Bağdada vermişdi. Bu isə beynəlxalq ticarətin Kür çayı hövzəsinə köçməsinə səbəb olmuşdu [15, 198]. Bunun sayəsində Azərbaycanda şəhər həyatı canlanmış, sənətkarlıq və ticarət mərkəzi olan şəhərlər formalaşmış, beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin inkişafı sürətlənmişdir.

Biz bunu ərəb müəlliflərinin əsərlərində aydın şəkildə görə bilərik. Belə ki, ərəb coğrafiyaşünas və səyyahları Azərbaycan ərazisindən keçərək dünyanın dörd bir istiqamətində şaxələnən ticarət yollarının təsvirini vermişdilər.

Əl-İstəxri, ibn Havqəl və əl-Müqəddəsinin qeydlərinə əsasən Azərbaycan ərazisindən keçərək İrana, Mərkəzi Asiyaya, oradan da Hindistana gedən ticarət yollarını izləmək mümkündür [5, 75].

İlk orta əsrlərdə Zəncan Azərbaycanla sərhəd şəhəri olub Reyə və Qəzvinə gedən ticarət yolları üzərində yerləşmişdir. Marağa, Ərdəbil, Xuveyy, Məyanic, Varsan kimi şəhərlərimiz Zəncanla birbaşa ticarət əlaqələri saxlamışdır. Azərbaycanın Orta Asiya ilə ticarət əlaqələrində Zəncan, Rey, Qəzvin, Həmədan şəhərləri vasitəçi kimi çıxış etmişdir. “Reydən Xorasanın əsas şəhəri olan Nişapura..., buradan isə Mərv əş-Şahicana, mühüm ticarət mərkəzləri olan Amul, Buxara, Səmərqənd və Bəlxə ticarət yolları uzanırdı”. Azərbaycanın Hindistanla ticarət əlaqələrində mühüm əhəmiyyət kəsb edən bu magistral yol IX əsrin əvvəllərindən fəaliyyət göstərirdi [5, 75].

Antik dövr və orta əsrlər boyunca Azərbaycanın yuxarıda bəhs olunan yollar vasitəsilə Şərqi bir sıra şəhər və regionları ilə qarşılıqlı əlaqələri olmuşdur. Ayrı-ayrı illərdə aparılmış arxeoloji tədqiqatlar zamanı tapılmış pullar, fayans, farfor və seladon qab nümunələri, habelə çoxsaylı nadir bəzək və məişət əşyaları da yazılı mənbələrin verdiyi bu məlumatları təsdiqləmişdir.

Azərbaycanın müxtəlif şəhər və yaşayış məskənlərindən fayans, seladon və farfor məmulatları tapılmışdır. Bu tapıntılara, demək olar ki, Respublikanın ayrı-ayrı yerlərində, o cümlədən Bakıda, Şamaxıda, Ağsuda, Qəbələdə, Şabranda, Şəmkirdə, Bərdədə və digər yerlərdə rast gəlinmişdir.

2010-cu ildə Bakıda, İçərişəhərdə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı

həndəsi və epigrafiq naxışlarla bəzədilmiş, açıq mavi rənglə şirlənmiş fayans qab qırıqları üzə çıxarılmışdır [3, 255].

Qədim Şamaxı ərazisində aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı dövrün müxtəlif tipli sosial-iqtisadi və siyasi hadisələrini, habelə qonşu ölkələrlə ticarət və mədəni əlaqələri təsdiqləyən maddi tapıntılar əldə olunmuşdur.

2009-cu ildə Şamaxı şəhərinin mərkəzində 1 №-li məktəbin həyətindən XII-XIII əsrlərə dair çoxlu şirli, şirsiz və fayans qabların hissələrinə və fraqmentlərinə rast gəlinmişdir [4, 201-202].

2010-cu ilin arxeoloji tədqiqatları zamanı Şamaxı əhalisinin məişəti, məşğuliyyəti, dini təsəvvürləri, bölgənin qonşu əyalətlərlə ticarət əlaqələri, karvan yollarının istiqaməti və s. məsələləri tədqiq edilmişdir [8, 220].

2010-2012-ci illərdə Yeni Şamaxı yaşayış yerində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı ərazidə sənətkarlıq məhəlləsinin tapıntıları arasında fayans, farfor və şüşə nimçələr, piyalələr və kasalar üzə çıxarılmışdır. Yüksək keyfiyyətə və nəfis tərtibata malik bu qablar İran, Çin və Avropa ölkələrində istehsal edilmişdir [1, 350].

Orta əsr Ağsu şəhər yerində arxeoloji qazıntılar zamanı çoxu Çin istehsalı olan fayans və farfor qablar aşkar edilmişdir. Çin istehsalı olan kasa tipli dayaz fayans qab, kasa tipli ortaölçülü fayans qab, iriölçülü kasa tipli fayans qab, dayaz çini boşqab, kiçik farfor piyalə, Çin yazılı kiçikölçülü farfor piyalə [2, 229-233] Çinlə ticarət əlaqələrinin mövcudluğunu sübut edən maddi tapıntılardır.

Yenə də Ağsu ərazisindən Çin imperatorlarının süfrəsi üçün istehsal edilən kiçikölçülü farfor piyalə tapılmışdır [1, 351].

Ağsu qazıntıları zamanı, həmçinin İran fayansı nümunələri – kasa tipli qab, ortaölçülü boşqab tipli qab, ortaölçülü kasa tipli fayans qab, nisbətən iriölçülü boşqab tipli fayans qab, nəfis şəkildə hazırlanmış nazik divarlı kasa tipli qab, kiçikölçülü fayans duz qabı, qayıqvari fayans duz qabı, dairəvi oturacağa malik dayaz boşqab tapılmışdır [2, 234-238]. Adı çəkilən ərazidə Misir istehsalı olduğu güman edilən boşqab tipli fayans qab, kasa tipli ortaölçülü fayans qab [2, 242-243] da üzə çıxarılmışdır.

2013-cü ildə orta əsr Şabran şəhər yerində aparılmış arxeoloji yoxlama qazıntıları gedişində az miqdarda ağ gilli fayans və bozuntul gilli seladon qablara da rast gəlinmişdir [7, 289].

Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrində şüşə məmulatlarının da özünəməxsus yeri vardır. Şüşə istehsalının ən qədim mərkəzlərindən biri hesab edilən Qafqazda, habelə Azərbaycanda bu sahənin formalaşması üçün hər cür imkanlar olmuşdur. Hətta bəzi tədqiqatçılara görə, Misir, Suriya, Finikiya kimi ölkələrə rəngli şüşə istehsalı üçün lazım olan xammal Azərbaycandan ixrac edilmişdir [11, 149].

Bərdə şəhərində aparılmış arxeoloji qazıntı işləri zamanı aşkar edilmiş müxtəlif ölkələrin istehsalı olan təsərrüfat məhsulları şəhərin ilk orta əsrlərdə xarici ticarət əlaqələrinə dair ərəb yazılı mənbələrinin verdiyi məlumatları

tamamlayır.

Belə ki, tədqiqatlar zamanı şəhərdən Suriya istehsalı olan şüşə qablar, Çin mənşəli fayans qablar, yunan pialəsi, Rey və İsfahanın mina örtüklü qabları aşkar edilmişdir [10, 50].

Şatırlı qazıntıları nəticəsində əldə edilmiş antik və ilk orta əsrlər dövrünə aid maddi tapıntılar Bərdənin Çin, İran, Yunanıstan, Roma və Hindistan kimi ölkələrlə ticarət əlaqələri saxlamasını sübut etmişdir [16, 59-60].

Azərbaycanın orta əsrlər iqtisadi həyatında və qonşu ölkələrlə ticarət əlaqələrində Muğan şəhərlərinin özünəməxsus rolu müasir arxeoloji qazıntılarla isbat olunmuşdur. Muğanın yerləşdiyi coğrafi mövqe onun intensiv xarici iqtisadi əlaqələrini təmin etmişdir.

Belə ki, Muğanın şəhərlərindən olan Bəndovanda Çindən gətirilmiş fayans qab nümunələri, Muxortəpə yaşayış məskənindən isə Çin istehsalı olan anqob aşkar edilmişdir [12, 45].

Arxeoloji qazıntılar zamanı qəbir abidələrindən kauri balıqqulaqları tapılmışdır. Kauri Hindistandan İrana, oradan da quru və ya su yolları ilə Azərbaycana gətirilmişdir. Kauri balıqqulaqları Qobustanın tunc dövrü kurqanlarından, həmçinin Abşeronun, Mingəçevirin yaşayış məskənlərindən, Sarı təpədən, Naxçıvandan və s. üzə çıxarılmışdır [13, 60]. Şəmkir şəhərinin xarabalıqlarından da iki ədəd kauri muncuğu aşkar edilmişdir [6, 85].

Kauri muncuqlarının arxeoloji qazıntılar zamanı tapılması Azərbaycanın orta əsrlərdə Hind-Çin ölkələri ilə ticarət əlaqələrinin olmasına dair mühüm dəlildir.

Azərbaycanın Hindistanla əlaqələrini sübut edən tapıntılardan biri də Naxçıvanda aşkar edilmiş 20 sm hündürlüyündə tunc kişi heykəlciyidir. Bu tapıntının bədən ölçüləri qeyri-proporsional olmaqla, uzun sağ əlilə hansısa alət tutmuş, sol əlinin işarə barmağı ilə isə nəsə göstərən vəziyyətdə təsvir olunmuşdur [13, 60].

Son illərdə aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində Qarabağın e.ə. XIV-X əsrlərinə aid Borsunlu, Bəyimşarov və Sarıçoban kurqanlarından Şərqi qədim ticarət mərkəzləri ilə, o cümlədən Troya, Alaca-höyük, Laşiş (Tell-Cuvair), Megiddo və s. ilə ticarət əlaqələrini sübut edən yeni tapıntılar (şirli və şirsiz saxsı məmulatlar, incidən, mərmərdən, fil sümüyündən, qiymətli metallardan hazırlanmış müxtəlif asılqanlar, zireh aksesuarları) üzə çıxarılmışdır [14, 92].

Beləliklə, Azərbaycanın qədim və orta əsrlər boyunca Şərqlə çoxtərəfli qarşılıqlı əlaqələri mövcud olmuşdur. Bu baxımdan Çin və Hindistanla olan əlaqələr daha çox önəm daşımış, Böyük İpək yolu vasitəsilə bu istiqamətdə intensiv əlaqələr saxlanılmışdır. Bu əlaqələr istər yazılı, istərsə də maddi dəlillərlə öz təsdiqini tapmışdır.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində:

1. Abbasova E. Orta əsrlərdə Cənub-Şərqi Şirvanın ticarət əlaqələri (tarixi-arxeoloji mate-

- riallar əsasında)/VII. Uluslararası türk kultürü, sanati və kültürel mirası koruma sempozyumu/sanat etkinlikleri, Bakı, 26-29.06.2013, s. 347-354
2. Ağsu şəhəri orta əsrlərdə (tarixi-arxeoloji araşdırma). II buraxılış. /Ağsu arxeoloji ekspedisiyasının 2010-cu il tədqiqatları.
 3. Dostiyev T.M., Bəşirov R.B., İbrahimov K.F., Mirzəyev R.H. 2010-cu ildə İçərişəhərdə aparılan arxeoloji tədqiqatlar haqqında (Bakı şəhəri, İçərişəhər) / Azərbaycanca arxeoloji tədqiqatlar-2010, s. 251-257.
 4. Əhmədov Ş., Cəfərova E., Əhmədova L. Şamaxı arxeoloji ekspedisiyasının 2009-cu ildə gördüyü arxeoloji tədqiqatlar haqqında qısa məlumat (Şamaxı rayonu)/ Azərbaycanca arxeoloji tədqiqatlar-2009, s. 199-204.
 5. Gözəlova Y.H. IX-XII əsrlərdə Azərbaycanın beynəlxalq ticarət əlaqələri (ərəb mənbələri əsasında). tar. elm. nam., dis. Bakı, 2000.
 6. Hüseynli N. Orta əsr Şəmkir şəhərinin ticarət əlaqələri//Azərbaycan arxeologiyası. Bakı: Xəzər universiteti, 2009, c. 12, № 2, s. 80-87
 7. Qoşqarlı Q.O., Əsədov V.A., Aqamaliyeva S.M., Babayev T.D., Babayeva T.V., Hüseynova M.M., Əbdürrəhmanov Ə.İ. 2013-2014-cü illərdə Şabran şəhər yerində aparılmış arxeoloji qazıntılar (Şabran rayonu) / Azərbaycanca arxeoloji tədqiqatlar – 2013-2014. Bakı: Xəzər Universiteti, 2015, s. 287-292
 8. Quliyev A.A. 2010-cu ildə Şamaxı şəhərində aparılmış arxeoloji tədqiqatlar (Şamaxı rayonu)/Azərbaycanca arxeoloji tədqiqatlar – 2010. Bakı: Xəzər Universiteti, 2011, s. 216-221
 9. Məmmədov A. Samux mahalının tarixi-arxeoloji tədqiqinə dair. Bakı: Ağrıdağ, 2000, 96 s.
 10. Məmmədov A., Cəfərov P., Həsəlov Ş., Əliyev T. Dünya ticarətində Bərdə şəhərinin rolu // Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası jurnalı, 2005, № 2, s. 47-52
 11. Nuriyev A.B., Babayev Ə.H. Bilgəhdən aşkar edilmiş nadir şüşə məmulatı nümunələri // “Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası” jurnalı, 2003, № 2, c. 148-151
 12. Rüstəmov R. Muğan şəhərlərinin ticarət əlaqələri // “Azərbaycan arxeologiyası” jurnalı. Bakı: Xəzər Universiteti, 2013, c. 16, sayı 2, s. 44-47

Rus dilində:

13. Бадалов А. Культурные связи Азербайджана с Индией в античный период / “Qafqazın arxeologiyası, etnologiyası, folkloru” Beynəlxalq-Elmi konfransı, Bakı, 2015, s. 60
14. Джафаров Г. К вопросу о древних связях Азербайджана в свете новых археологических данных / “Qafqazın arxeologiyası, etnologiyası, folkloru” Beynəlxalq-Elmi konfransı, Bakı, 2015, s. 92
15. Манандян Я.А. О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен (V-XV вв., н.э.) – Ереван: Ереванский ун-т, 1954, 347 с.
16. Османов Ф.Л. Поселение Шортепе близ сел. Шатырлы в Барде / Археология Азербайджана, Баку, 2002, № 1-2.

**ТОРГОВЫЕ ОТНОШЕНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА С ВОСТОКОМ
В АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ В ПЕРИОД НЕЗАВИСИМОСТИ**

С.Б.БАДАЛОВ

РЕЗЮМЕ

В этой статье рассматриваются взаимоотношения между Азербайджаном и восточными странами в древнее и средневековье. Существенным направлением исследований этой статьи является изучение этой взаимной связи, которая развивалась в связи с первыми цивилизационными центрами с тысячелетий В.С. и доказательство его из археологических свидетельств.

Отношения Азербайджана со странами Востока были многоплановыми. Были обнаружены разнообразные археологические находки, относящиеся к производственным центрам Востока. Например, фаянс, селадонские блюда, раковины *Cypraeidae*, различные изделия для украшения, монеты и т. д. Также в статье подробно описаны торговые пути, соединяющие Восток и Запад.

Ключевые слова: археологические исследования, Восточные страны, торговые пути, Великий шелковый путь, фаянс, селадон.

TRADE RELATIONS OF AZERBAIJAN WITH EAST IN ARCHEOLOGICAL RESEARCH WORKS IN THE PERIOD OF INDEPENDENCE

S.B.BADALOV

SUMMARY

This article deals with the mutual relations of Azerbaijan with Eastern countries in the Ancient and Middle Ages. The essential research direction of this article is to study these relations, which developed with the establishment of first civilization centers from the milleniums B.C. and its reflection in archaeological evidences.

The relations of Azerbaijan with Eastern countries have been multidimensional. There are revealed diverse archaeological findings belonging to the manufacturing centers of the East, such as faience, seladon dishes, *Cypraeidae* shells, various decoration products, coins etc. Also, trade routes connecting East and West are described in details in the article.

Key words: Archaeological research, Eastern countries, trade routes, Great Silk way, faience, seladon.

UOT 39 (4/9)

**XALQ YAZIÇISI ƏLİ VƏLİYEVİN YARADICILIĞINDA
ƏNƏNƏVİ XALQ NƏQLİYYATI VASİTƏLƏRİ**

B.T.ƏMƏNOVA

AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu
baharamanova@mail.ru

Məqalə xalq yazıçısı Ə.Vəliyevin bədii yaradıcılığında əksini tapan ənənəvi minik-yük (at, öküz, dəvə, uzunqulaq) və təkərli qoşqu nəqliyyatı (araba, fayton) vasitələrinin etnoqrafik tədqiqinə həsr olunmuşdur. Burada ədibin əsərlərində adıçəkilən və maddi mədəniyyətin əsas tərkib hissəsi sayılan nəqliyyat vasitələrinin növü, istifadə dərəcəsi, xalqın həyat və təsərrüfat məişətindəki yeri araşdırılmaqla, yazıçının yaşamış olduğu mühitin etnoqrafik mənzərəsi canlandırılmışdır.

Məqalədə, həmçinin yazıçının əsərlərində qatar və tramvay tipli dəmiryolu nəqliyyatı vasitələrindən danışıldığı da vurğulanır.

Açar sözlər: Əli Vəliyev, etnoqrafiya, minik-yük nəqliyyatı, təkərli qoşqu nəqliyyatı, qatar, tramvay

Maddi mədəniyyətin ən mühüm sahələrindən olan, həmçinin bəşər tarixinin vacib, gərəkli kəşflərindən biri sayılan nəqliyyat vasitələri “məhsuldar qüvvələrin tədricən inkişafı və ibtidai insanların iqtisadi ehtiyacları ilə əlaqədar olaraq meydana çıxmışdır” (1,150). Sayəsində istehsal alətlərinin, əmək məhsullarının, eləcə də insanların yerdəyişməsi təmin edilən (2,210) nəqliyyat vasitələrinin ta qədim zamanlardan Azərbaycanda quru və su nəqliyyatı olmaqla iki tipi mövcud idi (3,9-18). Nəqliyyat vasitələrinin bu tipləri barədə xalq yazıçısı Əli Qara oğlu Vəliyevin əsərlərində kifayət qədər məlumatlara rast gəlinir. Təsədüfi deyil ki, müəllif nəqliyyat vasitələrinə çox yüksək qiymət verərək yazırdı: “İnsanın bədənindəki damarlar insan həyatı üçün nə qədər əhəmiyyətlidirsə, ölkə və dövlət üçün də nəqliyyat bir o qədər əhəmiyyətlidir” (4,76).

Tarixi-etnoqrafik ədəbiyyat və çöl materiallarından məlumdur ki, quru nəqliyyat vasitələrini sadə, minik-yük və qoşqu nəqliyyatı vasitələri əhatə edirdi. Tədqiqatçılara görə, ən qədim sadə nəqliyyat vasitəsi elə insanların özləri olmuşlar (1,151). Belə ki, lazım olan zəruri yükləri əldə, çiyində, kürəkdə, qolda, qucaqda, başda istədikləri məkana daşımaqla, nəqliyyat vasitəsi funksiyasını məhz onlar yerinə yetirmişlər. Mövcud qayda ədibin “O zaman Zəngəzurdan Bakıya piyada gələrdilər. Bir aylıq yol idi” (5,220) cümləsi ilə də xatırladılır.

Etnoqrafik materialların sorağına əsasən, kiçik həcmli yük bağlamalarının çiyində, kürəkdə, qol-qucaqda daşınmasına Azərbaycanın ucqar dağ kəndlərində son zamanlaradək təsadüf edilərdi.

XIX-XX əsrin əvvəllərinin təcəssümünü tapdığı tarixi-etnoqrafik əsərlərdə yer alan fikrə görə yüngül çəkili yükləri uzaq məsafələrə aparmaq üçün xüsusi heybələrdən istifadə olunardı. Çiyindən aşırılan heybə ağırlığı tənzimləyər və yolçunu çox yormazdı (6,123). Araşdırıcılar əldə yük daşımaq üsulunun çiyində, kürəkdə, qolda, qucaqda, başda yük daşımaqdan daha əvvəl olduğunu yazırlar. Onların ehtimalına görə, həyat təcrübələri artdıqca insanlar uzaq məsafələrə yükü kürəklərində aparmağı daha məqsədəuyğun saymışlar (1,152). Elə çiyin, qol, qucaq və başda yük daşımaq da sonranın vərdişidir.

Ə.Vəliyevin əsərlərində minik-yük nəqliyyatı vasitələri barədə də məlumat verilir. Bu baxımdan rahatlığı və sürəti ilə digər ənənəvi minik-yük nəqliyyatı vasitələrindən seçilən atla bağlı epizodlar diqqət çəkəndir: “Bir at kirayə eləyib obaşdan yola düşdüm. Gün Gorusun başına düşəndə şəhərə endim. Birbaş Məşədi Qaranın karvansarasına getdim” (7,154). Yaxud “Mən sabah aşağı yol ilə, yəni Culfa-Bakı dəmir yolu ilə Bakıya gedəcəkdim. Həkəri stansiyasına qədər atla, sonra qatarla qayıdacaqdım” (8,503).

Materiallardan məlum olur ki, minik vasitəsi kimi istifadə edilərkən at yəhərlənərdi. Bu zaman, əsasən, yerli minik yəhərindən istifadə olunardı. Sözügedən yəhər tipləri həm “bazarı”, həm də “buyurtma” formasında hazırlanardı. Araşdırıcılar vaxtilə Azərbaycanda müxtəlif növlü minik yəhərlərinin, məsələn, müsəlman yəhəri, rus yəhəri, xan yəhəri, çərkəzi yəhər, ingilis yəhəri və s.-nin yayıldığını söyləyirlər (2,213).

Bir məsələni də qeyd edək ki, arxeoloji qazıntılar zamanı (Mingəçevir, Naxçıvan) Tunc dövrünə aid kurqanlardan əldə olunan at skletlərinə, həmçinin yenə də həmin dövrü təcəssüm etdirən qayaüstü (Qobustan, Gəmiqaya) at təsvirlərinə əsasən, minik-yük nəqliyyatı vasitəsi kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edən atdan istifadənin Azərbaycanda 5-6 minillik tarixi olduğunu yazırlar (9,135; 10,39,45; 2,212).

Əvvəlki dövrlərlə müqayisədə XIX-XX əsrin əvvəllərində atdan istifadə daha mütəşəkkil şəkil almışdı, özü də həmin dövrlərdə Azərbaycanda Qarabağ, Qazax, Şirvan və Quba atları çox məşhur idi (2,213). Etnoqrafik müşahidələr göstərir ki, respublikamızın dağlıq ərazilərində, habelə köçmə-elat maldarlığı ilə məşğul olan əhali arasında atdan minik və yükdaşıma vasitəsi kimi indi də istifadə olunur.

Yükləməmişdən öncə atın belinə tərlik, onun üstündən palan və ya navar qoyulardı. Bundan sonra palan, yaxud navarın üstündən çul salınar və atın beli tapqırla çəkilərdi. Palanı və navarı at sahibinin özü düzəldirdi.

At həmişə əhalinin köməkçisinə, yol yoldaşına, dostuna, həyanına çevrilmişdir. Məhz bunun nəticəsidir ki, türk xalqları atı digər heyvanlardan üstün tutmuş, ona hörmət, məhəbbət bəsləmiş, qayğı göstərmişlər (11,171). Bunun əksini xalqımızın yaratdığı nağıl, rəvayət və dastanlarda da görürük. Məsələn,

Koroğlu dastanında Həməzəyə müraciətlə deyilmiş şeir nümunəsinə diqqət edək:

Yaz olanda dağa yollat,
Yay olanda ifçin nallat,
Qış olanda məxmər çullat,
At iyidin qardaşdı (12,172).

Yazıcının əsərlərində minik-yük nəqliyyatı vasitəsi kimi öküz, dəvə və uzunqulaqdan da danışılır. Məsələn, əlverişli minik-yük nəqliyyatı vasitəsi kimi öküzün müsbət məziyyətini yazıçı belə dilə gətirir: “Mağavız mahalından bizim yerlərə gələnər yağ dərillərini, pendir motallarını, qurut və qax çuval-larını öküzlərə yükləyirdilər. Bunun iki səbəbi var idi. Birisi bu idi ki, o vaxtlar at çox baha idi. Hər adamın at almağa gücü çatmırdı. İkincisi bu idi ki, öküzün xərci az idi. At qışda arpa istəyir, öküz hava yaxşı olanda meşədə otlayırdı. Atı qaşovlayıb tumarlamaq lazım idi. Öküz isə bunu ummurdu” (13,206). Məlumatlardan bəlli olur ki, yükdaşıma zamanı öküzün belinə çul salınardı.

Ə.Vəliyev yuxarıda misal gətirdiyimiz epizodda “Hər adamın at almağa gücü çatmırdı” deməklə həm də insanların sosial vəziyyətini, kasıbçılıq, gün-güzəranın çətinliyini nəzərə çatdırırdı. Xalq arasında dolaşan “Bütün bəlalər kasıbın boyuna ölçülüb” kəlamı da dolayısı ilə həmin fikirlə üst-üstə düşür. Kasıblardan fərqli olaraq varlılar nəinki yük atı, hətta səhər-axşam tumarlanan, qulluq göstərilən, belinə gümüş yəhər vurulan minik atı da saxlayırdılar.

Tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycanda qədim yükdaşıma vasitələrindən biri dəvə (karvan) nəqliyyatı olmuşdur (14,9). Arxeoloji materiallar əsasında sübut olunmuşdur ki, dəvədən Cənubi Qafqazda təxminən eramızdan əvvəl II minilliyin ikinci yarısından istifadə edilmişdir (1,93). Ticarət-mübadilə məhsullarının uzaq məsafələrə daşınmasında dəvə ən sərfəli minik-yük nəqliyyat vasitəsi hesab olunmuşdur. Dəvə təkcə bu istiqamətdə deyil, hərbi yürüşlər zamanı döyüş sursatı və ərzağın lazımı yerə çatdırılmasında da ağır yük götürmək qabiliyyətinə malik gərəkli nəqliyyat sayılırdı. Bu nəqliyyat vasitəsi barədə Ə.Vəliyevin əsərlərində də danışılır: “Şöhrətli Şirvan mahalının qədim şəhərində taxıl alveri ilə məşğul olan bir tacir var imiş, Tiflisdən Batuma, Gəncədən Şuşaya, Şəkiddən Təbrizə, Lənkərandan Dərbəndə, Qubadan Naxçıvana, Şamaxıdan Bakıya gedən yolların hamısında tacirin karvanı işləmiş” (13, 334). Və yaxud: “-Nərlə maya yük heyvanıdır. Hər birisi 15-20 put yük götürür. Ayaqları sürüşmür. On gün susuz yol gedə bilərlər. Bir dəfəyə iki-üç mis sənək su içirlər. Löklə arvana döllükdür. Ayaqları surçaq olur.

Balxı yazda qızır, özü də bərk adamcıl olur. Obadakı ağsaqqallar danışır ki, balxı ilə lək qızan zaman onlarca adamı qatlayıb dizlərinin altına qoymuş və tələf etmişlər.

Qızmış dəvələri sakitləşdirmək üçün onların quyruqlarını iplə sağ və ya sol böyürlərinə bağlayırlar. Sonra da cahaza sarıyırlar ki, heyvanın hərərəti soyusun.

Dəvə xeyirli heyvandır. Ancaq çox kinlidir. O böyüklükdə bədənin yiyəsi çox nazikürəkdir. Dəvəyə köşəkliyində pislik eləsən qocalığında da olsa səndən intiqam alacaqdır.

Dəvənin yaxşı xüsusiyyətlərindən birisi də təmizliyidir. Balasını həmişə təmiz yerdə yatırır, təmiz yerdən su içməyə öyrədir. Bu cəhətdən karvan vaxtı tənbəl dəvəyə rast gəlməzsən. Dəvə birçə gecə natəmiz yerdə yatarsa, ya da ki, altı təmiz olmazsa çox keçmədən ona xəstəlik düşər.

Görkəmcə gözəllikdən məhrum, boynu əyri, dodaqları iri, qalın, haça dırnağı yox, vücuduna nisbətən quyruğu gödək, boyca hədsiz uzun olduğundan yükləyəndə yerə xıxırdılan bu heyvanın südü dərman, yunu əvəzsizdir. Az yeyən, çox kara gələn dəvə tərəkəmə üçün əlverişlidir. Bir camışın gündəlik yemi ilə dörd gün saxlamaq olar.

...Bütün ömrünü dəvəçiliklə keçirmiş Cəlil kişi... belə bir rəvayət danışdı: Dəvə balasını çox istəyir. Deyilənə görə Ərəbistanda uzaq yol gedən karvanda bir dəvə doğur. Sarban köşəyi aparmağı lazım bilməyib yurtda qoyur. Karvan-sara sahibinə tapşırır ki, köşəyin anasının yükü çox qiymətlidir, burada saxlamaq olmaz. Doğmuş dəvə yük altda rahat gedir, ayağı sürüşmür, özbaşına yerə xıxmır. Biz qayıdana kimi köşəyi başqa dəvəyə əmizdirərsən.

Sarban, köşəyi yurtda qalmış dəvədən gözünü çəkmirdi. Balasından ayrılandan dəvə hər gün göz yaşları töküb ağlayırmış, hətta yeməkdən kəsilməmiş. Sarban kövrəlsə də, dəvəyə yazığı gəlsə də dünya cifəsi mərhəmətdən güclü çıxır. Yüklü dəvə mənzil başına qədər gedir.

İyirmi-iyirmi beş gündən sonra karvan köhnə yurda qayıdıb karvansarada düşür. Köşəyi anasının yanına gətirirlər. Əmizdirmək istəyəndə ana balasına yiyə durmur. Sarban əlində çörək dəvənin qabağında dayanır, hündürdən bir neçə dəfə çörəyə əl vurub and içir ki, köşək sənə doğmaca balandır. Dəvə matmat sarbana baxandan sonra köşəyin üz-gözünü yalayıb əmizdirir. Balasını tapıb süd verən gündən kefi açılır, göz yaşları dayanır.

...- Cəlil kişinin söylədiyi ağızdan-ağıza düşüb bütün obaya yayıldı. Arvanaların, mayaların hörməti qat-qat artdı. Dəvəçilik həmin vaxtdan obada durmadan çoxaldı. Bütün qapılarda at, qaramal, davarla yanaşı dəvə də göründü. Hər il yaylağa köçdüyümüz vaxt dəvələrə qoşa məfrəş yükləyib arasına qarıları mindirər, qucaqlarına nəvələrini verərdilər. Köç getdikcə baxıb həzz alar, söz qoşardıq:

Ağ dəvə alçaq gedər,
Qolunda qolçaq gedər,
Nənənin qucağında,
Nəvə tumançaq gedər” (7, 447-449).

Yuxarıdakı məlumat və rəvayətdə dəvənin bütün xarakteristikasını dəqiqliklə təcəssüm etdirən yazıçı sanki həm də peşəkar bir etnoqrafdır.

Dəvəni yükləyərkən belinə dəvə navarı qoyulurdu. Etnoqrafik ədəbiyyatda qeyd olunur ki, dəvə navarı digər minik-yük heyvanların navarından

fərqli idi. Belə ki, "...dövə navarı bir cüt ağac milə dolanmış keçədən və onları birləşdirən paldımaşırından ibarət olurdu. Dövə hörgüclərinin sayından asılı olaraq navarın qolları iki, yaxud üç yerdən paldımaşırma vasitəsilə birləşdirilirdi. Bir qayda olaraq dövə navarının üstü örkənlə çəkilmirdi" (6,128). Dövə ilə yüklər "dövə çuvalı" adlanan xüsusu qabda daşınardı.

Etnoqrafik materiallardan məlum olur ki, əhalinin təsərrüfat məişətində yüklərin müəyyən yerlərə daşınması zamanı minik-yük nəqliyyat vasitəsi kimi uzunqulaqdan daha çox istifadə edilmişdir. Bu minik-yük nəqliyyat vasitəsinin dağ-aran köçü zamanı maldar elatların həyatında xidməti əvəzsiz idi. Aclığa dözümlü, heç bir qayğı tələb etməyən, yaylağa və ya arana yol alan qoyun sürüləri ilə ayaqlaşmağı bacaran uzunqulaq, çobanlar üçün ən münasib nəqliyyat vasitəsi sayılırdı. Sərfəli minik-yük nəqliyyatı vasitəsi kimi elat camaatı arasında yüksək qiymətləndirilən uzunqulağın adına Ə.Vəliyevin əsərlərində də rast gəlirik: "Məktəbin nəqliyyatı bir cüt uzunqulaqdan ibarət idi. Hər ulağın üstünə iki səbət aşırıbmışdılar. Gündə iki müdavim növbətçi olur, eşşəkləri qabaqlarına qatıb şəhərin aşağı tərəfindən çörək gətirirdilər" (4,234). Yaxud "Birinci gün işim bu oldu, qatırdan qəlbi, atdan yeyin çal eşşəyin üstünə iri xurcun, xurcunun hər gözünə bir mis sənək salıb Arazdan iki dəfə su, bir şələ quru biyan, bir qom civir, bir qucaq nazik qarğı gətirdim" (8,158).

Digər minik-yük heyvanı kimi uzunqulağı yükləməmişdən öncə belinə köhnə palazdan tərlik qoyur, üstündən isə palan vuraraq örkənlə bağlayırdılar. Yaşlı çobanların dediyinə görə, palanı uzunqulaq piyələrinin özləri düzəldirdi.

Xalq nəqliyyatı vasitələrinin mühüm hissəsini qoşqu nəqliyyatı təşkil etmişdir. Ə.Vəliyevin əsərlərində təkərli qoşqu nəqliyyatı tiplərindən olan araba və fayton barədə də danışılır: "Cadadan hərdənbir ağ araba gedir, cırıltısı eşidilirdi" (8,30), "Atam fərməşləri, anamla mən xırda-xuruş şeyləri arabaya yığdıq", "İki kəl qoşulmuş araba getdikcə cırıldıyırdı" (8,91), "Araba yolları ilə əriş-argac karvan gedirdi" (15,158), "Zınqırov səsi eşitdik. Həyəət girəndə üç fayton gördüm. Hərəsində dörd at qoşulmuşdu. Birinci dəfə zınqırovlu fayton görürdüm (8,104), "Kömür meydanından fayton tutub şeyləri yığdıq, Kərimgilə getdik" (8,543). Məhz bu məlumatlar kəl (öküz) arabası və fayton kimi nəqliyyat tiplərinin yazıçının yazıb-yaratdığı dövrdə geniş şəkildə istifadə olunduğunu göstərir. İkitəkərli kəl arabasının XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan üçün daha səciyyəvi hal daşdığı etnoqrafik ədəbiyyatda da vurğulanır (3,43). Ümumiyyətlə, tədqiqatçılar ikitəkərli arabadan Azərbaycanda e.ə. III minillikdən istifadə edildiyini, tunc dövrünün sonu və dəmir dövrünün əvvəllərində məhsuldar qüvvələrin inkişafı, cüt əkinçiliyi və köçmə maldarlığın daha da genişlənməsi sayəsində isə ikitəkərli arabalardan istifadənin sürətləndiyini yazırlar (1,159,171; 16,111-114).

Ə.Vəliyevin əsərlərində xalqımızın bu gün də istifadə etdiyi, dəmiryolu nəqliyyatı olan qatarın, həmçinin son zamanlarda hərəkəti dayandırılmış tramvayın adlarına da rast gəlirik: "Uzaqlarda dəmir yolundan qatarın fiti eşidildi" (15,158), "Atamın Qaraoğlan dediyi Yevlax stansiyasına çatıb qatara minə-

cəyik. Yəqin sabah Bakıda olacam. Nə böyük xoşbəxtlikdir...” (8,280), “Bakıda tramvay çəkilməsi barəsində qızgın söhbət gedirdi (8,285), “Şura hökumətinin qurulmasının dördüncü ili münasibətilə tramvay işə düşdü” (8,300), “Bakı Şurasının böyründə, tramvay duracağına Cəfər Cabbarlıya rast gəldim (8, 543).

Beləliklə, Ə.Vəliyevin əsərlərinin tarixi-etnoqrafik tədqiqindən bəlli olur ki, adıçəkilən ənənəvi xalq nəqliyyat vasitələri irəliləyiş dövründə, həmçinin də ədibin yaşadığı XX əsrdə (1901-1983) səciyyəvilik kəsb etmiş, xalqın həyat və təsərrüfat məişətində əməli əhəmiyyətini qoruyub saxlamışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Bünyadov T.Ə. Azərbaycan maldarlığının inkişafı tarixindən. Bakı: Elm, 1969, 185 s.
2. Vəliyev F.İ. XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın maddi mədəniyyəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2010, 424 s.
3. Керимов Т.М. Народные транспортные средства Азербайджана в XIX-начале XX в. (историко-этнографическое исследование). Баку: 2004, 144 с.
4. Vəliyev Ə.Q. Zəngəzur qartalları. Bakı: Gənclik, 1970, 281 s.
5. Vəliyev Ə.Q. Çiçəkli. Bakı: Azərənəşr, 1955, 511 s.
6. Mustafayev A.N. Şirvanda xalq nəqliyyat vasitələri // AEM III buraxılış. Bakı: Elm, 1977, s. 123-140.
7. Vəliyev Ə.Q. Zamanın ulduzları. Bakı: Azərənəşr, 1976, 454 s.
8. Vəliyev Ə.Q. Budağın xatirələri. Bakı: Gənclik, 1974, 646 s.
9. Алиев В.Г. Культура эпохи средней бронзы Азербайджана. Баку: Элм, 1991, 256 с.
10. Müseyibli N.Ə. Gəmiqayada qədim nəqliyyat vasitələrinin rəsmləri // Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası, 2003, №2, s.39-45.
11. Əliyev Ə.T. Gürcüstan azərbaycanlıları arasında xalq nəqliyyatı vasitələri (XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəlləri) // AMEA-nın Xəbərləri. İctimai elmlər seriyası, 2015, № 2, s. 171-178.
12. Koroğlu (mətni hazırlayıb tərtib edənlər : İ.Abbaslı., B.Abdulla). Bakı: Lider, 2005, 552 s.
13. Vəliyev Ə.Q. Anaqız. Bakı: Azərənəşr, 1965, 334 s.
14. Керимов Т.М. Традиционные транспортные средства Азербайджана (Из серии «Памятники материальной культуры Азербайджана»). Баку: Элм, 1989, 20 с.
15. Vəliyev Ə.Q. Turaxıya gedən yol. Bakı: Azərənəşr, 1971, 471 s.
16. Керимов Т.М. Из истории транспортных средств Азербайджана // АЭС, в. 5. Баку: Элм, 1985, с. 102-115.

НАРОДНЫЕ ТРАНСПОРТНЫЕ СРЕДСТВА В ТВОРЧЕСТВЕ НАРОДНОГО ПИСАТЕЛЯ АЛИ ВЕЛИЕВА

Б.Т.АМАНОВА

РЕЗЮМЕ

В статье нашли отражение вопросы вьючно-верхового транспорта (лошадь, бык, верблюд, осел) в литературном творчестве народного писателя А.Велиева, а также упрежные виды транспорта (араба, фаэтон). Здесь перечисляются вышеуказанные типы транспорта, исследуются транспортные средства, составляющие одну из важных отраслей материальной культуры, степень их использования, роль в бытовой и хозяй-

ственной жизни населения в период жизни писателя, в том числе, обрисована этнографическая картина окружающей его среды.

В статье также нашло описание виды железнодорожного транспорта и его роль в жизни населения: поездов и трамваев.

Ключевые слова: А. Велиев, этнографическое исследование, вьючно-верховой транспорт, колесный упряжный транспорт, поезд, трамвай.

TRADITIONAL POPULAR TRANSPORTATION MEANS IN THE CREATIVITY OF ALI VALIYEV

B.T.AMANOVA

SUMMARY

The article is devoted to the ethnographic study of traditional saddle and pack animals (horse, ox, camel, donkey) and wheeled vehicles (cart, carriage), reflected in the works of the people's writer A.Valiyev. The paper, studying the means of transport mentioned in the writer's works, that constituted one of the major spheres of the material culture, their use and role in the life of the people depicts the ethnographic view of the writer's time and environment.

The article also emphasizes that railway vehicles such as train and tram are also mentioned in the writer's works.

Key words: Ali Valiyev, ethnography, saddle and pack animal transport, wheeled vehicles, train, tram.

UDK 94-(479-24)

**AZƏRBAYCAN SSR-DƏ XALQ TƏSƏRRÜFATININ BƏRPASI
(1925-1926-CI İLLƏR)**

S.Q.MƏHƏRRƏMOV
Sumqayıt Dövlət Universiteti
samir.maharramov01@gmail.com

1925-1926-cı illərdə Azərbaycanda əkin sahələri xeyli dərəcədə artmışdı. Texniki bitkilər və heyvandarlıq sahəsində xeyli inkişaf nəzərə çarpırdı. Bakıya başlıca yanacaq mənbəyi kimi baxan Sovet hökuməti neft sənayesini diqqət mərkəzində saxlamışdı. Bu istehsalın həmin sahəsinin inkişafına səbəb olmuşdu.

Açar sözlər: Xalq təsərrüfatı, kəndli, suvarma sistemi, tütün istehsalı, ipəkçilik, texniki təchizat

XX əsrin 20-ci illərinin əvvəllərində görülən tədbirlərə baxmayaraq hələ də sənaye və kənd təsərrüfatının bir çox sahələrində müharibədən əvvəlki səviyyəyə çatmaq mümkün olmamışdı. Kənd təsərrüfatının aparıcı sahəsi olan taxıl məhsullarının istehsalı bu mənada xüsusi diqqət ayrılan sahələrdən idi. Buna görə də kəndli təsərrüfatının düşdüyü ağır durumdan xilas edilməsi, onun öz əməyinə marağının artırılması istiqamətində müəyyən tədbirlər görülür. Kəndlilərin toxumluq buğda və kənd təsərrüfatı alətləri ilə təmin olunması məqsədilə 1925-ci ildə kəndliləri 400 min pud toxumluq buğda və lazımı kənd-təsərrüfatı inventarı ilə təmin edilməsi qərara alınmışdı.

Bütün əkin sahələrinin 4,5 faizini, yəni 40 min desyatin sahəni əkin bitkiləri tuturdu. Həmin ildə hər desyatından 55 pud arpa, 50 pud buğda alınmışdı. Ümumilikdə isə həmin il Azərbaycan SSR-də 26239037 pud buğda, 13604942 pud arpa əldə olunmuşdu. Respublika əhalisinin illik buğda ehtiyacı 29961373 pud idi ki, göründüyü kimi əhalinin illik tələbatının ödənilməsi üçün 3722336 pud buğda çatmırdı. Arpa istehsalında da analoji vəziyyət mövcud idi. Nəzərə alsaq ki, əhalinin illik arpayı olan tələbatı 16969698 pud idi ki, burada da çatışmazlıq mövcud idi ki, həmin rəqəm 3364756 pud təşkil edirdi. Ümumilikdə isə Respublika əhalisinin illik arpa və buğda tələbatının ödənilməsi üçün 7087092 pud arpa və buğda çatmırdı [12].

Qəzalar üzrə buğda və arpanın məhsuldarlığı və əhalinin bu məhsula olan tələbatını göstərən rəqəmlərə diqqət etdikdə aşağıdakı mənzərəni alırıq:

belə ki, bu rəqəm Ağdam qəzasında (1049407 pud); Ağdaş (117448 pud); Bakı (-4032331 pud); Gəncə (-229334 pud); Göyçay (-663404 pud); Cəbrayıl (74713 pud); Zaqatala (-692459 pud); Qazax (-1263461 pud); Quba (5644461 pud); Kürdüstan (-714610 pud); Lənkəran (-1630739 pud); Naxçıvan (-416995 pud); Dağlıq Qarabağ (-2125644 pud); Nuxa (-1021074 pud); Səlyan (-44957 pud); Şəmkir (-920720 pud); Şamaxı (-193968 pud) pud təşkil etmişdi. Bu rəqəmlərdən görünür ki, yalnız 4 qəza – Ağdam, Ağdaş, Cəbrayıl və Quba qəzaları əlavə buğda və arpa ehtiyatına malikdirlər. Yerdə qalan 9 qəza isə buğda və arpa ehtiyac duyurdu. Buğdaya ehtiyac duyan qəzaların içərisində Bakı qəzası birinci yerdə gedirdi. Ardınca isə Dağlıq Qarabağ, Lənkəran, Qazax, Nuxa və daha az ehtiyac duyan Səlyan qəzaları gəlirdi [5]. Pambıq əkinini sahəsində isə bir qədər fərqli vəziyyət mövcud idi. Belə ki, 1925-ci ildə 116 min desyatın sahədə pambıq əkilmişdiki, həmin ildə pambıq becərilməsi (əkin sahəsinin həcminə görə) müharibəyə qədərki səviyyəyə (114 min desyatın) çatır. Həmin il üçün pambıq istehsalından əldə olunan məhsuldarlıq orta səviyyədən yuxarı hesab olunmaqla Səlyan və Qazax rayonlarında orta hesabla hər desyatından əldə olunan məhsul 40-45 pud, Zubov və Petropavlovsk rayonlarında 35-40 pud, Ucar və Göyçayda 40-45 pud, Ağdaş və Gəncədə 45-50 pud, Qarabağda 50-55 pud, Naxçıvanda 40-50 pud civarında olmuşdu. Müqayisə üçün qeyd edək ki, 1924-cü illə müqayisədə 1925-ci ildə 15-20 faiz artıq pambıq əldə olunmuşdu [5].

Tütün istehsalı müharibədən əvvəlki səviyyəni ötüb keçmiş nadir sahələrdən idi. 1925-ci ildə tütün plantasiyalarının sahəsi artaraq 600 desyatınə çatmışdı. 1925-ci təsərrüfat ilində tütün əkin sahələrinin daha çox artımı Azərbaycanın əsas tütünçülük mərkəzinə çevrilmiş Quba qəzasında müşahidə olunur. Belə ki, bu qəzada tütün plantasiyalarının sahəsi 1924-cü ildəki 9 desyatından 1925-ci ildə 215 desyatınə çatmışdı. 1925-1926-cı təsərrüfat ilinə dair məlumata görə Azərbaycanda tütün istehsalı müharibədən əvvəlki səviyyənin 325 faizini təşkil edirdi [2, 112]. 1925-ci ildə respublikadakı üzümlüklərin sahəsi 24 min desyatınə çatmaqla müharibədən əvvəlki səviyyəyə yaxınlaşdı.

1925-ci il üçün Azərbaycan Xalq Komissarları Soveti kənd təsərrüfatı alətlərinin alınması məqsədilə 140 min rubl, kənd təsərrüfatı sahəsində təcrübələrin aparılması, seleksiya stansiyalarının təşkili üçün isə 300 min rubl ayırmışdı. Əhaliyə aqro yardımın göstərilməsi, aqronomların dəvət edilməsi, onların sayının 32-ə çatdırılması məqsədilə bundan əlavə xüsusi qərarla hər ay 5 min rubl vəsaitin ayrılması da nəzərdə tutulmuşdu [9].

Kənd təsərrüfatı bankı tərəfindən kəndli təsərrüfatları üçün uzunmüddətli kreditlərin verilməsi həyata keçirilirdi. Belə kreditlərin məbləği 1924-1925-ci təsərrüfat ilinin oktyabrın 1-ə kimi 592 min rubl təşkil etmişdi. 1925-ci ildə kəndlilərə tütün və pambıq üçün avans şəklində 6 milyon rubl verilmişdi. Həmin ildə Azərbaycan kənd təsərrüfatı bankı tərəfindən kəndlilərə verilmiş 3 milyon rublun 40 faizi iş heyvanının alınmasına, 10 faizi təsərrüfatların maşın

və kənd təsərrüfatı alətləri ilə təchizatına, 20 faizi toxumun əldə olunmasına, 20 faizi isə digər ehtiyaclar üçün sərf olunmuşdu [11].

1925-ci ildə əhalinin kənd təsərrüfatı alətləri ilə təminatına diqqət etdikdə aşağıdakı müqayisədən də aydın şəkildə görmək olur ki, keçən müddətdə kəndin texniki təchizatı məsələsi istənilən səviyyədə olmamışdı. Belə ki, əgər 1921-ci ildə respublikada 30 min dəmir kotan, 6 min dəmir xış, 6 min digər kənd təsərrüfatı maşını və aləti var idisə, 1925-ci ildə dəmir kotanların sayı 45 minə, dəmir xış 10 minə, digər kənd təsərrüfatı maşın və alətlərin sayı isə 10 minə çatmışdı [11]. 1922-ci illə müqayisədə 1925-ci ildə Azərbaycan Dövlət kənd təsərrüfatı maşın və alətlərin anbarından kəndlilərə paylanan alətlərdən malanın sayı 13 dəfə, kotan 5 dəfə, taxıldöyən 4 dəfə, kultivatorların sayı isə 1,5 dəfə artmışdı. 1925-ci ildə kəndə verilən kotanların sayı 4500-ə bərabər olmuşdu [6].

Bərpa dövründə maldarlıqda da müəyyən qədər irəliləyiş baş verir. Artıq 1925-ci ilin axırlarına doğru mal-qara müharibədən əvvəlki səviyyə ilə müqayisədə 53,6 faiz artmış, 22 min təsərrüfat iş heyvanı əldə etmişdi [14, 173]. Lakin bütövlükdə mal-qaranın sayı müharibədən əvvəlki səviyyəyə hələ çatmamış, 1925-ci ildə müharibəyə qədərki göstəricinin 83,6 faizini təşkil etmişdi [6]. Aşağıdakı cədvəldə 1925-ci ildə maldarlığın inkişaf tempi bu sahənin 1914-cü il səviyyəsi ilə müqayisəli şəkildə verilmişdir (maldarlığın faizlə inkişaf göstəricisi) (2-ci cədvəl) [11].

Cədvəl 1

Maldarlığın inkişaf səviyyəsi (faizlə)

İllər	1914-cü il	1925-ci il
Atlar	100	85,0
İribuynuzlu mal	100	96,0
Camış	100	125,0
Qoyun	100	69,0
Keçi	100	119,0
Digər növ mal-qara	100	110,0

Cədvəldən də göründüyü kimi heyvandarlıqda camış, keçi və iribuynuzlu mal-qarada bərpa tempi daha sürətli olmaqla, qoyunlarda bu proses əksinə çox ləng gedirdi. Hevandarlığın inkişaf etdirilməsi məqsədilə Xalq Torpaq Komissarlığı tərəfindən zootexniki tədbirlər həyata keçirilirdi. Bu məqsədlə heyvandarlıqda elmi-tədqiqat işləri genişləndirilir, yeni merinos və at cinslərinin əldə olunması üçün yerlər təşkil olunurdu. Nəticədə əgər müharibəyə kimi Azərbaycanda Şəmkir qəzasının malakan və duxoborlar tərəfindən əsası qoyulmuş 150 min başdan artıq merinos növ qoyun var idisə, 1925-ci il üçün onların sayı cəmi 4 min təşkil edirdi.

Tədqiq olunan dövrdə insanların güzəranı ilə bağlı verilən məlumatlar

da respublikanın iqtisadi durumu ilə bağlı təsəvvür yürütməyə imkan verir. 1925-ci ildə Azərbaycanda adambaşına düşən gəlir 46,1 rubl təşkil etmişdi. Müqayisə üçün qeyd edək ki, bu rəqəm Gürcüstan SSR-də 29,6 rubl, Ermənistan SSR-də 30 rubl, ZSFSR-də 35,6 rubl, SSRİ-də isə 54,7 rubla bərabər idi [5]. Kənd təsərrüfatının ayrı-ayrı sahələri üzrə xalis gəlir isə aşağıdakı kimi olmuşdu: tarlaçılıqda - 44,72%, çəmən və otlaq sahələri üzrə - 2,98%, xüsusi sahələr üzrə 21,05%, heyvandarlıqda 27,63%, qeyri-torpaq sahələrindən gələn gəlirlər - 3,62% olmuşdur. İri heyvandarlıq təsərrüfatları istisna olmaqla bütün bu təsərrüfatlardan əvvəlki il ilə müqayisədə 8% az vəsait yığılmışdı [4, 125].

Görülən işlərin nəticəsi olaraq bərpa dövrünün sonuna kimi bir sıra sənaye müəssisələrinin iş fəaliyyətini bərpa etmək mümkün olmuşdu.

1924-1925-ci ildə respublikada elektrifikasiş gücü 71650 kilovata çatmışdı. 1914-cü ildə isə bu rəqəm 39300 kilovat idi [6].

Neft hasilatında baş vermiş canlanma onun emalı sahəsində də müsbət dəyişiklərlə müşahidə olunmuşdu. Lakin bununla belə 1921-1926-cı illərdə neft emalı sahəsində ildən ilə baş vermiş müsbət dəyişikliklərə baxmayaraq o, müharibədən əvvəlki səviyyəyə çata bilməmiş, 1926-cı ildə emal olunan neftin həcmi 1913-cü il göstəricisinin yalnız 77,7 faizini təşkil etmişdi (2-ci cədvəl) [8].

Cədvəl 2

Neft emalı

illər	həcmi (min ton)
1921-1922	1976,5
1923-1924	2368,6
1925-1926	3481

Qaz hasilatına gəldikdə qeyd etmək lazımdır ki, 1924-1925-ci ilə qədər Bakıda ildə 1,5-1,7 milyon puda qədər qaz (əldə olunan qazı neftə çevirdikdə alınan rəqəm) əldə olunmuşdu. 1924-1925-ci təsərrüfat ilində əldə olunan qazın həcmi 5138 min pud, 1925-1926-cı təsərrüfat ilində isə 9266 min puda çatmaqla bu sahədə müharibəyə qədərki göstəricini 6 dəfə keçdi [8].

Azərbaycan neft sənayesində baş verən canlanma burada çalışan fəhlələrin sayının artımına gətirib çıxarmışdı. Neft sənayesində çalışan fəhlələrin sayı 1923-cü ildəki 23 min nəfərdən, 1925-ci ildə 50 min nəfərə çatmışdı [13, 73]. Fəqət bu artım əsasən Rusiya və Ukraynadan gəlmə fəhlələrin hesabına baş vermişdi. “Yerliləşdirmə” (“korenizasiya”) siyasətinə rəğmən, milli ixtisaslı fəhlələrin hazırlanması qeyri-qənaətbəxş idi. Məsələn, 1921-ci ildə neft sənayesində 4151 nəfər azərbaycanlı çalışırdısa (onlardan 2972 fəhlə), 1925-ci ildə onların sayı 5271 nəfərə (4504 fəhlə) çatmışdı (bu rəqəmlərə İrandan gəlmiş və mütləq əksəriyyətini azərbaycanlıların təşkil

etdiyi fəhlələrin sayı daxil deyil) [13, 76-77].

Belə vəziyyətin səbəblərindən biri də Mərkəzin göndərdiyi rəhbər işçilərin, o cümlədən “Azərneft” rəisi A.P.Serebrovskinin inzibati-amirlik siyasəti idi. Serebrovski ilə daim mübarizə aparan Nərimanov yazırdı ki, “əgər indi Neftkomun və Baksovetin qulluqçularının tərkibinə nəzər salınarsa, onda qərəzsiz müşahidəçi dəhşətə gəlir. Yerli müsəlman mühəndislər və ümumiyyətlə, ziyalılar alver edir, bu müəssisələr isə rus, erməni və yəhudilərlə doldurulmuşdur”. Nərimanovun istinad etdiyi bilgilərə əsasən, fabrikin zavod şagirdlik (FZŞ) məktəblərində 1192 rus balası oxuduğu halda, cəmi 26 azərbaycanlı peşə təhsili alırdı [3, 440]. Məhz Nərimanov kimi xadimlərin fəaliyyəti nəticəsində 1924-cü ildə fabrikin zavod şagirdlik məktəblərində təhsil alan azərbaycanlı gənclərin sayını 40%-ə qaldırmaq mümkün oldu.

Neft quyularının qazılmasında yeni texnologiyanın tətbiqi də neft sənayesinin sürətli tempə artımını təmin edən başlıca amil idi. Artıq 1924-1925-ci təsərrüfat ilində qazıma işlərinin yarısı burma qazıma üsulu ilə aparılmışdı. Belə ki, həmin vaxt aparılmış 122023 metr dərinliyindəki qazıma işlərinin 67140 metri (55 faizi) qazıma burma üsulu ilə aparılmışdı. Nəticədə artıq 1925-1926-cı təsərrüfat ilində quyuların qazılmasında 1913-cü il səviyyəsini ötüb keçmək mümkün olmuşdu. Əgər 1913-cü ildə 171774 metr dərinlikdə qazıma işləri aparılmışdısa, 1925-1926-cı illərdə bu rəqəm 202985 metrə (bunun 128270 metri, 63,3 faizi qazıma burma üsulunun payına düşürdü) çatmışdı [7].

Qazıma işlərinin dərin nasos və kompressor (havayı, buxarı, qazları sıxmaq üçün maşın - S.M.) vasitəsilə aparılması onların sayında baş verməsinin başlıca səbəbi idi. 1925-ci ildə istismarda olan 2257 quyunun 797-ci mənz bu üsulların tətbiqi olunduğu quyular idi.

İpəkçilikdəki vəziyyət də ürəkəçən olmasa da həyata keçirilmiş müxtəlif tədbirlərlə barama istehsalının ildən-ilə genişlənməsi müşahidə olunur. Bu ilk növbədə kumdarların sağlam barama qurdu toxumu ilə təmin edilməsi kimi həmin sahədə həyata keçirilmiş tədbirlərlə bağlı idi. Əgər 1924-cü ildə kumdarlara 70 min qutudan artıq barama toxumu paylanmışdısa, 1925-ci il üçün bu rəqəm 93 min qutuya çatdırmaq planlaşdırılmışdı ki, onun 80 min qutusu xaricdən gətirilmə, 8 min qutusu yerli stansiyalarda hazırlanan, 5 min qutu isə Dağlıq Qarabağda yerləşmiş italyan firması “Çiçe”də hazırlanmış toxum təşkil etməli idi [10]. Lakin bununla belə 1925-ci ildə Azərbaycanda barama istehsalı 1913-cü il səviyyəsinin 50 faizini təşkil etmişdi. Belə ki, 1925-ci ildə yaş barama toplanması 1913-cü il səviyyəsinin yalnız 50 faizinə çatmışdı.

Təsərrüfatların kollektiv təsərrüfatlarda birləşdirilməsi işinə xüsusi fikir verilməsinə baxmayaraq bu işdə də çoxsaylı çatışmazlıqlar mövcud idi. 1925-ci il sentyabrın 1-ə olan məlumata görə Köybirliyinin tərkibinə 8 artel, 2 kommuna, 87 kredit, 5 şərəbçilik, 7 südçülük, 4 bostançılıq, 3 tütünçülük və bağçılıq, 15 balıqçılıq, 37 suvarma, 8 maşın, 2 pambıqçılıq kooperativi daxil

idi [1].

Kənd təsərrüfatı artelləri əksər rayonları əhatə edirdisə, maşın şirkətləri pambıq və taxıl bitkilərinin əkilməsinin geniş yayıldığı tarlaçılıq rayonlarını, dirrişiklik artelləri isə əsasən dağətəyi rayonları əhatə edirdi.

Azərbaycan SSR-də xalq təsərrüfatının bərpaının ilkin nəticələrini təhlil etdikdə aşağıdakı qənaətlərə gəlmək mümkündür:

Bərpa dövründə taxılçılıq sahəsində əkin sahələri müharibədən əvvəlki səviyyəni ötür keçməsinə baxmayaraq Azərbaycan üzrə dörd qəza istisna olmaqla doqquz qəzada istehsal olunan arpa və buğda heç qəza əhalisinin tələbatının ödənilməsinə kifayət etmirdi;

Texniki bitkilərdən yalnız tütün istehsalı 1913-cü il səviyyəsini keçmişdi;

Heyvandarlığın inkişafında sovet hakimiyyətinin ilk illəri ilə müqayisədə müəyyən qədər irəliləyiş baş vermişdi. İribuynuzlu mal-qarada bərpa tempi daha sürətli olmaqla, xırdabuynuzlu mal-qarada bu proses əksinə daha ləng gedirdi;

Bakıya başlıca yanacaq mənbəyi kimi baxan Sovet hakimiyyəti üçün həyati əhəmiyyət kəsb edən neft sənayesinin inkişaf etdirilməsində maraqlı olması bu sahənin inkişafına səbəb olmuşdu. Neft quyularının qazılmasında dərin nasos və kompressor kimi yeni üsul və texnologiyaların tətbiq olunması bu inkişafın əsasını təşkil etməklə artıq bərpa dövründə 1913-cü il səviyyəsini ötür keçmək mümkün olmuşdu;

İpəkçilikdəki vəziyyətlə bağlı qeyd etmək lazımdır ki, həmin vaxta kimi 1921-ci illə müqayisədə ciddi artımın əldə olunmasına baxmayaraq, 1925-ci ildə bu sahədə 1913-cü il səviyyəsinin yalnız 50 faizinə çatmaq mümkün olmuşdu.

ƏDƏBİYYAT

1. ARDA, f. 391, s. 1, iş 503, v. 3
2. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. VI cild (aprel 1920 – iyun 1941). Bakı: Elm, 2008, 568, s.
3. Nərimanov N. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Lider, 2004,496, s.
4. Səməndərov S.S. XX əsrin 20-30-cu illərində Azərbaycanda vergi məsələlərinin ictimai-siyasi və iqtisadi fikirdə əks olunması. Azərbaycanın vergi jurnalı, 2012, №4, s. 117-134
5. TİEA, iş 1281, s. 16
6. TİEA, iş 1592, s. 129
7. TİEA, iş 2404, s. 43-44
8. TİEA, iş 2404, s. 46-47
9. TİEA, iş 3813, s. 14
10. TİEA, iş 53, s. 20
11. TİEA, iş 7502, s. 14
12. TİEA, iş 5107, s.17
13. Пятнадцать лет Азербайджанской нефтяной промышленности (1920-1935). Краткий статистический справочник. Баку-Москва: Нефтеиздат, 1935,80с.
14. Токаржевский Е.А. Очерки истории Советского Азербайджана в период перехода на мирную работу по восстановлению народного хозяйства (1921-1925 гг.). Баку: Издательство АН Азерб. ССР, 1956, 212 с.

**ВОССТАНОВЛЕНИЕ НАРОДНОЕ ХОЗЯЙСТВО
В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР (1925-1926)**

С.Г.МАГЕРРАМОВ

РЕЗЮМЕ

Посевные площади в Азербайджане значительно расширились в 1925-1926 годах. Было отмечено существенное увеличение сектора растущих технических заводов и животноводства. Советское правительство, рассматривающее Баку как основной источник топлива, удерживало нефтяную промышленность в центре внимания. Это вызвало развитие в этой части производства.

Ключевые слова: Народное хозяйство, крестьяне, ирригация, производство табака, шелководство, техническое оборудование

**RESTORATION OF NATIONAL ECONOMY IN AZERBAIJAN SSR
(1925-1926 YEARS)**

S.G.MAHARRAMOV

SUMMARY

The sown areas were significantly expanded in Azerbaijan in the 1925-1926 years. There was noticed a substantial increase in the sector of the growing of technical plants and cattle-breeding. The Soviet government, which hailed Baku as the main fuel source, kept the oil industry in the spotlight. It caused development in this part of manufacturing.

Key words: Farming, peasant, irrigation, tobacco production, silkworming, technical equipment

UOT 94 (479.24)**XX ƏSRİN I RÜBÜNDƏ DAŞNAK-BOLŞEVİK ERMƏNİLƏRİN
AZƏRBAYCANA QARŞI ƏSASSIZ ƏRAZİ İDDİALARI VƏ
DAĞLIQ QARABAĞ ƏRAZİSİNDƏ
İKİNCİ “ERMƏNİ OCAĞI”NIN YARADILMASI****Ş.Ş.CƏFƏROVA***Bakı Dövlət Universiteti**shabnamhaciyeva@gmail.com*

XX əsrin I rübündə erməni daşnak-bolşevik qüvvələrin Azərbaycanı qarşı ərazi iddiaları, əsasən, Dağlıq Qarabağ, Zəngəzur və Naxçıvana qarşı yönəlmişdi. Dağlıq Qarabağla yanaşı Naxçıvanın zorakı yollarla Azərbaycandan qopardılaraq Ermənistanı birləşdirilməsində Mərkəz xüsusilə fəallıq göstərirdi. Nəticədə 1923-cü ildə Dağlıq Qarabağda ikinci “erməni ocağı” yaradıldı.

Açar sözlər: Dağlıq Qarabağ, əsassız ərazi iddiaları, daşnak bolşeviklər

XX əsrin əvvəllərində Osmanlı imperiyasının şərq ərazilərində öz dövlətlərini yaratmaq iddiasına düşmüş daşnaklar və onlara bu işdə havadarlıq edən böyük dövlətlərin planları iflasa uğradıqdan sonra daşnaklar 1918-ci ildə Cənubi Qafqazda türk torpaqlarında Ermənistan Respublikasını qurdular. Bundan sonra bölgədə siyasi sabitliyin yaranacağı ehtimal olunsa da bunun tam əksinə olaraq daşnak Ermənistanı həm Türkiyəyə, həm də Azərbaycana əsassız ərazi iddiaları irəli sürərək hərbi əməliyyatlara başladı. Tarixçi M.Qasımlının qeyd etdiyi kimi, bir sıra beynəlxalq amillər səbəbindən bolşevik Rusiyası və Türkiyənin yaxınlaşması Cənubi Qafqazda yeni geosiyasi şərait yaratmışdır. Azərbaycan bolşevik Rusiyası tərəfindən işğal edilərək sovetləşdirilmişdir. Daşnak Ermənistanı isə yenə də Azərbaycana və Türkiyəyə qarşı əsassız ərazi iddialarını davam etdirmişdir [1, 505].

Ermənistanda daşnakların hakimiyyətinə son qoyulduqdan sonra iqtidara gələn bolşeviklər mahiyyətinə görə daşnakların siyasətini davam etdirir, Türkiyəyə və Azərbaycana qarşı əsassız ərazi iddiaları irəli sürürdülər. Belə demək mümkündürsə daşnaklar Türkiyədən ala bilmədiklərini Azərbaycan hesabına reallaşdırmağa çalışırdılar. Buna etiraz olaraq Azərbaycan SSR Xalq ədliyyə komissarı Behbud Şaxtaxtinski Rusiya Kommunist (bolşevik) Partiyası Mərkəzi Komitəsinə yazırdı ki, Zəngəzurda 123 min 95 nəfər azərbaycanlının, 99

min 257 nəfər erməninin yaşamasına baxmayaraq, 1920-ci il noyabrın 30-da Zəngəzur qəzasının qərb hissəsi Ermənistana verilmişdir. Bu ərazilərin verilməsi nəticəsində Azərbaycanın Naxçıvan bölgəsi, Türkiyənin isə türk dünyası ilə quru əlaqəsi kəsildi [2, 73].

Zəngəzurun Ermənistana zorakı yolla verilməsi ilə burada yaşayan əhali Qubadlı qəzasında yerləşdirildi. Lakin öz tarixi torpaqlarına qayıtmağa can atan azərbaycanlılara qarşı müxtəlif maneələr yaradılırdı. ZSFSR İttifaq Şurası yanında Qaçqınlar Komissiyasının 1922-ci il iyunun 12-də və iyulun 9-da keçirilən iclasında müzakirə edildi. Qəbul edilən qərarla yazılırdı: “Ermənistan SSR-dən olan və hazırda Azərbaycan SSR Naxçıvan diyarı ərazisində olan 28 min nəfər müsəlman qaçqını yerləşdirmək Azərbaycan SSR hökumətinə tövsiyə edilsin.” Göründüyü kimi, öz tarixi torpaqlarına qayıda bilməyən soydaşlarımız Azərbaycan tərəfinin səyləri nəticəsində respublika ərazisində yerləşdirildi.

1923-cü ildə Lozanna konfransının gedişində Rusiya Xarici İşlər naziri G.Çiçerinin səsləndirdiyi “milli azlıqlar üçün hər hansı formada özünüidarəni yaratmaq yaxşı olardı” fikri erməni dairələrində sevinclə qarşılanmışdır. Sovet dövlətinin məqsədlərini gerçəkləşdirmək naminə milli azlıqlar məsələsini bütün dünya üçün qoymaq istəyən G.Çiçerin bu məsələyə dair ayrıca konfrans çağırılmasını təklif edirdi. Orada Şərqi Qalitsiya, Rumıniyada yaşayan macarlar məsələsini qabartmaqla əslində erməni istəklərini yerinə yetirməyə can atırdı. G.Çiçerin Millətlər Cəmiyyətinin milli azlıqlardan istifadə edərək sovet Rusiyasının daxili işlərinə qarışacağından, ermənilərin düşdüyü vəziyyətdən sovet dövlətinə qarşı istifadə edəcəyindən və ictimai rəyi ona qarşı yönəldəcəyindən narahat idi [1, 171].

1921-ci il martın 16-da imzalanmış Rusiya-Türkiyə müqaviləsinin üçüncü maddəsi ilə Naxçıvan ərazisi və statusu müəyyənləşdirildi. Həmin il oktyabrın 13-də Azərbaycan SSR, Ermənistan SSR və Gürcüstan SSR, digər tərəfdən isə Türkiyə arasında Qarsda Rusiya Sovet Federativ Sosialist Respublikasının vasitəçiliyi ilə müqavilə imzalandı. Müqavilənin 5-ci maddəsində Türkiyə, Ermənistan və Azərbaycan hökumətləri razı olduqlarını bildirdilər: “Naxçıvan vilayəti Azərbaycanın himayəsi altında muxtar ərazi təşkil edir”. Müqaviləyə üçüncü əlavədə Naxçıvanın sərhədləri müəyyənləşdirildi.

Cənubi Qafqazda, Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ ərazisində “ikinci erməni ocağı”nın yaradılmasında israrlı görünən Beynəlxalq Erməni Cəmiyyətinin nümayəndələri dekabrın 23-də Lozannada G.Çiçerinlə görüşdə bu məsələni ondan xahiş etmişdilər. Ermənilər hiyləyə əl ataraq guya “erməni məsələsi”nin İngiltərə və ABŞ-da ictimai rəyi hiddətləndirdiyini, Fransada isə ona laqeyd yanaşıldığını qeyd edirdi. Həmin məsələdə İngiltərə və Fransa arasında fikir ayrılığı mövcud idi. Türkiyə nümayəndə heyətinin rəhbəri İsmət paşa isə erməni “milli ocağı”nın yaradılmasına hər vəchlə mane olmağa çalışırdı. Lakin erməni iddialarının puça çıxdığını görən Ermənistan rəhbərliyi və erməni diaspor təşkilatları saxta təbliğat yolu ilə xarici ölkələrdə ictimai rəyi öz xeyrlərinə

dəyişməyə nail oldular. Nəticədə ilk növbədə Türkiyə ərazisində yaşayan ermənilərin köçürülməsi və onları Azərbaycan ərazilərində yerləşdirməklə “yeni bir milli ocağın” yaradılması məsələsi nəzərdə tutulmuşdu. Bu işdə ermənilərə himayədarlıq edən bolşevik Rusiyasının əsas məqsədi dünya ictimai rəyini öz xeyrinə dəyişmək idi. Sovet dövləti I Dünya müharibəsindən qalib çıxmış Antanta ölkələrinin milli məsələdə SSRİ-nin daxili işlərinə müdaxilə etmək niyyətindən, ABŞ-da və Avropa ölkələrində (İngiltərə, Fransa) aparılan saxta erməni təbliğatı nəticəsində ermənilərə artan maraqdan öz məqsədləri naminə istifadə edərək, ictimai rəyi tərəfinə çəkməkdən ötrü türk, azərbaycanlı torpaqlarında yaradılmış Ermənistan SSR-in artıq mövcud olmasına baxmayaraq, ermənilər üçün yeni bir “ocağın” yaradılmasını uyğun görmüşdür. Belə bir “ocağın” yaradılması təkcə erməni istəklərinin yerinə yetirilməsi ilə deyil, daha çox sovet Rusiyasının strateji məqsədləri ilə bağlı olmuşdur.

Bəhs olunan dövrdə Azərbaycan kommunistləri öz vətənlərinin ərazi bütövlüyünə, öz sərvətinə etinasız yanaşaraq Mərkəzin qəbul etdiyi qərarlara bir növ müsbət yanaşırdı. Erməni bolşevikləri Azərbaycanda mükəmməl, məqsədyönlü plan əsasında iş quraraq rəhbər vəzifələri ələ keçirir, eyni vaxtda Dağlıq Qarabağ ətrafında hörümçək kimi tor qururdular. Tarixçi S.Seyidovanın qeyd etdiyi kimi, getdikcə, Azərbaycan ərazisində heç vaxt mövcud olmayan “Qarabağ məsələsi” yaranırdı. Erməni bolşevik-daşnakları, demək olar ki, əksər büro iclaslarında “Qarabağ məsələsi”ni müzakirəyə qoyurdular. A.Mikoyan, A.Nazaretyan, L.Mirzoyan və başqaları dəfələrlə öz çıxışlarında bu məsələnin həll olunmasını (Ermənistanın xeyrinə tələb etmişdilər) tələb etmişdilər [3, 101].

1921-ci ildən başlayaraq Azərbaycanın Zəngəzur, Qarabağ və Naxçıvan ərazilərinin əvvəlcə mübahisəli elan edilməsi, daha sonra isə ermənilərin xeyrinə həll edilməsi taktikasını işə salan bolşeviklər öz çirkin niyyətlərinə, demək olar ki, nail olurdular. Dağlıq Qarabağda L.Mirzoyan Azərbaycan əleyhinə iş apararaq Azərbaycanın ayrılmaz ərazilərinin Ermənistana verilməsinə yardım edirdi. Bu barədə N.Nərimanovun İ.V.Stalinə göndərdiyi məktubunda Dağlıq Qarabağın məhz Mirzoyanın güclü təsiri altında Muxtar Vilayət elan edilməsini göstərmişdi. Avqustun 8-də daşnaq libasına bürünmüş L.İ.Mirzoyan AK(b)PMK-ya ünvanladığı məktubunda yazırdı: “Dağlıq Qarabağda vəziyyəti normallaşdırmaq məqsədilə bir sıra konkret tədbirlər, o cümlədən bütün Dağlıq Qarabağı müstəqil inzibati vahid kimi ayıraraq Mərkəzə-Xalq Komissarları Sovetinə və Azərbaycan MİK-ya, partiya xətti ilə isə AK(b)PMK-ya tabe etmək [3, 103].

Qısa zaman müddətində Azərbaycan XKS yanında Dağlıq Qarabağ işləri üzrə Komissiya (Kirov, Mirzabekyants, Karakozov), həmçinin qatı daşnak-bolşevik Karakozovun başçılığı ilə 7 nəfərdən ibarət Dağlıq Qarabağ üzrə komitə yaradılır. Beləliklə, 1921-1922-ci illərdə Dağlıq Qarabağın rəhbərliyinə erməni kadrları cəlb olunur. Həmçinin Dağlıq Qarabağda guya kadr çatışmazlığını nəzərə alaraq Ermənistandan buraya kadrların göndərilməsi xahiş olunur. Göründüyü kimi, məsələyə hiyləgərcəsinə yanaşan daşnak-bolşeviklər guya Qarabağda idarəçiliyin yalnız erməni kadrlar tərəfindən aparıla biləcəyini qabart-

mağa çalışırdılar.

1923-cü il yanvarın 22-də Kirov və Karakozov Ermənistan K(b)PMK-nın k-tibi İonnisyana, yanvarın 30-da isə Kirov RK(b)P Zaqafqaziya Diyar Komitəsi Miyasnikova gizli teleqram vuraraq Qarabağa işləmək üçün Tavekelyan, Akopyan, Aydınyan, Vartanyan, Axtinski, Manutsyan, Seronu göndərməyi xahiş edirlər. Hətta kömək olmadan Qarabağda işi nizamlamağın qeyri-mümkünlüyünü də göstərirdilər [3, 104].

1923-cü il aprelin 23-də AK(b)PMK-nın Rəyasət Heyətinin iclasında Tavekelyan və Parizyanın əvəzinə Qarabağ Komitəsinə Çalyan və Manutsyan seçilir, aprelin 25-də bu Azərbaycan SSR-nin XKS tərəfindən təsdiq edildi.

1923-cü il iyunun 1-də AK(b)PMK-nın Rəyasət Heyəti Dağlıq Qarabağın muxtariyyətinin layihəsini 3 gün ərzində MK-yə təqdim olunmasını qərara alır. İyunun 27-28-də RK(b) P-nin Zaqafqaziya Diyar Komitəsinin ikigünlük iclasında AK(b) PMK-ya 1 ay ərzində Dağlıq Qarabağı muxtar vilayətə ayırmağı, ayrılan rayonların kəndliləri üçün torpaq və suyun ayrılmasını da təmin etmək tapşırıldı.

1923-cü il iyulun 1-də Dağlıq Qarabağ məsələsi AK(b)PMK-nın Rəyasət Heyətinin iclasında iyulun 7-də isə Azərbaycan MİK-nin iclasında müzakirə edildi. İyunun 4-də keçirilən iclasın sədri M.Qasımov, katibi isə M.Xanbudagov idi. İclasda “Dağlıq Qarabağ haqqında” məsələ müzakirə edildi. Aşağıdakı məzmununda qərar qəbul edildi:

- a) Qarabağın Dağlıq hissəsində Xankəndi Mərkəz və İcraiyyə komitəsi başda olmaqla Muxtar Qarabağ Vilayəti yaradılsın.
- b) İcraiyyə Komitəsi yaradılana qədər Dağlıq Qarabağı idarə etmək üçün yoldaş Karakozov başda olmaqla İnqilab Komitəsi yaradılsın.
- c) İnqilab Komitəsinə 2 aydan gec olmayaraq sovetlər qurultayının çağırılması tapşırılsın.
- d) Yoldaş Ə.Qarayevin sədrliyi Sviridov, Karakozov, Bünyadzadə və İldırımın üzvlüyü ilə Komissiya yaradılsın və Komissiyaya tapşırılsın:
 - 1) Dağlıq Qarabağın sərhədləri;
 - 2) Aşağı Qarabağın (Aran Qarabağı) inzibati hüdudlarını;
 - 3) Kürdüstanın Əsasnaməsi müəyyənləşdirsin [5; 8].

Azərbaycan SSR MİK Rəyasət Heyətinin 1923-cü il 7 iyul tarixli 5 sayılı dekreti əsasında Azərbaycan SSR-in tərkib hissəsi kimi Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti təşkil edildi [6]. Dekretdə Azərbaycan SSR-in tərkib hissəsi kimi, mərkəzi Xankəndi olmaqla Dağlıq Qarabağın erməni hissəsində muxtar vilayətin yaradılması Vilayət İcraiyyə Komitəsi və yerli sovetlərin muxtar vilayətin yaradılması Vilayət İcraiyyə Komitəsi və yerli sovetlərin muxtar vilayətin icra orqanları olması və vilayət icraiyyə Komitəsi yaradılana qədər İnqilab Komitəsinin təşkil edilməsi, 2 aydan gec olmayaraq icraiyyə orqanı seçmək üçün Sovetlər qurultayı çağırılması məsələləri nəzərdə tutulmuşdu.

Bu qərar qəbul edildikdən sonra Qarabağ məsələsi üzrə komitə ləğv olundu. Birinci vilayət sovetlər qurultayı çağırılanadək Müvəqqəti İnqilab

Komitəsi yaradıldı [9].

Azərbaycan SSR MİK və XKS-in M.Qasımovun sədrliyi, T.Əliyevin katibliyi ilə iyulun 21-də keçirilən iclasında “Qarabağ məsələsi üzrə komissiyanın məruzəsi” dinlənilirdi. Məruzəni D.Bünyadzadə etdi. Qəbul edilən qərara görə dağıdılmış Skobelevsk rus kənd icmasının torpağı Muxtar Vilayətə verildi; Şuşa şəhəri DQMV-yə daxil edildi; Qarabağın düzən hissəsində iki qəza təşkil edildi; sənəddə yazıldığı kimi, kürdlərin tutduğu ərazilərdə Kürdüstan qəzası yaradıldı; XKS-ə bu qəzaların dəqiq sərhədlərini və inzibati mərkəzlərini müəyyənləşdirmək tapşırıldı; DQMV İnqilab komitəsi tərkibində 5 nəfər: Karakozov (sədr) və üzvlər Bünyadzadə, Kostonyan, Kafiyev və Çalyandan ibarət olmaqla təşkil edildi; DQMV-nin əsasnaməsini son olaraq işləyib hazırlamaq Karakozov, Bünyadzadə, Çalyan, Vareykis və Manusyandan ibarət komissiyaya tapşırıldı; komissiyanın çağırılması Karakozova tapşırıldı; komissiyanın iş müddəti bir həftə ərzində müəyyən edilməli idi; bu muxtariyyətin məqsədlərinin və əhəmiyyətinin izah edilməsi üçün Azərbaycan MİK kəndlilərə müraciətnamə buraxmalı idi [7]. Göründüyü kimi, artıq qəbul edilmiş qərarla Şuşa şəhəri də Muxtar Vilayətin tərkibinə qatıldı. Belə bir addım Şuşa qəzası əhalisinin idarəsinə tamamilə zidd idi.

1923-cü il dekabrın 17-də Azərbaycan K(b)P MK Rəyasət Heyətinin iclasında “Dağlıq Qarabağ” komitəsinin tərkibi haqqında məsələ müzakirə edildi. Qəbul edilən qərara görə tərkibi Karakozov, Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl, Tavakozin, Papzyan və Şaduncdan ibarət olan komitə təsdiq edildi. RK(b)P Zaqafqaziya Diyar Komitəsindən xahiş edildi ki, Ermənistan XKS katibi Fənokolyansı Dağlıq Qarabağ komitəsində işləmək üçün Ermənistanda işdən azad etsin. M.Bağirova tapşırıldı ki, göstərilən tərkibi təcili olaraq XKS-dən keçirsin. Karakozova tapşırıldı ki, komitənin ehtiyacı olan smetanı təcili tərtib edib, XKS-in axşam iclasında təqdim etsin. Karakozova 2 həftəlik Yerevana ezamiyyətə getməyə icazə verildi [1, 197-198]

Təəssüflər olsun ki, bu dövrdə aparılan danışıqlarda əldə olunan nəticələrin heç biri Azərbaycanın xeyrinə həll edilmir, Azərbaycan bolşevikləri isə sadəcə olaraq hadisələri izləməklə məşğul idilər. Bundan hiddətlənən N.Nərimanov V.İ.Leninə məktubunda yazırdı: “həmişə Denikini müdafiə etmiş Ermənistan müstəqillik qazanmış və üstəlik də Azərbaycan ərazilərini, həm də müstəqilliyini itirir”. O, V.İ.Lenindən mərkəzdə oturmuş erməni daşnak kommunistlərinin iyrənc işinə, murdar hərəkətlərinə son qoymağı xahiş edirdi [3, 107].

Beləliklə, 1924-cü ildə qəbul edilmiş əsasnaməyə görə DQMV-i Azərbaycan SSR-in tərkib hissəsi elan edilsə də, ermənilər Azərbaycan SSR-in tərkib hissəsi elan edilsə də, ermənilər Azərbaycan əraziləri hesabına öz dövlətini yaratmaq arzusundan əl çəkmirdilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Qasımlı M. Ermənistanın sovetləşdirilməsindən Azərbaycan ərazilərinin işğalnadək erməni iddiaları: tarix-olmuş kimi (1920-1994-cü illər). Bakı. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondu, 2016, 520 s.

2. Qasımlı M. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti (1991-2003). 2 hissədə. I hissə. Bakı: Mütərcim, 2015, 648 s.
3. Seyidova S. Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzü və Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsində beynəlxalq təşkilatlarının mövqeyi (monoqrafiya). Bakı: ADPU-nun mətbəəsi, 2014, 411 s.
4. Səmyuel A.Uimz. Ermənistan terrorçu "xristian" ölkənin gizlinləri. Ermənilərin böyük fırladaq seriyaları-I cild. Bakı: OKA Ofset Azərbaycan-Türkiyə Nəşriyyat-Poliqrafiya Şirkəti, 2004, 386 s.
5. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, f.379, siy.1, iş 7492, v. 14
6. ARDA, f.379, siy.3, iş 73, v.135-136
7. ARDA, f.379, siy.3, iş 67, v.63
8. Azərbaycan Respublikası Siyasi Sənədlər Arxivi. f.1, siy.125, iş 303, v.29
9. ARSSA. F.1, siy.31, iş 186 a, v. 30
10. Azərbaycanlıların soyqırımını: tarixin qanlı salnaməsi. I cild. Bakı: Oskar PNM, 2012, 444 s.

**НЕОБОСНОВАННЫЕ ТЕРРИТОРИАЛЬНЫЕ ПРЕТЕНЗИИ АРМЯН
ДАШНАК-БОЛЬШЕВИКОВ ПРОТИВ АЗЕРБАЙДЖАНА В ПЕРВОЙ ЧЕТВЕРТИ
XX ВЕКА И СОЗДАНИЕ ВТОРОГО «АРМЯНСКОГО ОЧАГА»
В НАГОРНОМ КАРАБАХЕ**

Ш.Ш.ДЖАФАРОВА

РЕЗЮМЕ

В первой четверти XX века территориальные претензии армянских дашнакско-большевистских войск против Азербайджана были направлены, главным образом, против Нагорного Карабаха, Зангузур и Нахчывана.

Помимо Нагорного Карабаха, Центр особенно активно объединял Нахчыван с насилием через Азербайджан. В результате в 1923 году в Нагорном Карабахе был создан второй «армянский очаг».

Ключевые слова: Нагорный Карабах, необоснованные территориальные претензии, дашнаки-большевики

**THE GROUNDLESS TERRITORIAL CLAIMS OF THE DASHNAK-BOLSHEVIK
ARMENIANS AGAINST AZERBAIJAN IN THE FIRST QUARTER OF THE
TWENTIETH CENTURY AND THE ESTABLISHMENT OF THE SECOND
"ARMENIAN QUARRY" IN NAGORNO-KARABAKH**

Sh.Sh.JAFAROVA

SUMMARY

In the first quarter of the 20th century territorial claims of the Armenian Dashnak-Bolshevik forces against Azerbaijan were mainly directed against Nagorno-Karabakh, Zanzazur and Nakhchivan. In addition to Nagornyy Karabakh, the Center was particularly active in uniting Nakhchivan with violence through Azerbaijan. As a result, the second "Armenian quarry" was established in Nagorno-Karabakh in 1923.

Key words: Nagorno-Karabakh, groundless territorial claims, dashnak-bolshevik

UOT 94 (479.24)**AZƏRBAYCAN SƏFƏVİ DÖVLƏTİNİN SOSIAL STRUKTURU
R.M.SEVVORİNİN TƏDQIQATINDA****L.S.NAMAZOVA*****AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
namazova.lamiyye@mail.ru***

Xalqımızın dövlətçilik tarixinin ən şanlı səhifələrindən birini təşkil edən Səfəvi imperiyası təkcə Azərbaycanın, həmçinin bütövlükdə Cənubi Qafqazın deyil, eyni zamanda bütün Yaxın və Orta Şərqi dövlətçilik tarixində, beynəlxalq münasibətlərində, hərbi-siyasi həyatında mühüm rol oynamışdır. Özünün ən güdrətli dövründə 3.5 milyon km² ərazini əhatə edən bu güdrətli dövlətin idarə sistemi, sosial strukturu barədə Azərbaycan tarixşünaslığında lazımi tədqiqatlar aparılmışdır. Təqdim olunan məqalədə məqsədimiz ingilisdilli tarixşünaslıqda Səfəvi dövlətinin tarixinin tədqiqində özünəməxsus yer tutan R.M.Seyvorinin tədqiqatında bu məsələnin necə tədqiq olunduğunu araşdırmaqdır.

Açar sözlər: Rocer M.Seyvori, Səfəvilər, I Şah İsmayıl

Azərbaycan tədqiqatçıları arasında Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin idarə sistemi, cəmiyyətin sosial strukturu ilə bağlı məsələlər O.Ə.Əfəndiyevin [bax: 3,244-273] və Z.H.Bayramlının [2,12-206] əsərlərində və ümumilədirilmiş “Azərbaycan tarixi”nin III cildində [1,215-220] öz əksini tapmışdır. Azərbaycan Səfəvi dövləti quruluş etibarlı ilə Azərbaycan Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin ənənələrini davam etdirirdi. Dövlətin tarixinin ilk mərhələsində (Şah İsmayılın dövründə) sadəliyi ilə seçilən mərkəzi bürokratik idarə aparatı sonralar xeyli mürəkkəbləşmişdi. Dövlətin başında özünü ali dünyəvi və eləcə də Ərdəbil “Səfəviyyə” ordeninin irsi başçısı kimi dini hakimiyyəti təcəssüm etdirən şah dururdu. Müstəbid hakimiyyətinin bu teokratik çaları onun mövqeyini xeyli dərəcədə möhkəmləndirirdi [1,215-216].

Səfəvilər dövlətinin sosial strukturu barədə R.M.Seyvori yazır: “Səfəvi cəmiyyəti forma baxımdan piramida şəkilli idi. Piramidanın yuxarısında şah dururdu, onu öz təbəələrini qoruyan hakimlər əhatə edirdi. Dövlət “xoşbəxtlik”, “səadət” mənasını verir, bu abstrakt termin XVII əsrin əvvəllərindən başlayaraq konkret “dövlət” mənasında istifadə olunmuşdur. Həmin ideyalarla çıxış edən Səfəvilər dövlətinin əsas məmurları da ərkan-e dövlət, yaxud da şahın kölgəsini dəstəkləyən dayaqlar adlandırıldı. Bürokratiya rəhbəri olan vəzirə etimadü-dövlə, etibarlı dəstək, yaxud da dövlətin dayağı titulu verilmişdi.

Piramidanın əsasını sadə əhali–kənd yerlərindəki kəndlilər, şəhərlərdəki sənətkarlar, dükən sahibləri və kiçik tacirlər təşkil edirdi. Şah və sadə əhali arasında həm hərbi, həm də mülki aristokratiya, fərqli status və funksiyalara sahib olan çoxlu sayda dini səlahiyyətli şəxslər dayanırdı” [10,177]. R.M.Seyvori öz əsərində Səfəvilər dövlətinin sosial strukturu barədə tam təsəvvür formalaşdırma bilər. Lakin o, qeyd etdiyi terminləri ingilis tarixşünaslığında hakim olan Azərbaycan Səfəvilər dövlətini “fərqləndirmə konsepsiyasına uyğun” formada izah etməyə çalışır. Məsələn, şah anlayışı barədə R.M.Seyvori yazır: “Qədim İranda şah firon və Yaponiya imperatoru kimi heç vaxt əlçatmaz fiqur olmamışdır. Əksinə Sasani şahları kimi öz simalarını cəmiyyətin hafizəsinə həkk etməyə önəm verirdilər. Onların adları və görünüşü sadə insanlara məlum olub onun gündəlik həyatının bir hissəsini formalaşdırırdı” [10,178-179]. R.M.Seyvorinin bu məlumatı Səfəvi şahları ilə təbəələri arasında kəskin sərhədin olmadığını göstərir. Bu faktı möhkəmləndirmək üçün o, yazır ki, avropalı müşahidəçilər tez-tez şahın öz xalqı tərəfindən əlçatan olmasından heyrətə gəlirdilər. R.M.Seyvori şahın əcnəbilərə qarşı da xeyli səmimi olduğunu, hətta öz təbəələrinin onunla birlikdə olduqca sərbəst şəkildə yeyib içdiyini qeyd edir [10, 179]. Qeyd etmək lazımdır ki, Səfəvi şahları öz ölkəsinin mütləq hökmdarı olmaqla, həm də qanunvericilik səlahiyyətlərinə malik idi. R.M.Seyvori C.Malkolma istinadən bu barədə yazır: “Elə bir ölkə yoxdur ki, monarx Persiya (Səfəvilər dövləti–L.N..) ilə müqayisədə daha çox şəxsi öhdəliklərə malik olmuş olsun... Düşərgədə olanda belə onun vəzifəsinə olan bağlılığı paytaxtdakı kimidir: və qeyd edə bilərik ki, o, hər gün altıdan yeddi saata qədər xalqın içindədir. Həmin vaxt ərzində o, sadəcə gözə görünən deyil, həm də bütün dərəcələrdən olan xeyli sayda insanlar üçün əlçatandır” [10,179]. R.M.Seyvori bu fikri daha da möhkəmləndirmək üçün Şah I Abbasın təgyir-libas olması barədə məlumat verir. O, yazır: “Şah I Abbas öz təbəələrinin vəziyyətinə biganə qalmırdı. Bu məqsədlə tez-tez libasını dəyişib qəhvəxanalardan, çay evlərindən..., meydana kütlənin sıx olduğu yerlərdən istifadə edirdi, beləliklə də müasir polis təhlükəsizliyinin kəskin narahatlığına səbəb ola bilirdi. O, məmurların və tacirlərin dürüslüyünü yoxlamaq imkanından da istifadə edirdi” [10,179]. R.M.Seyvori yazır ki, təbəələrin ənənəvi hüququ olan “Hökmdara müraciət” mülki istismara qarşı xalqın vacib müdafiəsi idi. Həqiqətən də, Səfəvilər dövlətində Səfəvi şahları qeyri-məhdud səlahiyyətə malik idilər. Onlar öz hökmlərini və sultanlığı qarşısında heç bir maneə görmür və qorxmurdular. Müqavilələrin bağlanması, müharibə və sülh elan olunması, ayrı-ayrı yüksək vəzifələrə şəxsiyyətlərin təyin edilməsi, hərbi ad və rütbə verilməsi, vergilər, soyurqallar haqqında fərman verilməsi, yeni vergilər və mükəlləfiyyətlər, sikkələrin zərb olunması, dəyişdirilməsi, hətta hər bir rəiyyətin canı və mal ixtiyarı, o cümlədən şahın arvadları və uşaqlarının ixtiyarı hamısı şahın əlində cəmləşmişdi. Şah özü qanun qarşısında heç bir məsuliyyət daşmadığı halda, ölkənin yüksək və aşağı rütbəli dövlət məmurlarının hamısı onun qarşısında məsuliyyət daşıyırdı [3,14]. Venesiyalı səyyah Alessandri yazır: “Bu ölkənin (Səfəvilər dövlətinin–L.N..)

adətinə görə, kralı [şahı–L.N.] görmədikdə onlar [yəni əhali–L.N.] çox çətinliklə öz şikayətlərini bildirə bilirlər və məhkəmə qərarlarında səsləri yoxdur. Beləliklə, gecə-gündüz bəzən min, bundan çox və ya az, onlar sarayın qarşısında ədalət tələbi ilə bərkdən qışqırırlar” [16, 84].

R.M.Seyvori Səfəvilər dövlətində cəmiyyətin sosial strukturundan bəhs edərkən fütuvva qruplarının da adını qeyd edir. O, yazır ki, fütuvva qrupları tacir və sənətkarların gildiyaları, ictimai-dini təşkilatlar idi. Bu qrupların üzvləri isə daha çox dərvişlər və kasıb insanlar olurdu və onların birliyinin həm mənəvi, həm də dini əsası var idi. Onlar Sufi şeyxinin ruhani rəhbərliyinə tabe olub fütuvvənamələr adlanan nizamnamələrdə göstərilən etik davranışlara uyğun hərəkət edirdilər [9,182]. Səfəvilər dövlətində cəmiyyətin sosial strukturu ilə bağlı daha çox şotland diplomat, tarixçi və dövlət xadimi Con Malkolma istinad edən R.M.Seyvori fütuvva ilə bağlı məlumatını da möhkəmləndirmək məqsədi ilə ona istinadən yazır: “Hər mühüm şəhər və qəsəbədə tacirlər, ticarət adamları, sənətkarlar və fəhlələr bir rəhbərə, yaxud da təmsilçiyə sahib idilər. Bu şəxs aid olduğu icmanın üzvləri arasından seçilirdi və hökmdar tərəfindən təyin edilirdi. O, təmsilçisi hesab olunduqlarının şikayəti istisna olmaqla nadir hallarda öz mövqeyindən qovulurdu” [10,182].

R.M.Seyvori fütuvva qrupları ilə yanaşı kəndxudalar barədə məlumat verir. O, kənd yerlərində təyin edilən bu vəzifənin icraçısının, demək olar ki, ürfə, yaxud ümumi hüquq idarəçiliyinə uyğun şəhər yerində təyin edilən kələntərlə eyni funksiyaları icra etdiyini yazırdı. Tədqiqatçının fikrincə, kəndxuda icmanın ümumi razılığı əsasında seçilsə də, C.Malkolmun kəndxudanının demokratik funksiyasının sadəcə rəsmi olaraq seçilən şəxs kimi deyil, həm də xalqın səsini qazandığını vurğuladığını qeyd edir. C.Malkolmun sözlərinə görə, “əgər hökmdar vətəndaşların razı olmadığı şəxsi təyin edərdisə, o şəxs öz vəzifələrini yerinə yetirə bilmirdi. Kiçik şəhər və kəndlərdə kəndxudanın, yaxud hakimin təyin edilməsində sakinlərin səsi hələ də daha çox həlledici idi və əgər onların təsdiq etmədiyi kimsə təyin edilərdisə, onların davamlı səs-küyləri ya könüllü olaraq onun istefasını və yaxud da vəzifəsindən kənarlaşdırılmasını təmin edirdi. Bu faktlar vacibdir; Onların hakiminin seçilməsində və hətta seçilməsinə təsir etməkdə xalqın rifahından daha üstün bir imtiyaz ola bilməzdi” [7,456-457].

Qeyd etmək lazımdır ki, kəndlərin, kiçik yaşayış məntəqələrinin, tacirlərin, sənətkarların, xırda alverçilərin, təmir işləri ilə məğşul olanların xüsusi cəmiyyətlərinin idarə olunmasında rol böyük olan kəndxudaların seçilməsində həqiqətən də, həmin yaşayış məntəqələrinin əhalisinin rəyi vacib idi. Seçilən kəndxuda nəqib vasitəsilə təsdiq üçün kələntərə təqdim olunurdu. Kələntər onların namizədliyini təsdiq etdikdən sonra fəaliyyətə başlayırdılar. Kəndxudalar ürfi qanunların icra məmurları kimi şəhərin kələntərinə birbaşa tabe idilər. Onların vəzifəyə təyin olunmasında özünəməxsusluq olduğu kimi, vəzifədən azad edilməsində də özünəməxsusluq var idi. R.M.Seyvorinin də qeyd etdiyi kimi, kəndlərdə onlar tam səlahiyyətli rəis hesab olunurdular, kiçik yaşayış

məntəqələrinin və kəndlərin əhalisi artıq qeyd olunduğu kimi kəndxudanı öz-ləri seçdikləri üçün, seçilmiş kəndxudalar onların etimadını doğrultmadıqda, öz narazılıqlarını bildirirdilər. Belə hallarda kəndxuda könüllü surətdə tutduğu və-zifədən istefa verməli olurdu. Bəzən də əksinə, xalq arasında iğtişaş və nara-zılıq olduqda, hakimiyyət orqanları həmin iğtişası yatırıdıqdan sonra onun təşki-latçılına cəza vermir, islah olunmaq üçün nüfuzlu kəndxudaların zəmanətinə verirdi. Məxəzlərin verdiyi məlumata görə, 1573-cü ildə Təbrizdə şəhər yox-sullarının üsyanı yatırıldıqdan sonra üsyançıların bir qismi kəndxudalara zəma-nətə verilmişdi [8, 92].

R.M.Seyvori fransız səyyahı J.B.Tavernyeyə istinad edərək şah tərəfin-dən hər bir şəhərə təyin edilən kələntər barədə yazır ki, “onlar (kələntərlər–L.N..) yalnız şah qarşısında cavabdehlik daşıyırdılar və onların funksiyası xalqı hakimlər tərəfindən ədalətsizliyə və zülmünə qarşı müdafiə etmək idi” [10, 182]. Qeyd etmək lazımdır ki, kələntərin əsas vəzifəsi şəhər əhalisinin mənafe-lərini müdafiə etmək olsa da, onlar həmçinin məhəllə kəndxudalarının, sənət-kar və alverçilər arasında ağsaqqalların seçilməsi və təyin olunması səlahiyyət-lərini də icra edirdilər. Kələntər şəhər ağsaqqalı və şəhər mülki idarəsinin rəisi olub, vəzifəyə Şah tərəfindən təyin olunurdu [2,189]. İsgəndər bəy Münşinin verdiyi məlumata görə, ana tərəfdən “Cahanşahi” sülaləsindən olan olduqca şanlı və mötəbər adam olan Mirzə Əbdülhüseyn Mirzə Fəsih oğlu Şah Təh-masib dövründə Təbriz darüssəltənəsinin kələntəri olmuşdur [5, 282; 2, 189]

R.M.Seyvorinin təbirincə desək, “Səfəvi cəmiyyəti bu gün “meriktora-tiya” (yüksək intellektuallıq səviyyəsi ilə seçilən şəxslər–L.N.) adlandırılacaq biləcə-yimiz şəxslərdən ibarət idi. Bu şəxslər, əlbəttə, hökumətin aristokratik sistemi deyildi; baxmayaraq ki, onları oliqarxiya hesab etmək olardı... doğrudur, əyanların övladları ataları vəfat edərkən onların yerinə təyin edilirdilər, lakin onlar buna yalnız şəxsi xidmətləri və nailiyyətləri əsasında nail olurdular” [10, 183]. Səfəvi cəmiyyətində bilinməzlikdən ən ali vəzifəyə yüksəlməyin müm-künlüyü bir faktdır və uydurma deyil. Seyvori bu fikrini əsaslandırmaq üçün bir neçə örnək verir: “İsfahanda süd satan bir kişi Şah I Abbasın diqqətini cəlb edə bilir və nəticədə onun 1000 nəfərlik mühafizəsinin rəhbərinə çevrilmişdi”, yaxud da Taverniye nazir Məhəmməd Əli bəyi əsrlər boyu Persiyada (Səfəvilər dövlətində–L.N.) ən dürüst şəxs” kimi təsvir edir. Gənc çoban oğlu olan Mə-həmməd Əli Şah I Abbas ovda olarkən onun yanından keçərkən oturub tütəyi ilə oynaymış. Şah ona bəzi suallar verdikdən sonra oğlanın cavabları Şahı o qədər təsirləndirir ki, onu təhsil və təlim görməsi üçün saraya aparır. Sonradan o, ali vəzifəyə-nazirə (saray emalatxanasının rəhbəri) qədər yüksəlir və Şah tərəfindən Moğol sarayı ilə diplomatik danışıqlar aparmaq üçün vəzifələndi-rilir... o, ən ali bürokratik vəzifə olan vəzir vəzifəsinə qədər yüksəlir” [10, 183].

R.M.Seyvori Səfəvilər dövlətində meritokratiyanın formalaşmasından bəhs edərkən qulamaların roluna da xüsusi diqqət yetirir. O, yazır ki, “qulaman-i xasse-yi şərifə” kimi tanınan şahın şəxsi qulları da “aşağıdan yuxarılara qədər yüksəlməkdə” görməzdən gəlinə bilməzdi. Bir çox şəxslər qulam dərəcəsi

ən ali səlahiyyətli mövqelərə qədər yüksəldilər.

Səfəvilər dövlətinin hərbi aristokratiyasını təşkil edən “qızılbaşlar” R.M.Seyvorinin tədqiqatlarında xüsusi yer tutur. Bu barədə həm fundamental əsəri olan “İran Səfəvilərin hakimiyyəti altında” adlı əsərində, həm də ayrı-ayrı məqalələrində geniş məlumatlar vermişdir. Bu məlumatlardan gəlinən qənaət budur ki, Şah I Abbasın hakimiyyətə gəlişinə qədər hakim mövqedə olan qızılbaşlar onun hakimiyyəti ilərində (1587-1629) öz mövqələrini itirmişdilər [10, 183]. Halbuki, I Şah Abbasın və ondan sonrakı Səfəvi şahlarının dövründə də bütün imperatorluğun əsilzadə sosial zümrəsi türk-Qızılbaş əyanlarından ibarət olmuşdur. Səfəvişünas alimimiz Zabil Bayramlı bu istiqamətdə apardığı tədqiqatların yekunu kimi təsdiq edir ki, I Şah Abbasın dövründən qulamlardan ayrı-ayrı vilayətlərə bəylərbəyi təyin edilməsi təcrübəsi özünü doğrultmamışdı. Yarımköçəri türk aristokratiyanın adət-ənənələrini, islam dinini, türk dilini qəbul etmiş qulam bəylərbəyi təyin olunarkən müəyyən bir Qızılbaş türk tayfasına, obasına başçı qoyulurdu ki, bu da çox davam etmir və onların ayrı-ayrı vilayətlərdə qısamüddətli hakimiyyətləri dövlətin milli mahiyyətini dəyişə bilməmişdir [2, 308]. R.M.Seyvorinin gəldiyi qənaətə görə, Səfəvilər dövlətində hər hansı bir tayfanın davamlı olaraq mütləq üstünlüyü davam etməmişdir. O, bu barədə belə yazır: “Bir tayfanın, yaxud tayfa qrupunun əlində hakimiyyətin davamlığına təsadüf edilmir; son Səfəvilər dövründə məşhur olan daha erkən dövrlərdə nadir hallarda xatırlanır. Nümunə üçün Əfşarlar XVI əsrin ortalarından sonra önə çıxır və Qacarlar isə hələ daha sonralar; heç bir tayfanın üzvü Səfəvi idarəçiliyi ilk yarım əsri ərzində heç bir mühüm vəzifə tutmamışdır” [10,184]. R.M.Seyvorinin fikrində həm həqiqət, həm də yanlışlıq vardır. Həqiqət ondadır ki, Səfəvilər dövlətində həqiqətən də bir tayfanın mütləq üstünlüyü sona kimi davam etməyib. Müxtəlif qızılbaş tayfaları arasında manevr edən Səfəvi şahları onları bir-birinə qarşı qoymaqla öz mütləq hakimiyyətini təmin etmişdilər. R.M.Seyvorinin fikrindəki böyük yanlışlıq Qacar və Əfşar tayfaları barədə verdiyi məlumatdır. Z.Bayramlı Azərbaycan tarixçisi İsgəndər bəy Türkman Münşinin (1560-1634) məşhur “Tarix-i alamara-yi Abbasi” əsərinə istinadən yazır ki, Qarabağ axar-baxarlı yaylaqları, qışlaqları olan, hər yeri yaşıllıqla örtülü, təmiz havalı yerdir. Qarabağın qədim sakinləri olan Qacarlar və onlara doğma olan digər türk elləri, orada oymaqlar, gözəl bağlar-bağçalar salmışdılar [2, 224]. Şah Təhmasibin vəfatı zamanı Əfşar, Qacar qorçuları da saray gözətçisi idi. XVII əsrin əvvəllərində qələmə alınmış “Qızılbaşlar tarixi” adlı əsərdə də Qacarların “qədimdə Gəncə və Bərdədə yaşaması” [6, 36] qeyd olunur. Hətta, I Şah Təhmasibin hakimiyyətinin son ilinə aid olan siyahıda Əfşar, Qacar türk tayfaları, Şamlı, Ustaclı, Türkmən, Rumlu, Zülqədər tayfaları ilə birlikdə mərkəzi və yerli idarələrdə çalışan əmirlərinin sayına, tutduqları vəzifələrin əhəmiyyətinə görə birinci yerdə dayanırdılar [2, 57]. Sanki R.M.Seyvori də sonrakı tədqiqatlarında Qacarlarla bağlı verdiyi yanlışlığı düzəltmək məqsədi ilə bu mövzuya ayrıca məqalə həsr etmiş [15] və Qacarların tarixi ilə bağlı belə yazır: “Doğrudur ki, gələcək Şah İsmayıl öz

tərəfdarlarını 1500-cü ilin yayının sonunda Ərzincanda səfərbər edəndə Qacar tayfaları da onların arasında idi. Bu da doğrudur ki, Qacar əyanı Piri bəy Şərurda 1501-ci ilin əvvəllərində Ağqoyunlu hakimi Əlvəndin ordusuna qarşı həlledici Şərur döyüşündə vuruşmuşdur. Onun o döyüşdə roluna görə İsmayıl ona toz qoparan ləqəbi bəxş etmişdir” [15, 5]. Bu qeydinə baxmayaraq, o, yenə də yazır ki, “Qacarlar Səfəvilər dövlətinin yaranmasında çox kiçik rol oynayıblar” [15, 5] və yalnız “Şah Təhmasibin hakimiyyət illəri ərzində (1524-1576) Qacar tayfasının statusu əhəmiyyətli dərəcədə genişlənmişdi. Ən azından Şah Təhmasibin hakimiyyət illəri ərzində “Tarix-e aləmara-ye Abbasi”də 10 Qacar əmirinin adı xatırlanırdı” [15, 7-8]. Halbuki aparılan tədqiqatlar göstərir ki, hələ Şah I İsmayıl dövründə Qacar bəyləri arasında Qara Piri bəy Qacarla yanaşı, 1504-cü ildə Şah İsmayılın Firuzkuh qalası istiqamətində yürüşündə fərqlənən Mahmud bəy Qacar [9, 154-155], Şərqi Anadoluda fəaliyyətləri ilə fərqlənən qızılbaş Əhməd sultan Qacar [9, 234, 263], Ağqoyunlu Sultan Muradın 8 minlik qoşununu 1515-ci ilin əvvəllərində məğlub edən “Qudurmuş sultan” ləqəbli Qaraca (və ya Aca) sultan Qacar [9, 263], Şah I İsmayıl dövründə Qarabağ bəylərbəyliyi təyin edilən Rüstəm bəy Qacar [9,314] kimi Qacar bəyləri vardı. “Tarix-i aləmara-yi Şah İsmayıl” əsərində qızılbaş tayfalarının və onlara mənsub olan 5 qacar əmirinin [9, 344]–Qara Piri bəy, Rüstəm bəy, Əhməd sultan, Mahmud bəy, Xəlil xanın [9, 386] adları çəkilir.

R.M.Seyvori yazır ki, əgər Səfəvilərin inzibati ərazi sistemi “şaqlı” olaraq xassə və məmalik qollarına bölünürdüsə, Səfəvi cəmiyyəti gürcü, erməni və çərkəz elementlərə qədər etnik əlamətlərə görə XVI əsrin ikinci yarısında iki əsas irq–qızılbaş türklər və farslar arasında “üfuqi” olaraq bölünürdü. Səfəvi cəmiyyətinin bu iki mühüm elementləri arasında gərginlik əgər nəzarət altına bilsəydi, daha yaradıcı və dövlətin güc qaynağı ola bilərdi. Yox əgər nəzarət altına alınmasaydı, mərkəzdənqaçan qüvvələrin yaranmasına səbəb olardı. Bu da cəmiyyətin parçalanması təhdidi doğurardı [10,185]. R.M.Seyvorinin yazdığı kimi, Şah Təhmasibin dövründən başlayaraq Səfəvi hakimləri türk və taciklər arasında müəyyən sərhəd qoymağa çalışırdılar. Məhz bu səbəbdən də qızılbaş övladlarını sarayda təhsil görmələri üçün götürürdülər. Onlara yalnız atçılıq, qılıncoynatma dərsləri deyil, həm də rəssamlıq, mirzəlik dərsləri də verilirdi. Həqiqətən də R.M.Seyvorinin yazdıqlarında bir reallıq öz əksini tapıb. Belə ki, qızılbaşlar özlərini türk mənşələrinə, əsil–nəcabət və ad-sanlarına görə İrənin yerli əhalisindən yüksəkdə durur, onları həqarətlə tatlar və taciklər adlandırır və bu yolla da özlərini onlardan ayrı tuturdular [4,35]. Qeyd etmək lazımdır ki, farsların (taciklərin) rolu yalnız mülki işlərlə məhdudlaşdı. Hətta mülki işlərdə də onları əvəzləmək üçün R.M.Seyvorinin də qeyd ediyi kimi “qızılbaş övladlarını sarayda təhsilə cəlb edirdilər” [10,185].

R.M.Seyvori Səfəvi cəmiyyətinin mühüm xüsusiyyətlərindən bəhs edərək ayrı-ayrı təbəqələr arasındakı əlaqələrə diqqəti cəlb edir. O, yazır: “Səfəvi cəmiyyətinin mühüm xüsusiyyətləri üləmələr, yaxud dini siniflər, bazar icmasını formalaşdıran digər qruplar–tacirlər, əsnafın, yaxud sənətkar və ya tacir

gildiyalarının, futuvva kimi, demək olar ki, dini qardaşlıqların üzvləri arasında inkişafda olan yaxın əlaqələr içərisində olması idi. Bu müttəfiqlik yüksələn səviyyədə üləma və tacir ailələri arasında qarışıq nigahlarla möhkəmləndirirdi. Eyni zamanda, üləmanın bəzisi torpaq sahibi olanlar sinfinə daxil oldu. R.M.Seyvori yazır ki, əmək haqqı əvəzinə əyanlara tiyul kimi verilmiş torpaqlardan başqa, vəqf torpaqları əsas torpaq kateqoriyasını təşkil edirdi. 1607-ci ildə Şah I Abbas bütün xüsusi mülklərini və şəxsi əmlakını 14 Məsum üçün (12 imam, Hz. Məhəmməd (s.v.s.) və Hz. Fatimə) vəqf olaraq övqafın idarəçisinə, yaxud mütəvəlliyə tauliyat vermişdi. Şahın şəxsi əmlakına əlavə olaraq 100 min İraq tüməni dəyərində əmlakı, Qeysəriyyə bazarı, İsfahandakı Nəqşi-cahan meydanı ətrafındakı dükanlar və o şəhərdəki hamamlar vəqfə daxil idi. R.M.Seyvorinin dediklərinə əlavə olaraq qeyd edək ki, Azərbaycanda öz hakimiyyətini yaratmazdan xeyli əvvəl Səfəvilərin ölkədə iri vəqf mülkləri var idi. Sülalənin banisi Şeyx Səfiəddinə, hələ XIV əsrin birinci yarısında Ərdəbil, Marağa, Muğan və Talış ərazilərində vəqf və mülk hüququ ilə onlarla kənd məxsus idi. Vəqf təsisatı, Səfəvilər hakimiyyətə gəldikdən sonra, xüsusilə geniş yayıldı. Şiəliyi dövlət dini elan etmiş Səfəvilər sülaləsindən olan şahlar onun hər yerdə genişləndirilməsində maraqlı idilər. Bu işdə şiə ruhaniliyi—onların sinfi hökmrənliyinin ideoloji dayağı, sadıq köməkçi rolunu oynayır. Buna görə də, Səfəvilər ruhaniləri öz tərəflərinə çəkməyi zəruri sayır, şiə müəssisələrinin rifahına yardım göstərir, onlara əməli olaraq ruhanilərin sərəncam verdikləri vəqflər bağışlayırdılar [4, 203-204]. R.M.Seyvori Səfəvilər dövlətində cəmiyyətin sosial strukturuna həsr etdiyi paraqrafın [10, 177-186] sonunda vəqf əmlakının sərfiyyatı ilə bağlı haqlı olaraq belə qeyd edir: “Əmanət pul ehtiyatının təminatı idarəçinin nəzarəti altında idi. Toplanmış məbləğ bir kənara qoyulandan sonra idarəetmə haqqı kimi etibarlı gəlir inzibati xərclər üçün ehtiyac duyulan hallarda və hər bir məntəqədə olan işçilər, bu məntəqələrin qonşuluğunda yaşayanlar-zəvvarlar, alimlər, dindar şəxslər və din tələbələri üçün dolanışqı xərci kimi istifadə edilirdi” [10, 186]. O, fikrini əsaslandırmaq üçün Bannidən sitat gətirir. Bu sitatda qeyd olunur ki, “Getdikcə daha çox dini sinfin üzvləri—xüsusilə müctəhidlər və seyyidlər—mütəvəlli təyin edilirdi... Onlar başqaları tərəfindən ianə edilən əvqaf mütəvəllisi kimi başlayır, geniş xüsusi mülkləri öz şəxsi əmlaklarına birləşdirməklə davam edir və öz bölgələrinin skvayrı (mülkədarı—L.N.), ali sosial-iqtisadi, siyasi qüvvələr kimi meydana çıxırdılar” [10, 186]. Həqiqətən də, Səfəvilər dövründə vəqf torpaq mülkiyyəti sahəsinin artım mənbələri, yalnız hökmdarların bəxşişlərindən ibarət deyildi. Bu dövrdə torpaq sahibləri arasında gözə çarpan faydadan çıxış edərək öz mülklərini vəqfə çevirmək ənənəsi özünü göstərirdi. Məlumdur ki, vəqflər adətən vergi və inzibati toxunulmazlıq hüququndan istifadə edir, çox nadir hallarda müsadirəyə məruz qalırdılar. Həmin feodallar bu yolla öz mülkiyyətlərini şiə ruhanilərinin etibarlı mühafizəsi altına keçirir və öz soyadının ardınca mütəvəlli (vəqf işləri müdiri) vəzifəsini yazdırmaqla xəzinəyə ödəyəcəyi vergilərdən canlarını qurtarırdılar [4, 204]. Bu məsələyə R.M.Seyvori də paraq-

rafin sonunda toxunur. O, yazır ki, dini sinfin üzvləri soyurqal kimi tanınan torpaq növünün vergilərindən immunitet (toxunulmazlıq) və yaxud da mənfəət əldə edirdilər. Vaxt keçdikcə soyurqallar əbədi və ya irsi xarakterə malik idi, “imtiyaz sahibi dövlət torpaqlarında bir növ muxtar, anklav ərazi formalaşdırırdı” [10, 186].

Bütövlükdə, R.M.Seyvorinin dediklərini ümumiləşdirərək belə nəticəyə gəlmək olar ki, müəllif Səfəvilər dövlətində cəmiyyətin sosial strukturu ilə ümumi təsəvvür formalaşdırmağa çalışsa da, bir çox məsələləri diqqətdən kənar saxlamışdır. Belə ki, tədqiqatçı Səfəvilər dövlətində mövcud olan bütün sosial sinifləri bu barədə “İran Səfəvilərin hakimiyyəti altında” adlı əsərinin Cəmiyyətin sosial strukturuna həsr etdiyi paragrafında ehtiva edə bilməmişdir. Doğrudur, R.M.Seyvori ayrı-ayrı sosial siniflərlə bağlı müxtəlif tədqiqatlarında [11; 12; 13; 14] məlumat verməyə çalışmışdır. Lakin sosial strukturun əsas elementlərini təşkil edən sosial-demoqrafik, sosial-ərazi, sosial-etnik, sosial-peşə strukturlarına olduqca systemsiz yanaşmışdır. Bu istiqamətdə apardığı tədqiqatlarında daha çox sosial-ərazi və sosial-peşə amilinə daha çox diqqət yetirərək [12] Səfəvilər dövlətinin sosial-etnik və sosial-demoqrafik elementlərini, demək olar ki, tədqiqatlarından kənar saxlamışdır. Buna baxmayaraq, onun Səfəvilər dövlətinin sosial strukturu ilə bağlı tədqiqatları öz əhəmiyyətini qoruyub saxlayır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi, Yeddi cildə, üçüncü cild. Bakı: Elm, 1999, 584 s.
2. Bayramlı Z.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin quruluşu və idarə olunmasında türk qızılbaş ayanlarının rolu. Bakı: Avropa, 2015, 348 s.
3. Cəfəri N.H. Səfəvilər dövləti: hakimiyyət və idarəçilik orqanları. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2000, 200 s.
4. Əfəndiyev O.A. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 344 s.
5. İsgəndər bəy Münşi. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi. Fars dilindən çevirən t.ü.e.d., prof. Şahin Fərzəliyev. Bakı: Şərq-Qərb, 2014, 1144 s.
6. Qızılbaşlar tarixi. Tərcümə və Şərhlər M.Ə.Məhəmmədinindir. Bakı: Azərbaycan, 1993, 48 s.
7. Malcolm Sir J. The History of Persia: From the Most Early Period to the Present Time: Containing an Account of the Religion, Government, Usages, and Character of the Inhabitants of that Kingdom. in 2 vols, v.2. London: John Murray, Albemarle-Street, 1829, 589 p.
8. Məmmədova Ş.K. “Xülasət-ət təvərix” Azərbaycan tarixinin mənbəyi kimi. Bakı: Elm, 1991, 120 s.
9. Musalı N.S. I Şah İsmayılın hakimiyyəti (“Tarix-i aləm- ara-yi Şah İsmayıl” əsəri əsasında). Bakı: Nurlan, 2011, 481s.
10. Savory R.M. Iran under the Safavids. Cambridge: Cambridge University Press, 1980, 277 p.
11. Savory R.M. Some Notes on the Provincial Administration of the Early Safawid Empire // Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London, 1964, v.27, No.1, pp.114-128.
12. Savory R.M. The Safavid Administrative System // The Cambridge History of Iran, 2006, v.6: The Timurid and Safavid periods, pp. 351-372.
13. Savory R.M. The Principal Offices of the Şafawid State during the Reign of Ismail I (907-30/1501-24) // Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London, 1960, v.23, No.1, pp. 91-105.

14. Savory R.M. The Principal Offices of the Şafawid State during the Reign of Tahmasp I (930-84/1524-76) // Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London, 1961, v.24, No.1, pp. 65-85.
15. Savory R.M. The Qajars: The Last of the Qezelbas // in E.L.Daniel (ed.), Society and Culture in Qajar Iran: Studies in Honor of Hafez Farmayan, Costa Mesa: Mazda Publishers, 2002, pp.3-32
16. Vinçenso Alessandri. Səfərnəmə. /Venesiyalılar Şah Təhmasibin sarayında (Mikele Menbre və Vinçenso Alessandri). İngilis dilindən tərcümə, ön söz, giriş və şərhlər AMEA-nın müxbir üzvü Oqtay Əfəndiyevindir. Bakı: Təhsil, 2005, 112 s.

СОЦИАЛЬНАЯ СТРУКТУРА АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ГОСУДАРСТВА СЕФЕВИДОВ НА ИССЛЕДОВАНИИ Р.М.СЕЙВОРИ

Л.С.НАМАЗОВА

РЕЗЮМЕ

Империя Сефевидов, занимающая одну из самых популярных страниц в истории государственности нашей нации, сыграла важную роль в истории государственности, международных отношений, политической и военной жизни не только Азербайджана и Южного Кавказа, но и также в странах регионов Ближнего и Среднего Азии. Во время пика своей мощности, территории 3,5 км², система управления могучего государства, социальная структура были изучены и проведены необходимые исследования в Азербайджанской историографии. Цель этой статьи состоит в том, как этот вопрос был исследован в исследовании Р.М.Сейвори, занимавших особое место в изучении истории Сефевидов в англоязычной историографии.

Ключевые слова: Роджер М.Сейвори, Сефевиды, Шах Исмаил I

THE SOCIAL STRUCTURE OF THE AZERBAIJAN STATE OF THE SAFAVIDS ON THE RESEARCH OF R.M.SAVORY

L.S.NAMAZOVA

SUMMARY

The Safavid Empire, which occupies one of the most popular pages in the history of the statehood of our nation, played an important role in the history of statehood, international relations, the political and military life of not only Azerbaijan and the South Caucasus, but also in the countries of the regions of Near and Middle Asia. During the peak of its power, the 3.5 km² territory, the powerful state control system, the social structure were studied and necessary studies were carried out in the Azerbaijan historiography. The purpose of this article is how this issue was investigated in the study of R.M.Savory, who took a special place in the study of the history of the Safavids in English-speaking historiography.

Key words: Roger M.Savory, Safavids, Shah Ismail I

UOT 39; 572.9**QAX ƏHALİSİNİN MƏNŞƏYİ, DİNİ VƏ MƏŞĞULİYYƏTİ**

A.A.ABBASOVA
Bakı Dövlət Universiteti
eldeniz197314@gmail.com

Məqalədə Şimal-qərbi Azərbaycanın şimal-qərb rayonu Qaxın ərazi bütövlüyündən, əhalisinin köklü şəkildə alban və türk mənşəli olmasından bəhs edilir. Bu əraziyə edilən hücumlar, ərazi iddiaları, tarixi abidələrin yerli əhaliyə mənsubluğu təhlil olunur. Müəllif hal-hazırda bu ərazidə yaşayan saxur, avar, ingeloy, türk mənşəli əhalinin dil, din və mədəniyyətə mənsubluğunu qeyd edir və torpaqlarımızın bölünməz, Vətənimizin bir parçası olması qənaətinə gəlir.

Açar sözlər: İlisu, türk mənşəli əhali, Sumu qala, Şamil qala, məbədlər, təsərrüfat, maldarlıq, yeməklər, Qax.

Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı tapılan qala-şəhər tikililəri, məişət əşyaları, qəbir abidələri və pullar bu bölgədə b.e.ə. IV-III əsrlərdə müstəqil dövlət olduğunu bir daha sübut edir. Atropatena dövləti ilə eyni dövrdə yaranmış Albaniya dövləti Araz çayından şimalda yerləşən bütün torpaqlara sahib olsa da, paytaxtı əvvəl Böyük Qafqaz dağları ətəyində yerləşən Qəbələ şəhəri, sonra isə Bərdə şəhəri olmuşdur. Albaniya tarixçi-salnaməçi Moisey Kalankatlının yazdığına görə, b.e. VII əsrdə Mehrani sülaləsinin ən böyük nümayəndəsi sərkərdə Cavanşirin zamanında da Albaniyanın ərazisi İberiya sərhədlərindən Hun keçidinə və Araz çayına qədər olmuşdur. Albaniya ərazisinin şimal-qərb bölgələrində İberiya sərhədlərində Qax bölgəsində İlisu sultanlığı meydana gəlmişdir.

DİNİ: İlisu sultanlığı haqqında məlumatlara, Qafqaz Arxeoqrafik komissiyasının aktlarında və Rusiya imperiyasının mənbələrində rast gəlmək olur. Rusiya imperiyası İlisu sultanlığının xəritədə topoqrafik sərhədlərini həkk etdiyi zaman, Azərbaycan ərazilərindəki dağlıq hissələri, Alazan çayının ətrafında Kaxetiya (Gürcüstan) və Yelizavetapoldan (Gəncə) tədris olunmuş formada vermişdir (5, 3). Tarixin ən qədim mənbələrindən sayılan Strabonun əsərlərində qədim albanların məskunlaşdığı ərazi məhz Kartal dağı, yəni indiki Qaxın qərb ətəyi (hansı ki, onların arasından Alazan və İori çayı keçir) olmuşdur (8, 477). Strabonun bu mənbəsindən belə nəticəyə gəlmək olur ki, albanların şimal-cənub sərhədləri Qafqaz dağları ilə (hansı ki, Keraunski dağları adlanır) əhatə olunmuşdur. Bunu Ptolomey də Qafqaza gələrkən öz gündəliklərində təsdiqləmişdir. Albanların bu ərazidə yaşamasını sübut edən dəlillərdən biri də bir çox yerlərdə, həmçinin Kürmük çayının sol hissəsində yerləşən silsilə dağların birinin yüksəkliyində Alban kilsəsinin üzərində inşa edilən pravoslav kilsəsidir (10,

56). Strabon qədim albanların dini haqqında məlumat verərkən, onların Helios, Zevs və Selenaya sitayiş etdiklərini, Selenaya isə xüsusi rəğbət olduğunu yazmışdır. *"Selenə məbədi İberiya sərhədləri yaxınlığında yerləşir. Buranın kahini çardan sonra ikinci adamdır. O, geniş və yaxşı məskunlaşmış müqəddəs torpaqları və məbəd qullarını idarə edir."* Alban apastol kilsəsi Qafqazda, eləcə də bütün xristian dünyasında ən qədim kilsələrdəndir. Albaniyada xristianlığın yayılması, ilk kilsəsinin yaradılması apostolların adı ilə bağlıdır ki, qədim mənbələrdə də bu kilsənin Kiş kəndində (Gis) tikilməsi haqqında məlumatlar var (6, 27). *Alban ölkəsinin tarixində göstərilir ki, - "Ədalət Günəşi"-nin zühur olan günlərində və bizim xilaskarımız, Dərkədləməz Varlığın şöhrət və mahiyyəti olan Atamızın zühur edib, bütün insanların qeydinə qalmaq və heç bir zaman ayrılmadığı öz varlığının şöhrətinə sahib olması zamanında o, öz müqəddəs və sevimli şagirdlərini (həvvarilərini) bütün dünyaya təbliğatçı kimi göndərir və Şərq xalqına müqəddəs havari Faddey təyin olunmuşdur. Faddey Artaz vilayətinə gəlir və burada çar Sanatürkün əliylə şəhid olur. Faddeyin şagirdi müqəddəs Yelisey Qüds şəhərinə qayıdıb, öz dindaşı havarininin həsəd oyadan şəhidliyi haqqda söhbət edir. Bundan sonra Yelisey Qüdsün birinci patriki Ağamızın qardaşı müqəddəs Yakovun tövsiyyəsiylə müqəddəs Ruh naminə Şərqə təyin edilir. Yelisey öz sərəncamına Şərqi (Albaniyanı) alır. Qüdsdən ayrılıb İrana gedir və oradan ermənilərin gözündən qaçaraq Məsküt elinə keçir. Öz təbliğini o, Çolada başlayır və müxtəlif yerlərdə şagird toplayaraq, onlara xilaskarı andırmağa çalışırdı. Müqəddəs patrik Gisa gəlir, burada kilsə tikir və qansız qurban verir. Bu yer Şərqin bütün kilsələrinin və şəhərlərinin başlanğıcıdır və biz şərqilərə xristianlığı qəbul edilməsi mənbəsidir." (7, 62).*

Z.N.Yampolski e.ə.V əsr-b.e.II əsrlərinə aid mənbələri tədqiq edərək Albaniyada məbəd, Tanrıya həsr olunmuş vilayətin olduğunu qeyd etmişdir. A.E.Krımski Selenə məbədinin Şəki vilayətində yerləşdiyini (7, 231), K.V.Trever isə Şəki vilayətinin e.ə. I əsrdə İberiya sərhədlərindən uzaqda yerləşdiyini və bu məbədin Qum bazilikasının yerində olduğunu söyləmişdir (23, 302). Şəki vilayətinin indiki Şəki–Zaqatala bölgəsinin ərazisini əhatə etdiyini nəzərə aldıqda, bu müqəddəs vilayətin məhz Şəki vilayəti olduğu güman edilir (1). Şəki vilayəti cənub-şərqdə Qəbələ, qərbdə və cənub-qərbdə Kambisenayla, şimal-şərqdə Lpina ilə həmsərhəd idi. Onun şimal sərhədi İberiyaya kimi uzanırdı. Şəki vilayətinin müqəddəs vilayət olması fikrini təsdiq edən bir fakt da keçmiş Şəki vilayətinin ərazisinə aid olan Şəki – Balakən bölgəsində Qum bazilikası (IV–V əsrlər), Ləkit kilsəsi (V–VI əsrlər) (3, 29-30), Zəyzid (VI-VII əsrlər) (10, 20), Kürmük kilsəsi (10, 194) və s. kimi məbədlərin olmasıdır ki, onlar da əvvəllər dini mərasimlər keçirilən köhnə məbəd qalıqlarının yerində inşa edilib. Bu proses Ermənistan və Gürcüstanda da eyni tərzdə baş vermişdir. Ərəblər Azərbaycanı işğal etdikdən sonra onlar da paqan və ya xristian məbədlərinin üzərində məscidlər tikir və ya onları məscidə çevir. Buna misal olaraq İçərişəhər Cümə məscidini və Katuk monastrını (V-XII əsr) göstərmək olar (1). Alban kilsələrində xristian dini ayinlərinin keçirilməsi bu həm ümumi din birliyinin yaranmasına, həm də albanların və digər xalqların xristianlaşmasına geniş imkan yaradırdı. Dini ayrışdırıcılıq isə gələcəkdə torpaq iddialarına və sözügedən ərazidə münaqişələrin baş verməsinə şərait yaradan səbəblərdən biri və birincisi olur. A.Xaxanova qeyd edir: *"elə uzaq olmayan dövrdə edilmiş yenidənqurma işləri ilə"* 1836-cı ildə Rusiya hakim dairələrinin qərarı ilə Alban kilsəsinin ləğv olunmasından sonra Kiş məbədinin erməni memarlığına uyğunlaşdırılması məqsədilə edilmişdir (14, 92). Arxeoloqların apardığı tədqiqatlar və onların

gəldiyi nəticəyə görə, 1864, 1930-cu illərdə kilsə ermənilər tərəfindən təmir olunmuş və nəticədə onun görünüşü əsaslı şəkildə dəyişdirilmişdir (2, 225). Şəki bölgəsinin Kiş kəndi ərazisində yerləşən məbəddə həqiqətən də Müqəddəs Yelisey tərəfindən tikilmiş, şərq kilsələrinin anası və mitropoliya olmuş, Kişdə hələ xristianlıqdan da öncə Qafqaz Albaniyasında, xüsusilə rəğbət bəslənilən Selena ilahəsinə həsr olunmuş məbəddə mövcud olmuş və burada Gis – Kürmük arxiyepiskopluğu, sonra isə Yelisey, Çuketi və Şəki yepiskoplarının mərkəzi yerləşmişdir. Bu kilsələri xristian adı ilə bağlayan mənbələrin olmasına, burada xristianların ibadət etməsi faktının yalan olmasına misal olaraq 1824-cü ildə Şəki əyalətində əhalinin ilk siyahıyaalınması zamanı Kiş kəndində bir nəfər də olsun xristian, o cümlədən xristian din xadimi qeyd alınmamasıdır (11, 162). Rəşid bəy Əfəndiyevin şəhadətinə görə də XX əsrin əvvəllərində Kiş kəndində bir nəfər də olsun xristian yox imiş, amma o, qeyd edir ki şəhərdə, yəni Nuxa (Şəki) şəhərində məskən salmış Zuğ (ذو) (Tuğ?) erməniləri kilsəni "... *mənimsəmişlər və divarının üzünə suvaq vurub üstünə dəmir çəkmişlər. Bu minvalı zahirisini asarü-ətı-qəlik (tarixi abidə) halından çıxarmışlar*". Rəşid bəy, həmçinin bu kilsənin "*həvərilərin zamanından qalma*" olduğunu vurğulamaqla yanaşı, həm də qeyd etmişdir ki, abidənin ətrafında qazıntılar aparılırsa "*gözəl nəticələr verməyi şübhəsizdir*" (11, 7).

Öz "uzaqgörən", qərəzli əməllərinin nəticəsi olaraq Rusiya müstəmləkəçilərinin birinci tədbiri əlbəttə ki, xalqı parçalamaq, sonra hökmranlıq etmək idi. Bu da böyük ehtimalla mənəviyyatdan başlamalı idi. 1855-ci ildə Qaxda Müqəddəs Georgi, elə həmin ildə Qorağanda Usnensk kilsələri, 1877-ci ildə Əlibəylidə Müqəddəs Nina kilsəsi, 1891-ci ildə Tasmalı kilsəsi, 1892-ci ildə Meşəbaş kilsəsi tikildi. 1892-94-cü illərdə regionun bütün epostlarının meydana gəlməsindən əvvəl, ən qədim zamanlardan bəri birgə ibadət yeri, ziyarətگاهی olan Kürmük məbədinin yerində də Provaslav kilsəsi inşa olundu (15.79). Beləliklə, etnik mənsubiyyətindən asılı olmayaraq əhaliyə geniş imtiyazlar verərək, vergi və rüsumlardan azad etmək şərti ilə xristianlaşdırılması, Alban məbədlərinin isə xristian kilsəsinə çevirilməsi başlandı. Əhalinin xristianlaşması ilə bərabər yerli müsəlmanların arasında məzhəb ədavəti salmaq, onları bir-birinə qarşı qoymaq da onların əsas məqsədlərindən biri sayılırdı. Buna misal olaraq Qəbələ vilayətinin Söyütlü kəndinə köçürülən ermənilər və onların keşişi Barsəqin Aspaxan xanına Qəbələ vilayətinin Kurdqaşen kəndinin müsəlman məliyindən şikayəti 1721-1722-ci ildə Qəbələ və Şamaxıda sünni-şiyə qırğını faktını göstərmək olar (24, 30). Məhz Alban kilsələri dağların yüksəkliyində tikilir, orada yalnız tanrıya inanan və onu sevən kəslər yaşayır, xidmət edirdi. Kürmük kilsəsinin yaxınlığında nəhəng çay daşına bənzəyən qara daş mövcuddur. Çay daşının o yüksəkliyə axar çay vasitəsilə gəlməsi şübhə doğurur. Yerli insanlar onun müqəddəs evin tikilməsinə bir işarə kimi göydən düşdüyünü ehtimal edirlər. Kürmük məbədinin vaxtilə mövcud olmuş qədim alban məbədinin (I-III əsrlərdə mövcud olub) qalıqları üzərində XIX əsrdə Çar Rusiyası tərəfindən bölgəni xristianlaşdırmaq və dini dayaq yaratmaq məqsədilə inşa olunması haqqında bir çox əsaslı elmi araşdırmalar (2, 194), faktlar dərc olunub və olunmaqdadır (7, 26). Ərazidə dəfələrlə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı müəyyən olunmuşdur ki, kilsə qədim məbədin qalıqları üzərində inşa edilmişdir (15, 48).

ƏHALİSİ: Şimaldan gələn sakların bir hissəsi indiki Azərbaycan Respublikası ərazisində və Qərbi Azərbaycan (indiki Ermənistan) ərazisində məskunlaşmış, digər bir hissəsi isə Manna və Midiyaya getmişdir (13, 82). Zaqatala sözünün etimologiyası "sak"ların yaşadığıları "tala" məkan, yer deməkdir (tala sözü Zaqatalanın keçmiş adı

sayılır) (24, 23). V-VI əsrlərdə Albaniyaya digər türkdilli tayfaların (hunlar, savirlər, barislər, xəzərlər) sistematik axını başladı. Hətta hunların hücumu nəticəsində Albaniyanın paytaxtı Qəbələdən Bərdəyə köçürüldü. İlisu tərəfdə iki dağı birləşdirən keçidin hələ də "Hun beli" adlanması bu hadisələrin olmuş sübutunu göstərir. Hunların bu ərazidə məskunlaşması haqqında dəqiq məlumatlar 1702-1722-ci illərdə xon-leq tayfasının bu ərazidə baş verən hadisələrdə iştirakıdır (24, 22). Qax ərazisində hal-hazırda Ləkit, Ləkit-Malax, Ləkit-Kötüklü kəndləri çox güman ki, xon-leq tayfalarından qalan adların daşıyıcı-qalıqlarıdır. İlisu sözü elin suyu, Ulubaş, Ulu zirvə, Göytürk xaqanı "İl xaqan"-nın adı ilə müqayisədə eyni mənə kəsb etdiyinə bir daha şahidi oluruq. Bu ərazilərdə məskunlaşan türk tayfaları alban mədəniyyətini mənimsəmiş ehtimal ki, dində ümumi sitayişə uyğunlaşmışdı. Türklərin göy tanrılarına, xüsusilə Ay tanrısına sitayiş tarixdən bizə məlumdur. VII əsrdən başlayaraq ərəblərin işğalı çox ölkələrin və millətlərin tarixini dəyişmişdir. Bu Qafqaz Albaniyasından da yan keçməmişdi. IX-X əsrlərdə Qafqaz Albaniyası Arran Albaniyası adı ilə əvəz olundu. X əsrdə yaşayan ərəb tarixçisi Əl-İstəxri öz əlyazma kitabı "Kitabə Məsəli əl-Mamaliq"də Arran Albaniyasının sərhədini dəqiqliklə vermişdi. Bu da onu sübut edir ki, bu zonada islam VIII əsrdən etibarən yayılmağa başlamış, digər dinləri üstələyərək əsas din sayılmışdır. İlisu sultanlığında tikilən Şamil, Sumu və bir çox hərbi strateji əhəmiyyətli qalalar əsasən XVI-XVII əsrləri əhatə edir (14, 30). İlisu sultanlığında yaşayan digər türk tayfası *muğallardır*. Onlar əsasən sultanlığın cənubunda yaşayırlar. XIX əsr ədəbiyyatlarında muğalları bura gəlmə hesab edirdilər. K.Qan, A.Poserbeyskiy, A.Fon-Plotto və başqaları belə hesab edir ki, muğallar "xalqların böyük köçü" zamanı hunlardan başlayaraq Çingiz xana qədər türk nəslini davam etdirmək və ona xidmət etmək məqsədilə məskunlaşmışlar. Dm. Bakradze yazır ki, XVII əsrdə dağstanlılar və türk tayfaları moğal adlanmış və buraya köç etmişdir. Bu ad monqollardan qalmış və yerli tatar əhalisi ilə qarışmışdı (13, 284). Muğolların Azərbaycanın tarixi etnik tayfa olmasını sübut edən əsas faktlardan biri Fəzlulah Rəşid əd-Dinin "Əlyazmalar toplusu"ndandır. O, 55 türk-monqol tayfalarının adlarını sadalayır, hansı ki, onun dövründə onlar "monqollar" adlanır (20, 9). Onlardan dördünün adı İlisu sultanlığının toponimində xüsusilə qeyd olunur: cəlair, tamqalıq, kurqan və tanqit. Qaxda bu adlara uyğun hələ də kənd adları mövcuddur ki, bu da həmin tayfaların bu kəndlərdə məskunlaşdığına şübhə yaratmır. Cəlayir, Damğalı, Qorağan, Tanqit kəndlərində yaşayan yaşlılarla aparılan sorğu-sual burada yaşayan əhalinin türk mənşəli olduğunu tam yəqin edir. Hazırda Qax rayonunda Qax-muğal məhəlləsi mövcuddur ki, bu da rayonun cənub hissəsindəki ərazini əhatə edir.

Bu ərazi haqqında ən dəyərli məlumat VII-IX əsrdə yazılmış Oğuz qəhrəmanlıq eposu "Kitabi dədə-Qorqud"da verilir. Bu kitabda oğuzların erməni, gürcü feodalları (qara donlu kafirlər) və qıpçaqlarla müharibəsi və mübarizəsi açıq-aydın təsvir olunur. Gürcülər dəfələrlə qıpçaqlarla əlbir olub Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsinə basqınlar etmişdilər. Bunun həm hərbi, həm də iqtisadi-strateji əhəmiyyəti var idi. Birinci, İlisu Şirvanla böyük Bizans imperiyası arasında ticarət yolunda qurulmuşdu, hansı ki, bu yol Almalı kəndindən keçib İlisuya, ordan isə Gürcüstana keçir. İkicisi, İlisu hündür dağlarla əhatə olunmuş, hərbi-strateji əhəmiyyətə malik bir nöqtədə yerləşir ki, buradan keçən hər bir nəfər açıq-aydın görsənir. Üçüncüsü, qışın gəlməsi soyuqların düşməsi ilə əlaqədar şimal bölgəsi ilə əlaqə kəsilməsinə deyə İlisu sultanlığı digər sultanlıqlarla əlaqə yaratmağı, ərzaq və digər sursatların çatdırılmasını yerinə yetirirdi.

Bütün bu dəlillər İlisu sultanlığının qaradonlular tərəfindən işğala səbəb olmasına, onun hərbi strateji əhəmiyyətinin vacibliyini sübut edir. Qax bölgəsinin dağ kəndlərində indiyədək qorunub saxlanmış, özü də incə saitlər üzərində qurulmuş şirin Dədə Qorqud ləhcəsində danışan əhali, İlisu və Sarıbaşda bu günə qədər qorunub saxlanmış məhəllə-tabun və nəsil adları burada yaşayan əhalinin türk soy mənşəyinə malik olduğunu tam sübut edir (16, 154).

MƏTBƏXİ: Bu bölgənin əhalisi maldarlıq və əkinçiliklə məşğul olur. Dağ kəndlərinin təsərrüfat məişətində maldarlığın üstün rol oynaması əhalinin ərzaq ehtiyatına olan tələbatından, dağlıq bölgədə yaşamasından irəli gəlir. Bu bölgədə istənilən vaxt ət məhsuluna çevrilən bu “diri azuqə” növü həm də ağırtı məhsullarından ibarət əlavə qida ehtiyatı yaradır. Heyvandarlığın xırda buynuzlulardan ibarət olması səbəbi onların az qidalanması, tez çoxalması, saxlanma yerinin çox böyük olmaması, soyuğa davamlılığıdır. Qədim türk adətlərində olduğu kimi, burada da qışa hazırlıq üçün xırda buynuzlu heyvanları kəsib, duzlayıb, qaxac düzəldir və ya onların ətini döyərək, ədəvalar əlavə edib bağırsaqlara doldurub qurudurlar. Buna “ijnaul”və ya “dolma” deyilir. Bunlardan qışda bir çox xəmir xörəklərində və aşda istifadə edirlər. Əvvəl onları suda bir müddət qaynadırlar, sonra istifadə edirlər. Ətin suyuna xəmirdən barmaqla çəkilmiş xingili əlavə edilir. Belə olduqda həm çörəkdən az istifadə olunur, həm də quru ət suyu yeyimli olur. Bu qaydada ət uzun müddət saxlamaq olur. Həm yüngül, daşması asan, uzun müddət qalması, həm də cana qüvvət gətirən bu ərzaq növündən döyüşkən və torpağını müdafiə edən türk döyüşçüləri həmişə istifadə etmişdilər. Dənli bitkilərdən ən çox lobyadan istifadə olunur. Xəmir xörəklərinin unu buğdadan hazırlanır və onlar “barmaq” çəkilir, məsələn, sülhüllü, xingili. Xəngəl, girz və s. yeməklər oxloqla yayılır, sonra kəsilir. İçərisi ət, pəncar (göyərtili növü), şor ilə doldurulur və suda qaynadılır, sonra süfrəyə verilir. Xəmirin barmaq ilə yaxşı çəkilməsi və suda qaynadılarkən əriməməsi üçün ona arpa unu da əlavə olunur. Xəmir xörəklərinin bol çeşidi havaların soyuq keçməsi ilə əlaqədardır. Soyuq qış havalarında canı isidib, soyuğa davamlı olması üçün belə yeməklər çox vacibdir. Onları yeyərkən sarımsaq əlavə olunmuş alça turşusundan istifadə olunur. Bu isə xörəyi həm dadlı, çox yeyimli, həm də yeyən adamın kökəlməsinə kömək edir.

Göründüyü kimi, bütün bu qiymətli faktlar, yaşadığımız günlərdə davam edən real tarix Azərbaycan elinin bu guşəsinin ümumazərbaycan-ümumtürk məkanının ayrılmaz bir parçası olduğunu sübut edən əsaslı dəlillərdən biri kimi dəyərləndirilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Kiş alban məbədi-Havari kilsəsi. Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi. wct.gov.az
2. Babayev İ.A. Qafqaz Albaniyasının şəhərləri e.ə IV əsr- b.e III əsr/ EA. Az SSR. Tarix int. Arxeologiya və etnoqrafiya şöbəsi. Bakı: Elm,1990, 236 s.
3. Барановский П.Д. Памятники в селениях Кум и Лекит. Архитектура Азербайджана /Эпоха Низами/ Москва. Баку: 1947, 169 с.
4. Əliyev K. Antik Qafqaz Albaniyası. Bakı: Azər nəşr, 1992, 237 s.
5. Генеология Елисейских султанов. АКАК, т. II-Тбилиси: 1873.
6. Геюшов Р.Б. Христианство в Кавказской Албании АН. Аз ССР, Ин-т истории, сектор археологии этнографии. Bakı: Элм, 1986, 7[1] с.
7. Ямпольский З.И. Из истории древний Кафказской Албании. М.: Наука, 1949, 37 с.
8. Yusifov Y.B. Qədim şərq tarixi. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1993, 486 s.
9. Камеральное описание жителей города Нухи и Шекинской провинции за 1824 год,

- составленного капитаном Харченновым и поручиком Скоржинским. Dövlət Tarix Arxivi, fond 24; № 1.
10. Kürmük məbədi tarixi yaddaş abidəsidir: [Qax rayonundakı maddi-tarixi abidə haqqında] // Mədəniyyət, 2015.
 11. Пиотровский Б.Б. Археология Закавказья с древнейших времен до 1 тыс. до н.э. Л.: Наука, 1949, с. 280.
 12. Qeybullayev Q. Azərbaycanlıların etnik tarixinə dair. Bakı: Elm, 1994, 100 s.
 13. Qeybullayev Q.A. Azərbaycanda monqol nəslı. Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, №3. Bakı: 1981, 265 s.
 14. Латышов В.В. Гонтика науковедения и критические состояния по истории, археологии, географии и эпиграфике скифи Кавказа. Спб., 1909, 430 с.
 15. Летифова Э.М. Северо-Западный Азербайджан. Илисуйское Султанство. Баку: Altay, 1999, 109 s.
 16. Mahmudlu Y.M. «Kitabi-Dədə Qorqud» tarixi mənbə kimi və ya türkün çağlayan tarix bulağı // “Altay dünyası” (Beynəlxalq jurnal). Bakı: 1997, 297 s.
 17. Массон В.М. Средняя Азия и Древний Восток. М.-Л.: Наука, 1964, 467 с.
 18. Məmmədov F. Azərbaycanın siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası. Bakı: Elm, 1993, 316 s.
 19. Məmmədova F. Qafqaz Albaniyasının siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası, Bakı: Elm, 1993, 203 s.
 20. Рашид ад-Дин. Сборник летописей. Т. 1, кн вторая. М.-Л.: Наука, 1952, 92 с.
 21. Роль и позиция мусульманского духовенства в социально-политической и культурной жизни Аз-на в XIX нач. XX в. НАН Аз-на, Ин-т археологии и этнографии. Баку: Нурлан, 2003, 371 s.
 22. Северный Восток и античный мир / Под ред. В.Кузищина. М.: МГУ, 1980, 237 с.
 23. Тревер К.В. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании. М.-Л.: Наука, 1959, 245 с.
 24. Yesai Həsən Cəlalyan. Alban ölkəsinin qısa tarixi (1702-1722). Ön söz müəllifi akademik Z.M.Bünyadov. Bakı: İşıq, 1992, 50 s.

ПРОИСХОЖДЕНИЕ, РЕЛИГИЯ И ЗАНЯТОСТЬ НАСЕЛЕНИЯ ГАХА

А.А.АББАСОВА

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается территориальная целостность Гаха, часть Северо-Западного Азербайджана, и ее население хорошо известно в истории албанского и турецкого происхождения и материально-культурной истории, которая их доказывает. Проанализированы исторические эпизоды исторических эпизодов, требования к почве и местное население. Автор подчеркивает, что местная этническая принадлежность (албанское происхождение), проживающая в этом регионе, исторически разделена на турецкие, полярные, инцелусы, язык, религию и культуру того же языка и что наша земля является частью Азербайджана.

Ключевые слова: Илису, турецкое население, замок Суму, Шамиль, малельнии, хозяйство, животноводство, блюда, Гах.

ETHNOGRAPHIC, SOCIO-ECONOMIC AND STRUCTURE OF THE GAKH

A.A.ABBASOVA

SUMMARY

The article examines the territorial integrity of Gakh, a part of North-Western Azerbaijan, and its population well-known in the history of Albanian and Turkish origin and the material and cultural history that proves them. Historical episodes of historical episodes, requirements to soil and local population are analyzed. The author emphasizes that the local ethnicity (Albanian origin) living in this region is historically divided into Turkish, polar, ince, language, religion and culture of the same language and that our land is a part of Azerbaijan.

Key words: Ilisu, Turkish people, Sumu Castle, Shamil Castle, temples, farm, cattle, food, Gakh.

JURNALİSTİKA

UOT 821.111(73)

E.HEMİNQUEYİN ERKƏN ƏDƏBİ-TƏNQİDİ PUBLİSİSTİKASI

N.T.MİRZƏYEVA

Bakı Slavyan Universiteti
necibemirzayeva1@gmail.com

Məqalədə Heminqueyin yaradıcılığına təsir edən erkən jurnalistlik fəaliyyəti araşdırılıb. Xüsusi olaraq qeyd edilir ki, yazıçının ədəbi-tənqidi publisistikası onun üslub və həyata baxışlarını formalaşdırmışdır. Sonralar isə jurnalistika onun yetişkən dövrlərdə yazılmış povest və romanları üçün bir istinadgaha çevrilmişdir. Məqalədə yazıçının "Kansas city star" qəzetində fəaliyyəti tədqiq olunur. Heminquey özünün tənqidi publisistikasında milli şüurun kəskin və aktual problemlərinə toxunurdu, insan ləyaqəti, sadə insanların ağır taleyi haqqında yazırdı.

Açar sözlər: publisistika, jurnalistika, peşəkarlıq məktəbi, məqalələr, oçerklər, yazışmalar, "Kansas city star"

Heminqueyin erkən yaradıcılığına təsir edən çoxsaylı amillər içərisində onun müxtəlif qəzetlərdəki fəaliyyətini göstərmək olar. İlk dövrlərdə jurnalistika onun üçün şagirdlik məktəblərindən biri olmuşdur. Sonralar isə jurnalistika onun artıq yetkinlik zirvəsinə çatan və kamilləşmiş əsərləri üçün, yəni daha yetişkən dövrlərdə yazılmış povest və romanları üçün bir istinadgaha çevrilmişdi. Təsədüfi deyil ki, Heminqueyin erkən müharibəyə qədərki publisistikası, özünün də qeyd etdiyi kimi onu bütün uzun yaradıcılığı boyunca müşayiət etmişdir. O yazırdı: "Mən ölənə qədər qəzetdən çox şeyi öyrənməliyəm. Bir çox "fərasətsizlər" düşünülər ki, artıq onlar jurnalistika sənətinə yiyələnmişlər. Lakin mən yaxşı bilirəm ki, bu işdə heç kəs mükəmməlliyə nail ola bilmir..." (5, 8).

Həqiqətən də, uzun illər ədəbi-tənqidi publisistika yazıçı üçün onun üslub və həyata baxışlarını formalaşdıran qüvvə olmuşdur. Yazıçının bütün sonrakı fəaliyyətini daha yaxşı dərk etmək üçün onun Missuri ştatının aparıcı orqanı olan "Kansas city star" gündəlik axşam qəzetində işlədiyi dövrlər mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

1917-ci ilin yazında Birləşmiş Ştatlar Antanta tərəfindən Birinci Dünya müharibəsinə qoşuldu və bu zaman gənc Heminqueyin qarşısında kollecdə

təhsilini davam etdirməsi və qəzetlərdəki işi arasında seçim etmək problemi yaranır. Səciyyəvi haldır ki, müxbirlik məktəbi ona universitetdə aldığı təhsildən az şey vermirdi. Artıq 30 yaşlarında Heminquey təkcə təcrübəli publisist deyil, həm də dünya şöhrətli yazıçı, bir neçə romanın müəllifi idi.

1917-ci ilin sonunda o, çətin seçim qarşısında qalmışdı: Avropa cəbhəsinə yollanmaq, yoxsa arxa cəbhədə jurnalistika sənəti ilə məşğul olmaq? Müasir tədqiqatlar göstərir ki, gənc Heminquey vətəninə qorumağa müharibəyə getməyə can atırdı, lakin fiziki zədələri və çox gənc yaşda olması onun bu arzusuna mane olurdu. Eyni zamanda bu vəziyyət Heminqueyın bütünlüklə və tam olaraq özünü jurnalistikaya həsr etməsinə imkan verirdi.

E.M.Melentyeva “Ernest Heminquey publisistikasının dili” adlı avtoreferatında az tədqiq olunan faktı göstərmişdir: “Ernest “Kansas city star”da işləməmişdən əvvəl “Trapesiya” adlı məktəb qəzetinin müxbiri idi. Lakin bu işi, Heminqueyın öz sözləri ilə desək, ona yazıçılıq sənətinə aid çox zəif və ibtidai biliklər verirdi” (1, 8). Məktəb divarlarından kənara çıxdıqdan sonra o belə bir qənaətə gəldi ki, peşəkar publisist üçün bu biliklər həddindən artıq azdır. Heminquey qeyd edirdi: “Mənim üçün artıq öz fikirlərimi səmimi, doğru, dəqiq, həcmli və yığcam şəkildə ifadə etməyi öyrənmək vaxtı gəlib çatmışdır” (2, 10). Beləliklə, Heminquey üçün belə bir əsl peşəkar publisist məktəbi çox tez bir zamanda “Kansas city star” qəzeti olur. Məhz bu qəzet ona nəinki jurnalistikada, həm də bir çox tədqiqatçıların xüsusi, orijinal, təkrarolunmaz adlandırdıqları onun bir çox romanlarında yeni dəsti-xəttin yaranmasına təkan verdi.

Məntiqi sual meydana çıxır: nə üçün gənc Heminquey məhz bu mətbəə orqanını seçmişdi? Qeyd etmək lazımdır ki, Birləşmiş Ştatlarda XX əsrin birinci yarımında bir çox qəzet və jurnallar nəşr olunurdu (“Tayms”, “Uikli star” və s.). Bu sualın birmənalı cavabı yoxdur, çünki yazıçının özü də bu sualla konkret və dəqiq cavab verməmişdir. Lakin biz bəzi faktlara əsaslanaraq bu məqalədə öz versiyamızı irəli sürməyə cəhd edəcəyik.

Düşünürük ki, gənc Heminqueyi “Kansas city star”ın kommertiya xarakteri cəlb edə bilirdi. Biznesmen U.Nelson tərəfindən əsas qoyulan qəzet, Frank Lüter Mottun məlumatına görə “o zamanlar Birləşmiş Ştatlarda ən uğurlu publisistik məhsul idi” (6, 468). Yazıçı başa düşürdü ki, Nelsonun kommertiya istedadı bu qəzetin məşhurluğunun sürətlə artmasına gətirib çıxaracaq. Beləliklə, azad və sərbəst şəkildə işləmək üçün yaxşı imkan yaranacaq. Sərbəst tematika Heminqueyə genişlik, sərbəstlik verir, onun əl-qolunu açırdı. O, öz məqalə, oçerk, yazıları və reportajlarında daha nələrlə yazmırdı? Cəmiyyətin maraqlarının müdafiəçisi kimi şəhərdə teleqraf xəttinin tikintisini, tramvay xətlərinin genişləndirilməsini təbliğ edən kampaniyalara qoşulur, şəhər hakimiyyətinin korrupsiyasına qarşı etirazını bildirir, saxta pul istehsalçıların tutulması üçün mükafatlar haqqında yazır, müxtəlif qumarxanalar və fahişəlik hallarına qarşı çıxış edir, park, küçə, bulvarların inşaatı uğrunda mübarizə aparırdı.

Hərbi mövzu bəzi siyasi əhəmiyyətli problemlərə qoyulan qadağalardan

irəli gələrək sərt məhdudiyyətlərlə bağlı idi. Sülh (mülki) mövzusunda gəldikdə isə yalnız redaksiya tərəfindən xüsusi narazılıq bildirilməyən mövzuların seçiminə imkan verirlirdi. Heminqueyin ilkin dövrlərdə hərbi mövzudan şüurlu şəkildə yayınmasını görməmək mümkün deyil, lakin buna baxmayaraq, obyektiv olaraq qeyd etməliyik ki, sonralar məhz hərbi mövzu onun publisistika-sının əsasını təşkil etdi.

Fikrimizcə, bunun bir neçə səbəbi vardır. Birincisi, yeni başlayan jurnalist zamanla ayaqlaşmağa və “Kansas city star”ın əsas siyasi xəttinə sadıq qalmağa çalışırdı. Bu qəzet Amerikada çox tanınmış olsa da, öz vəzifələrinə görə yerli, regional qəzet idi. Heminquey qəzetin aparıcı jurnalistlərindən biri olsa da, qeyd olunan istiqamət üzrə əsas yazılarına görə onu qərəzkar publisist adlandırmaq daha doğru olardı. İkincisi, uzaqgörən sənətkar özünün ilk publisistik çıxışları ilə sözsüz ki, özünün bütün sonrakı roman yaradıcılığı üçün zəmin yaradırdı. Onun məqalələrinin və qısa reportajlarının bəzi mövzuları sonralar onun iri epik janrda yazdığı əsərlərində istifadə olunmuşdu. Bu səbəbdən Heminqueyin erkən ədəbi-tənqidi publisistikası onun “Üç hekayə və on şer” («Три рассказа и десять стихотворений») kitabına, “Bizim zamanlarda” («В наше время») məcmusuna, “Fiesta”, “Olvida, silah!” romanlarına gedən yolda ilk pillə idi. Bu məşhur əsərlərin ideyası onun bu qəzətdə nəşr etdirdiyi məqalələrlə eyni vaxtda yaranmışdı. Üçüncüsü, Heminquey sanki intuitiv olaraq hiss edirdi ki, “Star...”dakı fəaliyyəti onun ədəbi-tənqidi publisistikasının mükəmməlləşməsində düzgün istiqamətə yönələn mühit axtarışında yazıçıya kömək edir. Heminquey üçün belə mühit Amerikanın böyük şəhərlərindəki həyat, onu əhatə edən mürəkkəb və ziddiyətli reallığın gizli dərinliklərini hiss etmək imkanı idi. Bu tikanlı yolda gənc yazıçını böyük çətinliklər gözləyirdi. Buna sübut olaraq onun tamamlanmamış (1972-ci ilə qədər nəşr olunmayan) “Sonuncu yaxşı yer” («Последнее хорошее место») hekayəsini göstərmək olar. Heminquey bir neçə dəfə öz məqalələrini Nik Adams təxəllüsü ilə imzalayırdı. Lakin sonralar bir çox tənqidçi və bioqraflar birmənalı olaraq bu ədəbi prototipin məhz Heminqueyə məxsus olduğunu etiraf etmişdilər. Dördüncüsü, yazıçının təvazökarlığını göstərən bir nüansı qeyd etməmək mümkün deyil. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, “Nik Adams” ədəbi prototipi adı altında imzalanan bəzi qısa reportajları istisna olmaqla, Heminquey anonim yazılar nəşr etməyə başlayır. Daha dəqiq desək, o, özünün erkən jurnalist yaradıcılığı dövrünün bioqraflar tərəfindən öyrənilməsi prosesinə mane olurdu, çünki gələcək yazıçı hesab edirdi ki, bu dövrdə yazılmış əsərlər yetərinə mükəmməl deyil və bəzən başdansıvdu, tələsik yazılmış qəzet məlumatları gələcək sənətkarın nüfuzuna xələl gətirə bilər. Bu səbəbdəndir ki, Çarlz Fenton yanlışlıqla yalnız məqalələrin altındakı imzalara istinad edərək adı çəkilən kitabda (istin.bax) yalnız bir neçə məlumat əsasında nəticə çıxarırdı. Əslində isə Heminquey daha çox əsərin müəllifidir (müasir amerika tədqiqatçılarının hesablamalarına görə, 50-yə yaxın). Lakin Ç.Fenton 1950-ci ilin ortalarında, yəni hələ yazıçının sağlığında və özünün son günlərinə qədər “Kansas city star”da hansı materialların

E.Heminquey tərəfindən yazıldığını müəyyən edə bilməmişdi. Bizi isə bu suallar maraqlandırır: Həqiqətənmi çoxsaylı publisistik çıxışlar Heminqueyə aiddir? Onu erkən jurnalistika dövründə ən çox nə maraqlandırır? O, ilk növbədə daha çox hansı mövzulara diqqət yetirirdi?

Bu məsələ ilə bağlı ayrı-ayrı tənqidi ədəbiyyatların son dərəcə dəqiq təhlili bizi aşağıdakı nəticələrə gəlməyə gətirib çıxartdı. “Yeni əsgərlər üçün bal” («Бал для новобранцев») adlı kiçik məqaləsində yazıçı şəhər hakimiyyətinin reklam etdiyi hadisə - müharibəyə göndərilən yeni əsgərlər üçün mədəni tədbirlərin keçirilməsi üzrə Hərbi Şuranın təşkil etdiyi ilk bal haqqında yazır. İlk baxışdan sanki xüsusi diqqətəlayiq olmayan bir hadisədir, cəbhəyə yollanan gənc əsgərlərin mənəvi ruhunu qaldırmaq üçün hakimiyyət dairələri ruhlandırıcı tədbirlər keçirmək qərarına gəlmişdilər. Siyasi vəziyyət və optimizm, necə deyirlər, “bir qabda”. Lakin məqalənin stilistik əlamətlərini də qeyd etmək vacibdir. Bəzi əməkdaşlar öz reportajlarında mətndən kənara çıxma bilmirdilər, amma gənc Heminquey anlayırdı ki, belə bir mürəkkəb və ziddiyətli imperialist müharibəsi dövründə faktlar qəsdən təhrif edilmiş də ola bilər. Ona görə də bu faktları müxtəlif cür improvizə etmək mümkündür. Bu işdə yeni addımlar atan müxbir Heminqueyə Amerika ədəbiyyatının klassiklərindən, xüsusilə də M.Tven və S.Kreyndən öyrəndikləri kömək etdi. Heminquey əsasən bu klassiklərin romanlarından daha çox onların heç də az olmayan reportajlarına istinad edirdi. Məhz Tven və Kreyndən o, kiçik faktları ümumiləşdirməyi öyrənmişdi. O, reportajın ənənəvi meyarlarından daha çox başqa tərəfləri ilə maraqlanırdı. Adi məişət hadisələrinə sırf informasiya, publisistik kontekstə təbii şəkildə uyğun gələn yeni ədəbiyyat meyarlarını, həyəcan elementlərini daxil etmək lazım idi.

Adıçəkilən məqalədə təsvir olunur ki, bir tərəfdə gənc, gözəl qızlar və yeni əsgər cütlükləri şənlənir, rəqs edir, digər tərəfdə isə göz yaşları içərisində, əsgərlərdən birinə vurulmuş, lakin bahalı rəqs zalına buraxılmayan fahişə peyda olur. Bu paradoksal hal reportaja tamamilə başqa sosial-psixoloji ab-hava gətirir. Çox sevdiyi bir əsgərin gözəl geyimli gənc tələbə qızlarla şən rəqs etdiyi bir vaxtda bahalı rəqs zalının girişində ağlayan kasıb qızın qəmli hekayəsi. Lakin əsl reportaj heç də melodram deyil, daxili mənə daha dərinidir. Rədd edilmiş sevgi, vida öncəsi çarəsizlikdən tökülən göz yaşları. Tədrisən Heminquey-in sosial nöqtəyi-nəzərdən düşünülmüş şəkildə təhlil etdiyi “əxlaqsız qadın” mövzusu inkişaf etməyə başlayır. Məqaləni oxuyarkən qeyri-ixtiyari olaraq Hüqonun “Səfillər” romanındakı Fantina yada düşür, bəzi sətirlər S.Moemin “Yağış” adlı erkən novellasındakı fahişə Tompson obrazını xatırladır.

Çox zaman Heminquey özünün tənqidi publisistikasında milli şüurun kəskin və aktual problemlərinə toxunurdu. Müharibə dövründə, Amerikada qara dərilili əhaliyə ən yaxşı halda ehtiyatlı davranıldığı bir vaxtda, yazıçı öz məqalə və reportajlarında cəsarətlə insan ləyaqəti mövzusunı qaldırılmışdır. O illərdə zənciləri müdafiə etmək böyük cəsarət tələb edirdi. 1918-ci ildə “Kansas city star”da nəşr olunmuş “Təcili yardım marşrutunun sonunda” (“В конце

маршрута скорой помощи”) adlı oçerkində ağır yaralanmış zənci haqqında oxuyuruq. Ölüm ayağında olan zənci ölüm təhlükəsi ilə üzləşməsinə baxmayaraq, onun həyatına qəsd edən insanların adını detektivə deməkdən imtina edir. Biz əminik ki, bu oçerkdəki zənci obrazı Heminqueyin sonralar qələmə aldığı “Oyunçu, rəhibə və radio” («Игрок, монахиня и радио») adlı hekayəsindəki Kaetano obrazının prototipi idi.

Bir çox başqa məqalələrində Ernest Heminquey etibarının itiriləcəyi riskinə baxmayaraq, sadə insanların ağır taleyi, həmçinin idman sahəsində gedən alver haqqında yazır, narkomanlar, cinayət aləmi, yerli polis sərəştəsizliyi, Kanzas-Sitidə amerikalıların hərfi mənada çiçəklənən milli həyat tərzinin qəddarlığı haqqında danışırdı. Heminqueyin ədəbi-tənqidi publisistikasının tematik palitrası çox rəngarəng idi: məsələn, Heminquey gənclik dövrlərində idmanı çox sevirdi, boksla məşğul olurdu. “İdmanı sevən mer” adlı məqalə də belə yaranmışdı. Öküzlərin döyüşünə “Pamplona iyulda” adlı məqaləsini həsr etmişdi. Amerikada səfərə çıxarkən yazıçı tez-tez təkcə yüksək inkişaf etmiş sivilizasiya ilə deyil, həm də təmizlik, düzlük, alicənablıq, saflıq və nəzakətin çox az rast gəldiyi Amerikanın geniş çöllərinin, preriyaaların hakimiyyət dairələri ilə qarşılaşırdı. “Vəhşi Qərb: Çıkaqo” məqaləsi məhz belə yaranmışdı. Bir sıra yazışmalar və reportajlara da adlar verilir: “Biq-River 2-də” (yəni reportajlar, informasiyalar müəllif tərəfindən həmin rayonun adına uyğun olaraq adlandırılırdı). “Kerenski – milçək çəkisində olan boksçudur” adlı oçerkində Heminquey qəzet paylayan adi kiçik bir oğlandan bəhs edir. Taleyi bu oğlanın üzünə heç gülmürdü, bir az pul qazanmaq üçün o, döyüşməyə hazır idi, dar düşüncəli və qana susamış kütlə isə yaxşı pula əsl qanlı döyüş görmək arzusunda idi. “Lakin döyüşün taleyinin necə həll olunacağından asılı olmayaraq, pullar onsuz da yarı bölünürdü” (3, 357). “Polis dəstələrinin toqquşması” adlı kiçik reportajda polislərin gözü qarşısında narkotik alveri ilə məşğul olanların cəzasız qalmasından bəhs olunur.

Redaksiyanın tapşırığına əsasən, işə yeni başlayan müxbir sosial-siyasi ədalətsizliyin bir sıra eybəcər təzahürləri ilə üz-üzə gəlir, burada zərərçəkmişlərə onların maddi vəziyyətlərindən irəli gələrək yardım göstərilirdi. Müəllif kinayə ilə qeyd edir: “Təbii haldır ki, burada necəsə, amma müalicə edirlər, yalnız müalicə - təmiz çarpayı, dərman və bir də viski deməkdir, başqaları, yəni kasıblar üçün isə bu, qəbiristanlıqda yerdir” (3, 378).

Diqqətəlayiq haldır ki, “qaynar izlərlə” yaranan bir sıra məqalələr, yazışmalar, qısa məlumatlar, reportajlar Heminqueyin hekayə və povestlərinin əsasını təşkil edirdi. 1961-ci ildə yazıçının ölümündən sonra, onun yaradıcılıq irsi milli sərvətə çevrildi, bioqraflar Heminqueyin 50-ə yaxın kiçik nəşrlərini əldə edə bildilər. Müəyyən edilmişdir ki, məqalələrinin müəyyən bir hissəsi onun “Bizim zamanlarda” adlı hekayələr kitabının əsas mənbəyi olmuşdur.

Yarım ildən artıq yuxarıda adı qeyd olunan qəzətdə peşəkar müxbir kimi çalışdığı müddətdə E.Heminquey sürətli addımlarla böyük ustalıq məktəbini keçmiş, peşəkar publisist üçün zəruri olan jurnalist bacarıq və vərdişlərinə

yyələnməşdir. “Star ...”da Heminqey sonralar, bilavasitə yazıçılıq fəaliyyətinə başladıqdan sonra, ona lazım olacaq vacib həyat materialını əldə edə bilmişdi. Bizim bu kiçik məqaləmizdə bütün qeyd olunanlar - Heminqeyin “Kansas-Siti” üçün topladığı həmin ədəbi-tənqidi publisistikasının yalnız kiçik bir hissəsidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Мелентьева Е.М. Язык публицистики Эрнеста Хемингуэя: Автореф.: дисс. канд. филол. наук. Одесса, 1981, 24 с.
2. Хемингуэй Э. Последнее хорошее место // Неделя, 1979, № 29, с. 8-15.
3. Хемингуэй Э. Собрание сочинений в 7-ми томах. Т. 7. Райский сад. Рассказы разных лет. Очерки. Статьи. М.: АСТ, 2010, 667 с.
4. Carlos Baker. Ernest Hemingway. F Life story. New-York, 1969, 279 p.
5. Fenton Charles A. Apprenticeship of Ernest Hemingway. The Early Years. New-York, 1954, 221 p.
6. Mott Frank Luther. American Journalism. New-York, 1962, 512 p.

РАННЯЯ ЛИТЕРАТУРНО - КРИТИЧЕСКАЯ ПУБЛИЦИСТИКА Э.ХЕМИНГУЭЯ

Н.Т.МИРЗОЕВА

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается ранняя журналистская деятельность Э.Хемингуэя, которая повлияла на все творчество писателя. Особо отмечается, что литературно-критическая публицистика писателя сформировала его стиль и жизненные установки. В дальнейшем она стала опорой для его повестей и романов. В статье рассматривается деятельность писателя в газете «Kansas city star», где писатель в своих критических статьях затрагивал острые и злободневные проблемы национального самосознания, тему человеческого достоинства, писал о нелегких судьбах простых людей.

Ключевые слова: публицистика, журналистика, школа профессионализма, статьи, корреспонденции, “Kansas city star”.

EARLY LITERARY - CRITICAL PUBLICATIONS OF ERNEST HEMINGWAY

N.T.MIRZAYEVA

SUMMARY

The article discusses the early journalistic activity of Hemingway, which influenced all works of the writer. It is especially noted that the literary-critical journalism of the writer formed his style and attitudes. Later, he became a prop for his stories and novels. The article discusses the activities of the writer in the newspaper "Kansas City Star", where the writer in his critical articles touched upon the acute and topical problems of national consciousness, the topic of human dignity, wrote about the hardships of ordinary people.

Key words: journalism, school of professionalism, articles, correspondence, “Kansas City Star”

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK

Əliyeva Y. N.
Diplomatik sənədlərdə müraciət 5

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

Əliyeva İ.S.
Sözün gücü, qələmin qüdrəti..... 15

Vəliyev H.A., Musayeva S.X.
“Əkinçi”-“The Times” əlaqələri: tədqiqatlar davam etdirilməlidir” 21

Tahirli Abid
Abay Dağlının “Albay” pyesinin ideya-bədii xüsusiyyətləri..... 29

Nəcəfova K.N.
Namiq Kamalın “Cəlaləddin Xarəzmşah” pyesində tarixi
şəxsiyyət və islam birliyi ideyası 37

Hüseynova D.Q.
Ömər İbn Əbi Rabiənin şeirləri eşq macərələri və əyləncələri
kontekstində 44

TARİX

Zeynalov İ.X.
“Kommunist” (erməni dilində) qəzetinin sovet quruculuğu şöbəsinin
müdiri A.M.Petrosovun Sov.İKP MK-nın birinci katibi
N.S.Xruşşova ünvanladığı məktub haqqında..... 53

İsmayıl Musa
Antanta Ali Şurasının London və San-Remo konfransları:
Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin maraqları və mövqeyi 63

Məmmədov N.Z.
Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu və ikinci Respublikanın
dövlət quruculuğu məsələləri (20-ci illərin əvəlləri)..... 68

Dostiyev T.M.
Orta əsr Şəmkir şəhər yerindən tapılmış kirəmitlər haqqında..... 78

Kunina İ.A., Talıblı R.Ə.
XXI əsrin əvvəllərində beynəlxalq münasibətlər sisteminin
formalaşması və dəyişməsi prosesi 86

Rüstəmov C.Y.
İnqilabı törədən müharibə. Fevral inqilabının 100 illiyinə 92

Nəcəfova K.T. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə milli-mədəni quruculuq (1918-1920-ci illər).....	101
Abbasov T.N. Bəhreyndəki böhran: müasir reallıqlar mövqeyindən ötən hadisələrə tarixi baxış.....	111
Hüseynov F.Ş. Postsovet məkanında inteqrasiya prosesləri.....	121
İslamova Z.R. XVIII əsrdə Azərbaycanda əkinçiliyin vəziyyətinə dair	128
Tahirova A. Ə. Şəki şəhərində səhiyyənin inkişafı (XX əsrin 50-90-ci illəri).....	134
Qəribova A.Ə. Səfəvilərin Bəlx uğrunda Həştərxanilər ilə mübarizəsi	142
Əliyeva A.M. Azərbaycanın xarici siyasətində Gömrük İttifaqının rolu.....	150
Bədəlov S.B. Azərbaycanın Şərqlə ticarət əlaqələri müstəqillik dövrü arxeoloji tədqiqatlarında.....	156
Əmənova B.T. Xalq yazıçısı Əli Vəliyevin yaradıcılığında ənənəvi xalq nəqliyyatı vasitələri	162
Məhərrəmov S.Q. Azərbaycan SSR-də xalq təsərrüfatının bərpası (1925-1926-cı illər).....	169
Cəfərova Ş.Ş. XX əsrin I rübündə daşnak-bolşevik ermənilərin Azərbaycana qarşı əsassız ərazi iddiaları və Dağlıq Qarabağ ərazisində ikinci “erməni ocağı”nın yaradılması.....	176
Namazova L.S. Azərbaycan-Səfəvi dövlətinin sosial strukturu R.M.Seyvorinin tədqiqatında.....	182
Abbasova A.A. Qax əhalisinin mənşəyi, dini və məşğuliyyəti.....	191

JURNALİSTİKA

Mirzəyeva N.T. E.Heminqueyın erkən ədəbi-tənqidi publisistikası	198
---	-----

СОДЕРЖАНИЕ

ЯЗЫКОВЕДЕНИЕ

Алиева Е.Н.
Обращение в дипломатических документах 5

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Алиева И.С.
Сила слова, мощь пера..... 15

Велиев Г.А., Мусаева С.
Связи «Экинчи»-«Таймс»: исследования должны продолжаться..... 21

Абид Тахирли
Идейно-художественные особенности пьесы «Албай» 29

Наджафова К.Н.
Историческая личность и идея исламского единства в пьесе
Намика Кемаля «Джелаладдин шах Хорезма» 37

Гусейнова Д.Г.
Стихи Омара Ибн Рабии в контексте любовных приключенческих
историй..... 44

ИСТОРИЯ

Зейналов И.Х.
По поводу письма заведующего отделом
советского строительства газеты «Коммунист»
(на армянском языке) Петросова А.М., адресованного
первому секретарю ЦК КПСС товарищу Н.С.Хрущёву 53

Муса И.М.
Интересы и позиция Азербайджанской Демократической Республики
на конференциях Верховного Совета Антанты в Лондоне и Сан-Ремо 63

Мамедов Н.З.
Падение АДР и вопросы государственного строительства второй
Республики (начало 20-х годов) 68

Достиев Т.М.
О черепицах, выявленных из средневекового городища Шамкир..... 78

Кунина И.А., Талыблы Р.А.
Процесс формирования и трансформации системы международных
отношений (в начале XXI века)..... 86

Рустамова Дж.Я.	
Война, породившая революцию. К 100-летию Февральской революции	92
Наджафова К.Т.	
Культурно-национальное строительство в АДР (1918-1920 гг.).....	101
Аббасов Т.Н.	
Кризис в Бахрейне: исторический взгляд на минувшие события с позиции современных реалий.....	111
Гусейнов Ф.Ш.	
Интеграционные процессы на постсоветском пространстве.....	121
Исламова З.Р.	
Сельское хозяйство в Азербайджане в XVIII веке	128
Таирова А. А.	
Развитие здравоохранения в городе Шеки (50-90-е годы XX в.).....	134
Гарибова А.А.	
Борьба Сефевидов за Балх против Астраханидов.....	142
Алиева А.М.	
Роль Таможенного союза во внешней политике Азербайджана	150
Бадалов С.	
Торговые отношения Азербайджана с Востоком в археологических исследованиях в период независимости	156
Аманова Б.Т.	
Народные транспортные средства в творчестве народного писателя Али Велиева	162
Магеррамов С.Г.	
Восстановление народного хозяйства в Азербайджанской ССР (1925-1926 гг.)	169
Джафарова Ш. Ш.	
Необоснованные территориальные претензии армян дашнак-большевиков против Азербайджана в первой четверти XX века и создание второго «армянского очага» в Нагорном Карабахе.....	176
Намазова Л.С.	
Социальная структура Азербайджано-Сефевидского государства в расследовании Р.М.Сейвори	182
Аббасова А.А.	
Происхождение, религия и занятость населения Гаха	191

ЖУРНАЛИСТИКА

Мирзоева Н.Т.	
Ранняя литературно-критическая публицистика Э.Хемингуэя.....	198

CONTENS

LINGUISTICS

Aliyeva Y.N. Addressing in the diplomatic documents	5
---	---

LITERATURE

Aliyeva I.S. Power of word, genie of pen	15
Veliyev A.A., Musayeva S. “Ekinchi”-“The times” relations-researches should be continued.....	21
Abid Tahirli Ideological-artistic freatures of the play “Albay” by Abay Daghli.....	29
Najafova K.N. Historical person and idea of Islamic unity in play by Namik Kemal “Jelaladdin Dhah of Khorezm”	37
Huseinova D.G. Poems of Umar Ibn Rabia in the context of love and adventure stories	44

HISTORY

Zeynalov I.Kh. About the letter of A.M.Petrosov, head of the department of Soviet formation, to the First Secretary of the Communist party of the Soviet Union, Nikita Khrushchev	53
Ismayil Musa The supreme council of the Antanta of the London and San Remo conferences interests and position of Azerbaijan Peoples Republic	63
Mamedov N.Z. Fall of ADR issues of state construction of the second Republic (The beginning of the 20th years).....	68
Dostiyev T.M. About tiles from the medieval town of Shamkir	78
Kunina I.A., Talibli R.A. The process of formation and transformation of the system of international relations in the early twenty-first century	86
Rustamova C.Y. The war that led to the revolution. To the centenary of the February revolution ..	92

Najafova K.T.	
National cultural formation in ADR periods (1918-1920).....	101
Abbasov T.N.	
The crisis in Bahrain: the historical view of the past events from a position of the present realities.....	111
Huseynov F.Sh.	
Integration processes in the post-Soviet space.....	121
Islamova Z.R.	
Agriculture of Azerbaijan in the XVIII century.....	128
Tahirova A.E.	
Development of health in Shaki (50-90 ears of the twentieth century)	134
Qaribova A.A.	
Safavid's struggle for Balkh against Hashtarkhanes's.....	142
Aliyeva A.M.	
The role of customs union in the foreign policy of Azerbaijan	150
Badalov S.	
Trade relations of the Azerbaijan with east in archeological research in independence period	156
Amanova B.T.	
Traditional popular transportation means in the creativity of Ali Veliyev	162
Magerramov S.G.	
Restoration of national economy in Azerbaijan SSR (1925-1926th years)	169
Jafarova Sh.Sh.	
The groundless territorial claims of thee Dashnak-Bolshevik Armenians against Azerbaijan in the first quarter of the Twentieth century and the establishment of the second "Armenian quarry" in Nagorno-Karabakh.....	176
Namazova L.S.	
The social structure of the Azerbaijan state of the Safavids on the researches of R.M.Savorys.....	182
Abbasova A.A.	
Etnogeraphic, socio-economic and structure of the Gakh	191

JOURNALISM

Mirzayeva N.T.	
Early literary – critical publications of Ernest Hemingway.....	198

MÜƏLLİFLƏRİN NƏZƏRİNƏ!

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının sədrinin 20 dekabr 2010-cu il tarixli 48-01-947/16 sayılı məktubunu əsas tutaraq «Bakı Universitetinin Xəbərləri» jurnalının redaksiya heyəti bildirir ki, nəşr etdirmək üçün təqdim edilən məqalələr aşağıdakı qaydalar əsasında tərtib edilməlidir:

1. Təqdim olunan məqalənin mətni – A4 formatında, sətirlərarası – 1 intervalla, yuxarıdan – 4 sm, aşağıdan – 4,75 sm, soldan – 4 sm, sağdan – 3,5 sm, Times New Roman – 12 (Azərbaycan dilində – latın əlifbası, rus dilində – kiril əlifbası, ingilis dilində – ingilis əlifbası ilə) şrifti ilə yığılmalıdır.

2. Hər bir məqalənin müəllifinin (müəlliflərinin) adı və soyadı tam şəkildə yazılmalı, elektron poçt ünvanı, çalışdığı müəssisənin (təşkilatın) adı göstərilməlidir.

3. Hər bir məqalədə UOT indekslər və ya PACS tipli kodlar və açar sözlər verilməlidir (açar sözlər məqalənin və xülasələrin yazıldığı dildə olmalıdır).

Məqalələr və xülasələr (üç dildə) kompyuterdə çap olunmuş şəkildə disketlə (disklə) birlikdə təqdim olunur, disketlər geri qaytarılır!

Əlyazmalar kvartalin əvvəlindən bir ay keçməmiş verilməlidir.

4. Hər bir məqalənin sonunda verilmiş ədəbiyyat siyahısı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının «Dissertasiyaların tərtibi qaydaları» barədə qüvvədə olan Təlimatının «İstifadə edilmiş ədəbiyyat» bölməsinin 10.2-10.4.6 tələbləri əsas götürülməlidir.

Kitabların (monoqrafiyaların, dərsliklərin və s.) biblioqrafik təsviri kitabın adı ilə tərtib edilir. Məs.: Qeybullayev Q.Ə. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı: Azər-nəşr, 1994, 284 s.

Müəllifi göstərilməyən və ya dördədən çox müəllifi olan kitablar (kollektiv monoqrafiyalar və ya dərsliklər) kitabın adı ilə verilir. Məs.: Kriminalistika: Ali məktəblər üçün dərslik / K.Q.Sarıcalinskayanın redaktəsi ilə. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 1999, 715 s.

Çoxcildli nəşrə aşağıdakı kimi istinad edilir. Məs.: Azərbaycan tarixi: 7 cildə, IV c., Bakı: Elm, 2000, 456 s.

Məqalələrin təsviri aşağıdakı şəkildə olmalıdır. Məs.: Vəlixanlı N.M. X əsrin ikinci yarısı – XI əsrdə Azərbaycan feodal dövlətlərinin qarşılıqlı münasibətləri və bir daha «Naxçıvanşahlıq» haqqında // AMEA-nın Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası, 2001, № 3, s. 120-129.

Məqalələr toplusundakı və konfrans materiallarındakı mənbələr belə göstərilir. Məs.: Məmmədova G.H. Azərbaycan memarlığının inkişafında Heydər Əliyevin rolu / Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Ə.Əliyevin 80 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi-praktik konfransının materialları. Bakı: Nurlan, 2003, s.3-10.

Dissertasiyaya istinad belə olmalıdır. Məs.: Süleymanov S.Y. Xlorofill-zülal kompleksləri, xloroplastların tilakoid membranında onların struktur-molekulyar təşkili və formalaşmasının tənzimlənməsi: Biol. elm. dok. ... dis. Bakı, 2003, 222 s.

Dissertasiyanın avtoreferatına da eyni qaydalarla istinad edilir, yalnız «avtoreferat» sözü əlavə olunur.

Qəzet materiallarına istinad belə olmalıdır. Məs.: Məmmədov M.A. Faciə janrının tədqiqi. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəz., Bakı, 1966, 14 may.

Arxiv materiallarına aşağıdakı kimi istinad edilir. Məs.: Azərbaycan Respublikası MDTA: f.44, siy.2, iş 26, vv.3-5.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin ədəbiyyatına üstünlük verilməlidir.

PS: Rəhbərliyin bizə verdiyi göstərişə əsasən növbəti saylarda bu tələblərin hər hansı birinə cavab verməyən məqalələr nəşriyyat tərəfindən qəbul edilməyəcək.

Redaktorları: *Məryəm Qədimova*
Yafəs Quliyev
Nərgiz Əliyeva

Kompüter tərtibçisi: *Azadə İmanova*

Yığılmağa verilmişdir: 16.04.2018. Çapa imzalanmışdır: 27.06.2018
Formatı: 70x100 1/16. Həcmi 13,25 ç.v. Sifariş 179. Sayı 120.

«Bakı Universiteti Nəşriyyatı», Bakı ş., AZ 1148, Z.Xəlilov küçəsi, 23.
Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyində qeydə alınmışdır.
Şəhadətnamə B310.30.04.1999.
bun@box.az